

Мартін Андерсен-Нексе ПАСАЖИРИ ВІЛЬНИХ МІСЦЬ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка п'ята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1969

Martin Andersen Nexø

LOTTERISVENSKEN
LA CONCHA
BRØD
TO BRØDRE
FRÆNKE
EN OMVENDELSE
ONKEL PETERS PENGE
TRÆKFUGLENE
KÆRLIGHEDSBARNET
ANN' MARI'S REJSE
BARNDOMMENS KYST
PARADISET
BØLGEN DEN BLÅ!
LIVSSLAVEN
DE TOMME PLADSERS PASSAGERER
EN STRANDVASKER
TRO INDTIL DØDEN

Oversat til ukrainsk

Мартін Андерсен-Нексе

ПАСАЖИРИ ВІЛЬНИХ МІСЦЬ

**ТА
ІНШІ
НОВЕЛИ**

Переклала з данської
ОЛЬГА СЕНЮК

З М І С Т

Вступне слово	
<i>Віталія Коротича</i>	5
ЛОТЕРЕЙНИЙ ШВЕД	13
КОНЧА	52
ХЛІБ	65
ДВОЄ БРАТІВ	72
ФРЕНКА	97
ПЕРЕРОДЖЕННЯ	110
ДЯДЬКОВІ ПЕТЕРОВІ ГРОШІ	119
ПЕРЕЛІТНІ ПТАХИ	132
ДИТЯ КОХАННЯ	159
ПОДОРОЖ АН-МАРІ	174
БЕРЕГ МОГО ДИТИНСТВА	184
РАЙ	198
ОЙ ТИ, ХВИЛЕ, СИНЯ ХВИЛЕ!	223
ДОВІЧНИЙ РАБ	241
ПАСАЖИРИ ВІЛЬНИХ МІСЦЬ	254
ВИКИНУТИЙ НА БЕРЕГ	260
ВІРНИЙ ДО МОГИЛИ	276

Художник *Юрій ЧЕКАНЮК*

И(Дат)
А 65

Київська книжкова фабрика № 1

7—3—4
124—69М

СИВИЙ ПОДОРОЖНИЙ З ДАНІЇ

Музика жив на острові Борнгольм, і змайстрований ним орган був для всіх радістю, що жила в різнокаліберних органових суремках і нарівно приходила у всі душі. Тільки музика вмер, так і не загравши на дивнім своєму витворі; парафіяни дослухались мелодії, що лишилася для них, відділена вже від імені творця свого та майстра.

Це оповідання, що зветься «Вірний до могили»,— сувовите й урочисте, наче органна музика, де підзаголовок — «Спомин з берегів мого дитинства» — припинає його ще невіддільніше до авторової долі,— не лише як шмат біографії, але як перенесений письменником на власне життя символ гіркого митцевого існування, сталого прагнення до мелодії, що схвилює людські душі бодай по смерті музики.

Він справді ріс на острові Борнгольм, де крізь крик вічно безробітного батька-п'яниці чув, а крізь материні сльози бачив море за вікнами й виходив до моря, кремезний робітницький нащадок, рибалка, каменярь, швець,— малий Мартін вмів усе.

Їхнє родинне прізвище було, як в геніального письменника,— Андерсен. Книг в будиночку зберігалось небагато, і перші життєві враження були в майбутнього літератора далеко не казковими,— швидко забулася й русалоччина скульптура, що залишилася позаду, в Копенгагені, звідки невдовзі по народженню Мартіна родина виїхала на заробітки. Злидарський шлях привів Андерсенів до містечка Нексе на Борнгольмі, син їхній

прибере ім'я містечка за своє власне. Але це трапиться потім, згодом, напочатку про таке й не думалося.

Його оточували люди, що над усе любили роботу й знали ціну зусиллям людських рук і розуму. Праця не дарувала радості нікому з них, але вона була єдиним способом існування і єдиною можливістю для самовиявлення. Дивно: коли Нексе згадуватиме літа молодості в кінці свого довгого й вельми не простого життя, він усміхатиметься. Тоді ж, напочатку, було зовсім невесело: годувальниця-матір, сестра, якою мав опікуватися малий Мартін, вічні борги.

Він любив писати про дітей; він і дітей любив — завтрашній день свого острова, маленької своєї країни. Тільки ніхто з юних героїв Нексе не буває щасливий змалку. Літні, дорослі герої його теж не надто просто живуть, але там є надія, наче небо, що синьо світитиметься над головою. Діти ж із творів Нексе існують, як парость під асфальтом, — не знати ще, чи зможуть вони протнути товстий чорний шар безнадії, що хилить їх до землі.

Нексе — зміг.

У двадцять чотири роки він здобув звання народного вчителя і видрукував перші літературні спроби.

У двадцять п'ять — на позичені гроші виїхав до Іспанії лікуватися від сухот.

То була дивна Іспанія — без екзотики, без жінок з кастаньетами і широких кабальєрських плащів танцюристів. З романсової, наскрізь просякнutoї туристською екзотикою Гранади Нексе приносить оповідання про хліб — жорстоке, стримане в кожному слові, як чоловічі сльози, подібне радше до газетного нарису, аніж до твору, писаного наприкінці дев'ятнадцятого століття, що тільки передчувало ще жорстокий вир революцій.

У куряві на майдані, стоптаному перекупками, ле-

жать люди, розпачливо охопивши голови. Життя їхнє вичерпано. Усе. Жодного променя надії не летиться над ними, й не буде того променя, бо — нізвідки. Лежать у куряві двоє іспанців, громадян великої і неймовірно багатой країни. Держави, що не здатна прогнати власних дітей.

У підзаголовку оповідання Нексе вказує, що це сталося в Гранаді, але могло бути і в холодній Лапландії чи в іншому краї, ще не знаному письменникові. Чи на острові Борнгольм. У куряві на майдані лежать знесилені й знедолені трударі. Доля їхня спечалює, але не тільки сум дарує вона. Оповідання проливає злість, воно викладає високе мистецтво власної гідності робочої людини. Мистецтво, з якого починаються всі революції на землі — з випростування спини й погляду в злякані очиці гнобителів.

І ми дослухаємося голосів навкруги, не всі з яких збайдужіли, і не хочемо вірити в перемогу неправди, хоч якою дужою вона не була б.

Нексе повернеться ще до Іспанії. Повернеться на прапорі інтернаціональної бригади, де підрозділ данців назвався його іменем. Нексе повернеться до людей, про яких він писав за чотири десятиліття до їхньої революції і в обороні прав яких він ладен був віддати життя. Він, Андерсен-Нексе, письменник, один із засновників комуністичної партії своєї країни.

Кола, якими пройшли роки великого сина Данії — а він справді був гідним сином своєї землі, — креслились як належить. Це було життя послідовне і чесне.

Книги, книги, книги...

Політика, якої було доволі, але політика раз і назавжди звернена обличчям до простого люду, до тих, що працюють, тримаючи на плечах таку багату країну — Данію, де накипіло стільки несправедливості. Його звали данським Горьким, маючи на увазі не

лише біографічну близькість двох велетів. Нексе був пролетарським письменником,— а їх, таких письменників, небагато народилося за всю історію світу,— і шукав своїх героїв, постійно приходячи в їхні непрості життя. Він не вчив жаліти знедолених. Нексе навіть не кликав до співчуття, їм адресованого. Справжня література може існувати взагалі, приймаючи світ чи відкидаючи і прагнучи все змінити. Нексе був з тих, що змінюють світ, і його твори існували як аргумент про недосконалість дооколу.

Він приятелював з Горьким,— то була щира приязнь одностудців, і через те вона увірвалася лиш зі смертю одного з них. Він любив Максима Горького і любив його країну, один з перших привітавши її революцію — власну мрію, що там, у країні Горького, стала вже чимось звичним, частиною побуту.

Побутове і поетичне єдналися в Нексе з дивовижною природністю. Чорний світ героїв його раптом спалахував: чи то при дотику до природи, чи коли порух людської душі являв нам її неждану красу. Він писав життя конкретно й відчутно, аж до натуралізму, щоразу відшукуючи точку зору, з якої видно не лише спину втомленого вантажника, що спить на березі, але й безконечне море, що підповзає хвилиною до зперхлої робітницької руки. Нексе починав з віршів, швидко покинувши їх як основний свій літературний жанр. Поетичність викладу збереглася, а втім, вона не могла минути, надто любив Нексе своїх героїв, щоб не шукати для них слів точних і повних безконечної поваги, струнких асоціацій,— всього, чим був багатий неймовірно винахідливий талант його. Він приводив Данію в наш дім; а народи так і приходять один до одного — найбільшими своїми талантами, книгами, картинами, музикою. Він приводив нас у малу скандинавську країну і запрошував до неї, у свій рідний дім.

Скандинавія подарувала нам у цьому лише столітті плеяду майстрів, демократичних за характером творчості та безмежно обдарованих у кожному задумі. Сельма Лагерлеф, Галдор Лакснес... Нексе стоїть між цими дуже відмінними за світоглядом та манерами письма майстрами як одна з найвищих вершин архіпелагу різномовної скандинавської прози двадцятого віку.

Романи, оповідання, статті, робота у Всесвітній Раді Миру. Він помер у вісімдесят п'ять, 1954 року, не вивершивши й малу частинку безмежних своїх задумів. Є в Нексе оповідання «Пасажири вільних місць» — про людей, що ввійходять до нього в купе, ніким не помічені, уявлені письменником, і їдуть з ним, сповідуючись в кожній з печалей, оповідаючи про малі свої радощі. Людей тих ніхто не бачить, їх не можна уздріти збайдужілими очима, а він, Нексе, має розказати про них цілому світові, повинен встигнути, встигнути, встигнути... Бо скільки ще в земних поїздах вільних місць і скільки людей чекають своєї черги, виглядаючи потяг, що простуватиме до щастя, обов'язково до щастя. У великім купе, здатному прийняти всіх подорожніх, чекає на них Мартін Андерсен-Нексе, великий син Данії, чоловік з сивою чуприною бувалого мореплавця і мужнім серцем чесного митця. Чоловік, що тікав з фашистської тюрми, був каменярем та хліборобом, вмів любити свій народ і стріляти у ворогів його. Все зразу. Саме тому писати про Нексе неймовірно складно, життя цієї людини варте романів, а не передмов. Втім, сам він розповів про себе найліпше. Про себе і про світ, що його належить змінити.

Віталій КОРОТИЧ

НОВЕЛИ

ЛОТЕРЕЙНИЙ ШВЕД

Закинувши дерев'яну скриньку на спину, він важко йшов вулицею в напрямку пошти. Дорогою він мугикав якусь пісню і ступав у такт мелодії; хоч обличчя його й не міняло свого виразу, а проте легко можна було спостерегти, що він у найкращому гуморі.

Та заглядевши пошту, він замовк і помалу сповільнив ходу. А перед дверима й зовсім спинився.

Чи, бува, не боїться, га?

Боїться? Він? А хто в каменярні найспритніше закладає вибухівку? Хто, як не він, кинувся до дужого Бергендаля, коли той у п'яній маячні вигнав з хати дружину й заходився трощити меблі? Ні, він нікого не боїться, принаймні своїх людей. Та інша річ урядники, від них ніколи доброго слова не почуєш, а від цих, на пошті,— й поготів. Нарешті він усе-таки зважився зайти й підступив до віконця.

Віконце відчинилося, і хтось спитав неприязно, навіть не глянувши на нього:

— Вам чого?

Та він би хотів ризикнути на восьмину квитка нової серії.

Чому ж урядник мовчить? Може, гадає, що за восьмину квитка не варто морочитися? Певне, звик, що в нього купують цілого квитка або й кілька за раз. А може, й не тому, може...

Швед скинув на себе оком: шкуратяні штани, полатані молескіновими клаптями, дерев'яні шкарбани на ногах, постягувані залізними клямрами там, де потріскалися,— він майже сам себе зневажав ту хвилину.

Подумати, йому, вбогому каменяреві, забаглося викинути гроші на лотерею! Але ж багато хто виграє, то чому ж би не спробувати, звісно, тільки на перший тираж. Тоді завше можна буде викрутитися й не поновляти квитка далі. Швед підвів очі й поглянув на урядника, що й далі писав собі, не звертаючи на нього уваги.

То чи не міг би він придбати квиток з великим номером, і конче непарним?..

Та сама мовчанка.

Нарешті урядник обернувся до нього й спитав:

— А як із порукою?

— Із порукою? — вражено перепитав Швед.

— Еге ж, із по-ру-ко-ю! — уже сердито відрубав той.

— Я не знав... не думав... — пробелькотів збентежений Швед.

— Отож-бо, не знали й не думали! Ви, мабуть, гадаєте, що ми тут на те й сидимо, щоб анулювати квитки, як ви відмовитесь платити, га?

Урядник знову схилився над столом.

Швед не рушив з місця.

Порука... звісно, поруки треба, ясна річ, без неї годі обійтися. Як він забув! Біднякові-бо завше треба мати поруку, що гроші, якими він платить, чесно зароблені. Еге ж, йому й таким, як він, ще не досить мати чесне обличчя. А все ж прикро: як ти бідний, то хтось мусить поручитися, що ти не збіднієш ще дужче до кінця місяця. І прикро, що ти стоїш із грошима в жмені й не можеш нічого дістати, бо ти бідний. Заплатити за всю серію... якби ж то змога, то він шпурнув би тому перогризові гроші на стіл! Та нема чого шпурнути. Порука?.. Хто ж за нього поручиться? Його нужденні товариші, але їх ого скільки треба, щоб урівноважити шальку з восьминою лотерейного квитка.

Швед забув, що допіру мав намір занехаяти квитка

після одного або двох тиражів. Він міркував і так і сяк, аж розсердився. Але з його покiрного виду нічого не можна було пізнати, та він і сам не хотів показувати злості. Між товаришами він міг удатися до кулакiв, у гіршому разі — й до ножа; та коли маєш діло з королівським урядником, і ще й уповноваженим продавати лотерейні квитки, то кулаки й ніж хіба що можуть запровадити тебе до в'язниці. Тому Швед і заховував покiрний вигляд, нерішуче наміряючись іти.

Ту хвилину урядник знову підвів голову й глянув на Шведа: його дріб'язкове канцелярське шанолубство було вдоволене сумирним виглядом прохача.

— Ну хай уже! Я вам вірю, беріть квитка. Тільки не забувайте вчасно поновити його!

Ні, та де! Пан урядник може бути цілком певний! Хай він крізь землю западеться, якщо забуде!

Обличчя Шведові посвітлішало, а очі трохи примружились. Мрія про щастя, яку він так довго плекав, мала тепер здійснитися.

— Але в нас можна купити тільки чверть квитка, — раптом заявив урядник, погортавши папери.

Швед нічого не сказав, неквапом узяв палицю й шапку, закинув на спину скриньку й рушив до дверей.

Може, тільки хода його стала важча й спина дужче згорбилася.

Він лише відчував, що зазнав поразки.

Однак ідучи вулицею, він знову став кружляти думками навколо квитка і навколо дванадцяти крон, що їх той квиток коштував.

Дванадцять крон! Це великі гроші, таких коштів Швед не мав. І добре знав, що ніколи й не матиме. Стільки грошей не можна відкласти. Він заробляє на тиждень дев'ять крон, із них дві платить за житло, а решту віддає дружині на господарство, не всі сім, звісно, бо має завше й свої видатки. Сім крон на них

двох і ще на чотирьох дітей — скупенько, віде правди діти. Хоч дружина Югана Свенсена, напевне не дістає від свого чоловіка й семи крон. І дітей у них на одне більше. «А моя завше нарікає, що мало грошей. Та бабському кодлу ніколи не вгодиш».

Якби то Петер Ельстрем віддав п'ять крон, що їх два роки як позичив! Коли ж, клята віра, й не думає віддавати!

Чверть квитка!

А що, як відмовитися від щоденної чарки та інших дрібних витрат у суботній вечір?.. Тоді дружина не скаже, що він відбирає в дітей шматок хліба, щоб грати в лотерею. Ця думка так приголомшила Шведа, що він аж став. Та враз похопився: ще, бува, люди почнуть витикати його пальцями й казати: «Дивіться, як он каменяр замріявся посеред вулиці!» Ні, такого йому не треба. І Швед рушив далі.

Зрештою, ця думка не була вже й така несподівана, як самому йому спершу здалося. Він весь час тримав її про запас, відганяв від себе до тієї хвилини, коли вже не буде іншої ради. З чисто чоловічого інстинкту самоохорони він жертвував себе останнього.

Але чи не глузуватимуть із нього товариші, як із Кривого Юна, чи не казатимуть, що він у жінки під пантофлею, коли він не приносить з собою горілки? Ще, бува, почнуть дражнити «непийлом». Ну то й що! Буде він тим журитися! Та, либонь, вони нічого й не скажуть. Хай-но тільки спробують!

Чвертка щодня — це півтора літра за тиждень, на п'ятдесят ере. Стане на всі тиражі, навіть якщо він купить не восьмину, а чверть квитка. А якби ще задля певності брати хлопця видовбувати гнізда на вибухівку... Хоч ні, не варто. Надто це важка робота для дитини. Ще встигне нагаруватися коло каміння. Та й не конче воно припікає.

Горілка! Досі Швед називав її делікатнішим словом — «чарчина», але тепер, відмовляючись від неї, відчував потребу сказати так, щоб утвердитися в своїй постанові. Горілка! Дивно, як він міг викинути на неї стільки грошей! А з лотереї буде користь і дружині, й дітям. Йому наче аж нудно стало на думку, скільки він улив у себе тієї гидоти, і він бридливо плюнув на вулицю.

Швед знову спинився, але тільки на те, щоб іншою вулицею вернутися на пошту. А незабаром він уже йшов додому з чверткою лотерейного квитка в кишені камізельки.

На відкидній лаві сиділа, підігнувши ноги, Шведова донька, третя з черги. Вона прив'язала мотузку до підніжного стільчика й смикала його догори, уявляючи собі, що витягає розмаїті речі. Власне, їй велено колихати найменшу дитину, але вона забула про це. Подеколи вона прохухувала в замерзлій шибці дірочку й дивилася, чи не йде сніг. Сьогодні опівдні вона помітила, як спалахували іскри під чавунцем, а мати казала, що то на сніг. Часом проїздив вулицею віз або ще поминав хату який робітник, що мешкав далі за ними: дівчинка чула тоді, як цокали підковані шкарбани й палиця об бруківку. Вона хвилику дослухалася, а потім бралася знову до своєї забави.

Ось знову — «тупу-тупу-гуп», «тупу-тупу-гуп»! Те саме — підкови й палиця. Дівчинка перестала гратися, прислухалась, тоді лишила ослінчика, вибігла з кухні й гукнула:

— Тато йде!

Вона впізнала його ходу.

Надворі під скісним піддашком мати й найбільший хлопчик пиляли березові дрова. Другий за ним сидів

верхи на козлах, щоб поліно не хиталося. Руки йому змерзли, і він засунув їх у штани, бо був ще замалий, аби мати кишені.

Пилялося їм кепсько, бо й пила була тупа, і пиляльники не однакової снаги. Часом пила застрягала так міцно, що доводилося змащувати її зеленим милом, аби вона подалася. І тепер, коли дівчинка гукнула, що йде тато, вони саме трапили на сучок і не могли зрушити пили. Жінка спробувала витягти її з поліна, поки надійде чоловік, щоб не лаявся,— хтозна, може, він не зовсім тверезий,— та все дарма. А тим часом хвіртка вже відчинилася, почулась хода на ганку, і ось Швед увійшов задніми дверима.

Він зразу помітив, що сталося, але сьогодні не мав бажання сваритись, навпаки, шукав злагоди. Через лотерею. Не тому, що боявся дружини, зовсім ні! Просто він мав квитка, і йому було так приємно... Хм!..

Він відштовхнув її від козлів і вдавано байдуже сказав:

— Слухай, я тепер граю в лотерею!

— Що ти робиш? — злякано перепитала дружина.

Але Шведові не хотілося входити в балачки, і він почав лаятись за пилу, що міцно застрягла в поліні: мовляв, не витягнеш її, не зламавши. Жінка тільки візьме що в руки, то миттю зіспеє! І пішов вичитувати.

Тоді дружина поспішила до кухні гріти йому вечерю.

Швед попоїв картоплі з оселедцем та каші з молоком, а тепер сидів і закапував розтопленою смолою порепані руки. Дружина тримала свічку. Щоразу, як гаряча крапля попадала на червоне, скривавлене місце, обличчя йому кривилося. Обоє мовчали; про що балакати людям, які разом тягнуть біду вже не один

рік? А все ж сьогодні було про що: обом не сходив з думки лотерейний квиток.

— А скільки воно коштує? — ні сіло ні впало спитала дружина.

Проте Швед добре знав, куди вона гне, і багато-слівно, як ніколи, став пояснювати, що то лиш чвертка квитка і що інші, не багато кращі за них, купують цілий, а дехто й кілька квитків. Він уже забув, що сам собі таке вигдавав, стоячи перед віконцем на пошті.

Дружина не зважувалась докоряти йому, але видно було, що вона журиться, звідки їм узяти грошей. А Шведові не хотілось пояснювати, що все він бере на себе. Він не любив ознаймляти своїї безкорисливості.

— А це часом не гріх для нас? — спитала вона.— Адже ми такі вбогі.

— Чого б це був гріх, як усе робиться відверто? — сказав він з удаваною впевненістю.

Проте дружина знала, що не одне, хоч його й роблено відверто, все ж таки негарне. Але вона не могла згадати, де таке написано, а її власних слів чоловік не став би слухати. А тому змовчала, і вони лягли спати.

Другого ранку, ще не було й четвертої, Швед, як звикле, встав. Дружина запарила вже каву і, поки він пив її, готувала їжу й клала в дерев'яну скриньку. Харчу Швед брав із собою на цілий день, бо до кам'яниці в горах від дому було цілих півмилі. Дружина намастила смальцем кілька скибок хліба, взяла зелену пляшку й вийшла до кухні.

— Горілки не треба! — гукнув услід їй Швед із повним ротом.

Дружина не почула, і він замовк, снідаючи далі.

За хвилину вона вернулася з чверткою, вже добре затканою.

— Я ж сказав, що горілки не треба! — мовив Швед, жуючи, й похитав головою.

— А чого ж ти хочеш? — вражено спитала дружина, бо допіру, як наливала пляшку, міркувала собі, скільки та горілка коштує.

Однак чоловік нічого більше не сказав, підвівся від столу й почав лаштуватися на роботу.

А дружина не знала, що їй робити. Як часто подумки вона дорікала йому за горілку, що так дорого коштувала, а не давала ніякого заживку. Не тому, що воліла ті гроші стратити на себе й на дітей, ні, вона б залюбки купила м'яса тільки йому самому, адже це він так тяжко гарує задля них усіх! А тепер він іде в таку сніговицю й сам не хоче брати горілки.

— Та бери,— мовила вона.— Пиво замерзне до обіду, і їжа теж, то хоч буде горілка, що не замерзає.

Швед узяв з груби солом'яні устілки, що там сушилися, засунув їх у шкарбани, але не озвався.

— Бери, бери, а там як хочеш — питимеш чи ні,— мовила дружина, поклала пляшку до скриньки й зачинила вічко.

Так Швед і пішов.

Швед належав до тієї касты людей, що бачать більше хліба, ніж м'яса, крають грубі скибки, щоб заощадити на омасті, та вдягаються в лубку брезентину, бо вона довше носить. Морозяного досвітку, о третій-четвертій годині, вирушають вони на роботу в тому вбранні. Лютий вітер вганяє крізь одіж дрібний сніг аж до самого тіла, він набивається за підкови, залазить через краї шкарбанів, тане від тепла й намочує ноги.

А все ж та важка довга дорога — ще не найгірше. Коли каменярі приходять на своє місце, вони зашкарбувалими рукавицями сьак-так змітають зі скелі сніг

і цілий день просиджують на холодному камінні. Руки працюють молотом, і їм тепло, тепло також верхній половині тіла, аж часом піт із неї тече. Але нижню половину обіймає холод. Час минає, настає сніданок, обід, підвечірок, каменярь випростує закладлі ноги, встає і негнучкою ходою йде до своєї скриньки, залишеної у дерев'яній будці. Підсилок — хліб із смальцем та, може, ще тоненька скибочка сиру чи ковбаси — замерз і крижиною рипить на зубах. Дешеве пиво зберегло свій рудий колір і білу піну, але не ллється в спрагле горло: воно перейшло в третій фізичний стан — твердий. От каменярь і вдається до пляшки з рідиною, що не замерзає й не рипить на зубах, і, відігрівшись, повертається на своє місце — далі мерзнути.

Темним досвітком Швед ішов вулицею Сендергаде, обминаючи найбільші замети та подеколи спираючись об стіни будинку — витрусити з шкарбана сніг або збити його з підкови. Він думав собі своє. Що не кажи, а дружина в нього добра. Завше робить таку міну, наче та горілка загонить її в могилу, а як дійшлося, що він відмовився, то бачиш...

У кінці вулиці лютий вітер з чистого поля метнув Шведові в обличчя колючим снігом, аж довелося стати й обернутися спиною. Він знайшов затишок під брамою на цвинтар. Ну й погода! Як так буде далі, то в горах доведеться кепсько. Сніг засипатиме каміння, поки встигнеш ударити молотом. Інші, напевне, сьогодні не вийдуть на роботу, він нікого не завважив дорогою. Але ж вони й у лотерею не грають! А йому треба відробити за квиток.

На цю думку Швед сповнився пошани до себе — наче й так би не пішов на роботу — і вирішив, що його постанова заслуговує на винагороду. Тому відчинив скриньку, щоб хильнути з пляшки, перше ніж рушити далі. Він добре пам'ятав про вчорашній зарік, але як

пляшку вже однаково взято... та ще й треба йти на роботу в таку хурделицю... І Швед приклав пляшку до вуст.

Відразу ж він пошкодував, що вчинив так нерозважно. Звісно, дуже мило, що дружина присилувала його взяти пляшку, але ж не можна зловживати її добрiстю. І як уже зарікся... Швед рішуче взяв зелену пляшку за шийку й жбурнув високо вгору.

Однак миттю ж став напружено прислухатися, де вона впаде. Він почув, що пляшка впала в замет десь близько від нього, але де саме, в темряві не міг добачити. Знав тільки, що не розбилася. І наторопало його отак шпурнути її! Міг узяти на роботу й не пити, хай би всі побачили, що він сам не хоче горілки. Та й добре мати під рукою краплю того спирту — наприклад, як от недавно Ліндквіст покалічив собі пальця й мало не зомлів. Треба ж бути такому йолопові!.. Швед кинувся шукати пляшку. Але не знайшов і рушив далі своєю дорогою.

Товариші теж поприходили, і це його не здивувало. Вони завше приходили, якщо тільки була змога пробитися через заметіль. І ніхто не признавав собі цього за заслугу, і він, власне, так само. Звичка тягла їх робити все, на що сили ставало, а звичка дужча навіть за саму чесноту. Вони виставили заслони проти вітру, попримощувалися, хто як умів, і взялися до роботи; єдиний попуск, який вони собі дозволяли, — це час від часу навідатись до будки, де лишилися їхні скриньки з зеленими пляшками.

Уже під час сніданку Швед відчув, що йому бракує горілки. Товаришам він сказав, що розбив пляшку. Вони пропонували хильнути з їхніх, але він витривав і відмовився. В обід Швед прийняв їхнє запрошення й випив — задля товариства. Над вечір він уже напозичав десь із півчвертки горілки. Проте від

свої постанови не відмовився, тільки відклав її до завтра.

Другого ранку Швед пильніше, ніж звикле, стежив за дружиною й побачив, що вона взяла його відмову наповажне й не дає вже горілки. Він не хотів показувати, що завагався, тому змовчав. Але відтоді став тайкома купувати собі чарку.

Потроху він почав розуміти, що так ніколи не зможе сплатити квитка. Але водночас йому спало на думку, що не завадило б брати хлопця на роботу, хай би довбав дірки на вибухівку: йому тільки піде на користь, як він завчасу призвичаїться до роботи.

Так Швед і зробив.

Відтепер більшенькому хлопцеві щодня після обіду, коли він повертався зі школи, доводилося брести снігом до каменярі. Він насилу долав тяжку дорогу й часто плакав, здибаючи дорогою інших хлопців, що йшли на море ковзатися. Вони хизувалися, хвацько позасовувавши штани в чоботи, а в нього були тільки дерев'яні шкарбани. Щоправда, він теж мав удома старі ковзани з мотузками замість ремінців і чоботи, що дісталися йому від майстрового сина,— той уже виріс із них. Але в чоботях попродиралися носак, і батько заборонив узувати їх, хоч ковзатися можна було б і без носаків. Але тепер уже однаково.

Шведова дружина тішилася в душі, що чоловік уже не п'є того нікчемного трунку, й намагалася готувати йому якнайсмачнішу їжу, щоб він не жалкував за горілкою. Швед завважив те й збагнув, чому дружина так упадає коло нього; здогадався також, що вона вриває шматок від себе та дітей, аби придобритися йому.

Спочатку Шведові було соромно, але він переконував себе доти, аж доки сором минувся. Бог, від якого ніщо не сховається,— свідок, що він перестане пити, як тільки потеплішає. Він уже зробив великий поступ

тим, що не пив після обіду, коли приходив хлопець, а лише зранку. Звісно, загалом він випивав стільки, як перше за цілий день, але все ж це був поступ. Доказ, що він може втриматись, як настане пора.

Однак годі заперечити, що підвечірок без горілки дер горло, а ще гірше, що товариші всіляко на це натякали і хлопець міг легко зрозуміти ті натяки. То вже, либонь, краще й не ховатися. І одного дня Швед не став більше прикидатися: при синові випив горілки, а ввечері взяв його до шинку й перед очима в нього сплатив шинкареві тижневий борг.

У шинку сиділи інші робітники, пили горілку й пиво та грали в карти. Швед теж зіграв кілька разів. Хлопець, думаючи про матір, ненастанно питав, чи скоро вони підуть додому. Один із робітників підкликав його до себе й дав чарку горілки. Хлопець не захотів пити, та як батько присоромив його, таки хильнув трішки. Йому запекло в горлі, він закашлявся й мало не виблював. Усі почали сміятися з нього. Кашель не минався, і врешті хлопець заплакав. Тоді батько купив йому пірника з кмином, а дорогою додому мовив:

— Якщо мати питає про каменярню й чи ми були в шинку, то ти нічого не розповідай. Ти вже майже дорослий і помагаєш годувати родину. А жінкам не треба всього казати.

Досі хлопець дивився на шинок очима своєї матері. Він там ніколи не був, проте від матері знав, що коли в них немає хліба й пекар не хоче дати наборг, то виною всьому шинок. Як він уперше йшов до каменярні, мати поцілувала його й сказала, що йому треба пильнувати батька й не пускати до шинку. Він і сам трохи пам'ятав, як батько приходив додому п'яний, лаявся й тягав по підлозі матір за коси. Він ще тоді був зовсім малий. Останніми роками такого вже не луцалося, проте батько часто вертався додому напідпит-

ку, і тоді на господарство наступного тижня випадало на крону менше.

Але діти дуже похіпливі. Адже ж то тільки мати даяла тих годувальників родини, що заходили до теплого шинку, грали в карти на горілку й пиво! Зате вони й заробляють гроші, а що жінки в цьому тямлять! Тепер він теж став годувальником, батько сам казав, він був у шинку, і там його частували горілкою. Ніхто з хлопців не може таким похвалитися — нехай собі засовують штани в чоботи скільки влізе! І його менші брат і сестри теж. Коли вони з ним посваряться, то дражнять тим, що він ходить до каменярі. Знали б вони, що він дістав пірника й був у шинку разом з дорослими чоловіками! От якби він розповів про це! Коли ж то й біда, що не можна.

Хлопець нічого не сказав удома, а другої суботи сам спинився коло шинку й напружено чекав, коли батько зайде туди.

Того дня був тираж лотереї, і Швед відчував на собі якийсь моральний обов'язок: йому здавалося, що треба догодити богові, коли він хоче виграти. Тому не зайшов до шинку, а послав сина заплатити свій тижневий борг. Тепер, як мала вирішитись його доля, Шведа поймав страх; і виявився він у звичайній своїй подібі — озвалося сумління. Гроші, відкладені шинкареві, оскаржували його, пекли крізь кишеню, і йому аж легше стало, коли він їх позбувся. Крім того, він поклав собі неодмінно признатися дружині, що не кинув ще горілки. І обіцяв собі, що в рот її не візьме, скоро його квиток виграє.

У шинку весело й безтурботно сиділи його товариші, пропиваючи четвертину свого мізерного тижневого заробітку. Ходили вони туди не так з потреби, як зі звички, а звичка гірша за саме пияцтво. Але Швед із легким серцем поминув шинок. Він не дався на споку-

су й повинен дістати винагороду. Адже, кінець кінцем, господь бог стоїть за плечима в тих, хто тягне лотерейні номери.

Швед узяв хлопця за руку,— раніше він його ніколи не брав так, хіба як той був зовсім маленький,— і, показавши йому маяк на шведському березі, розповів про невеличку садибу за тим маяком, тільки ще набагато далі, де живе бабуся й куди вони неодмінно поїдуть, розжившись на гроші. І відповів на всі синові запитання, чого ніколи не робив. Серце хлопцеві сповнила незвичайна радість, і він не хотів пускати батькової руки, навіть як вони вже йшли вулицею, але Швед заборонив йому.

Ще й не стемніло добре, а вони вже були дома.

Всі відразу завважили, що батько в доброму гуморі. Він навіть не лаявся, що його капці не стояли, як звичайно, під сходами на горище. Коли він умився, змінив шкарпетки й повечеряв, то взяв з колиски дитину, погмонів з нею й підкинув кілька разів до стелі. Старшенькій дівчинці захотілося, щоб батько і її підкинув до стелі, але Швед сказав, що вона вже завелика, натомість він сів на лаву і взяв її на коліна. Другий з черги хлопчик стояв коло шаховки, грався ключем і ніяк не насмілювався підійти до батька. Нарешті зважився, дістав очеретяну сопілку й боязко простяг її батькові через стіл. А коли батько взяв сопілку, мерщій побіг до кухні по кухлика з водою, бо сопілка не озивалася, коли її не намочити. Світла вони не світили, Швед награвав на сопілці, тримаючи на колінах обох середущих дітей, мати забавляла найменше, а найбільший хлопчик сидів навколішки перед грубою й читав «Рокамболя»¹. Книжку він позичив

¹ Авантурницький роман французького письменника Понсона дю Терайля (1829—1871).

у крамаревого сина за шість гудзиків, і то недорого, бо в ній було понад три тисячі сторінок.

О восьмій годині вони, як звикле, полягали спати.

Другого дня була неділя і Швед не йшов на роботу. Проте він устав рано, засвітив лампу, поліз на горище й заходився лагодити старими підметками та мідяними цвяшками хлопцеві чоботи. О шостій годині, як мали повставати діти, перед ліжком стояли вже чоботи з новими виглянсуваними носачами. Хлопець дуже зрадів і, як зовсім розвиднілося, побіг на ковзанку. Двоє менших дітей, що не мали ані чобіт, ані ковзанів, сумно дивилися йому вслід і мало не плакали. Але мати втішила їх: сказала, що як вони будуть слухняні, то, може, тато покатає їх на санках. Сказала зумисне голосно, але Швед удав, ніби не чує. Однак перед обідом він сам стяг із горища санки, посадовив на них обох дітей і повіз по білому, блискучому від сонця снігу. На обід мати здивувала всіх млинцями з солодкою підливою, а як діти опісля вирушили до недільної школи, то дістали два ере на дитячу газету. Ввечері хлопець читав її вголос, батько сидів на ослоні в самій камізельці і, як видно, був дуже вдоволений. Той день залишився в пам'яті дружини та дітей нічим не затьмареним святом.

Врешті надійшла лотерейна таблиця, але виграв не Шведів номер, а сусідній. Для Шведа то був тяжкий удар. Господь бог не захотів, щоб він виграв, але чому? Може, надумав його покарати? Хоч, властиво, що має спільного бог з лотереєю? Це ж гра на щастя. І йому просто не повелось. Його дружина так само нетерпляче чекала на таблицю; тепер з її обличчя він вичитав, що повинен занехати лотерею. Але ж він зобов'язався поновлювати квиток, та й не легко зректися надії. Щастя було вже на порозі, і то в першому тиражі, а в другому він напевне виграє. Перший тираж завше

найгірший, далі виграшів стає більше, а надто в останньому. Доведеться вдати, ніби він відмовився від квитка, і тайкома грати далі.

Так Швед і зробив.

Якщо його трохи й мучило сумління через цю нову брехню, то він легко притлумив його, уявивши, як зрадіє дружина, коли одного чудового дня він приголомшить її звісткою, що вони розбагатіли.

Невдача знову зробила його понурим і замкненим у собі. Діти мали його за такого, як він був у суботу ввечері і в неділю; коли Швед, повернувшись з роботи, кінчав вечеряти, вони тихенько підходили й несміливо очікували біля нього. Але він уже не зважав на них.

Він був трохи себе стримав, але нічого тим не домігся. Тепер він попустив віжки ще дужче, ніж перше, наче хотів надолжити своє. Суботніми вечорами він відсилав хлопця з грішми додому, але собі залишав більше, як досі; до того ж, бувало, заходив до шинку навіть серед тижня.

Та зміна зразу стала відчутна вдома, і дружині доводилося скнарити, щоб хоч сяк-так перебутися. Спочатку вона уривала від себе і від дітей, але невдовзі вже й чоловікові не могла поставити на стіл чогось смачнішого. Це Шведові не подобалось, і одного вечора, прийшовши додому п'яний, він почав лаятись за вечерю, заявив, що дружина й діти об'їдають його, дають йому всяку погань, аби тільки собі напхати живіт. Та коли був тверезий, то мовчав і подумки докоряв собі за ці слова.

Дружина нічого не казала й робила, що могла. Вона не знала, що чоловік і далі платив за квиток, проте збагнула, що він нишком купував горілку, і їй стало розважності запропонувати йому, щоб він брав горілку з дому, як і перше.

— Надворі так холодно, треба ж тобі чимось зігрітися на роботі,— пояснила вона, щоб не виказати себе.

А проте Швед зрозумів, що дружина знає, як він її обдурює, і відмовився тільки з упертості.

Цілий день Швед пильно працював, наче хотів спокутувати свою провину. До хлопця він майже завжди був ласкавий. Коли той видовбував достатньо дірок, батько відпускав його погуляти. Хлопець лазив по засніжених скелях, збирав замерзлий терен і приносив додому меншим дітям. Або розгрібав сніг під дикими яблунами й вишукував яблука, що влежувалися під снігом. Часто він брав із собою мішок і санки, збирав у лісі смерекові шишки і ввечері вертався додому з паливом. Батько допомагав йому тягти санки — деколи аж додому, а деколи тільки до шинку.

Так минуло кілька тижнів. І раптом захворіла Шведова найменша дитина. Тоді серед дітей ходила морвиця, подібна до запалення легенів, і вже не одне з них пішло на цвинтар. Дівчинці пашіли щоки з гарячки, вона погано спала. Шведова дружина посмутніла й стривожилась: вона боялася, що то запалення легенів.

— Якби було за що покликати лікаря,— сказала вона ввечері чоловікові.— Тоді б ми хоч знали, чи це не страшна хвороба.

Швед нічого не відповів. Він мав у кишені дві кропи — саме стільки, як лікар бере за візит. Але ж треба було завтра заплатити черговий внесок за лотерейний квиток, а то він пропаде. Крім того, він зобов'язався його поновлювати, слово дав... А в дитини, певне, прорізуються зуби, та ще, може, трішки застудилася. Якби дружина подумала добре, то й сама б признала йому рацію, але жінки завжди люблять зчиняти гвалт через дурницю.

— Ми не можемо кликати лікаря щоразу, як котре з них чхне! — сердито буркнув Швед і ліг спати.

Другого ранку він спитав про дитину. Дівчинка спала. Він велів середущому хлопцеві опівдні прийти сказати, як дитина почуватиметься, на випадок, коли б конче треба було кликати лікаря.

Хлопець прийшов і сказав, що дитині краще.

Надвечір Швед сплатив черговий внесок за лотерейний квиток, мало не пропустивши терміну.

Не те щоб Швед ставив свою дитину нарівні з лотереєю. Ні, все те було набагато складніше. Якби йому справді треба було вибирати між ними, він би ані миті не вагався. Але життя розставляє свої пастки так, що їх зразу не побачиш. Швед дуже любив своїх дітей, навіть дужче, ніж сам собі хотів признатися. Задля дітей і дружини він працював на пекучому морозі, так, що піт замерзав на тілі, коли доводилось хвилюк відпочити: він-бо ніколи не мав вовняної білизни. Задля них він жив, хоч і не усвідомлював того. Задля них став грати в лотерею. Тому ввечері його дуже засмутила звістка, що дитині погіршало.

Він почувався винним, коли разом з дружиною схилявся над колискою й дослухався до хрипкого віддиху дитини.

— Запалення легенів,— прошепотіла дружина тремтливими губами.

— Завтра виплата,— тихо мовив Швед,— і ми зможемо покликати лікаря.

— Господи, поможи дочекати до того часу! — зітхнула дружина й заплакала.

Решта дітей уже спали.

Швед теж налаштувався спати, натомість дружина тільки вдала, що йде спочивати, проте не лягла. Вона вирішила посидіти з дитиною, боялася заснути, аби

дитина за той час не вмерла. Очі їй запалися, обличчя змарніло, але вона спокійно поралася в хаті, тільки щоразу, як спинялася біля колиски, починала плакати і губи їй тремтіли. Завтра вже буде запізно: вона втратить дитину, тому що вбога і не може покликати лікаря.

Її змучене серце поймає страх, страх перед богом. Адже він порядкує життям і смертю; якщо дитина помре, то це означає, що так захотів бог.

«Бог такий щедрий на діти злидарям, але часом забуває подбати за їхній прогодівок!» — якось у хвилину розпуки вихопилося в неї, коли вона ходила цією дитиною. Вона зараз-таки пожалкувала, що сказала так. І ось тепер бог хоче помститися й покарати її за ремство. Він дав їй час прихилитися до дівчинки, а тепер хоче влучити її в саме серце, забрати дитину. О господи милосердний! Адже тоді вони не мали роботи, і крамар та пекар не хотіли вже давати їм наборг... Та хіба ж бог на таке зважає? Що важче людині, то більшої вимагає він покори. Але вона буде покірлива! Вона все знесе, все витерпить, що бог їй пошле, аби тільки він порятував дитину... Жінка вклякнула на підлогу і довго-довго молилася, плакала та благала. Їй бракувало слів, і молитва складалася скупа й незугарна. Але бажання її було таке велике, що вона всім своїм єством напосіла на всемогутнього бога, аби вирвати в нього ласку. Вона просила до нестями, забуваючи про саму себе, просила, аж серце її калатало, як молот, просила до екстазу, і їй здалося, що вона побачила бога.

Коли ж вона врешті отямилася, то відчула втому, але й невимовну полегкість. Тепер вона звірилась на бога — певна була, що він не забере її дитини. Колись їй довелося слухати якогось проповідника: він казав, ніби можна так молитися, що бог неодмінно почує;

а вона ж молилася, як тільки годна молитися мати за свою хвору дитину. Проповідник, одначе, додав, що в таких молитвах немає благодаті, але їй байдуже, аби тільки вижила дитина. І дитина виживе!

Вона поклала до колиски пляшку з гарячою водою і щоразу, як дитина прокидалася, давала їй ковтнути солодкого напою. Тепер жінка була спокійна й упевнена, трохи навіть подрімала, та варто було дитині ворухнутись, як вона миттю прокидалася. Так настала північ, минула перша година, друга, третя...

Раптом двері тихенько відчинилися, і ввійшов її чоловік у самій сорочці. Вона похолола зі страху й мало не скрикнула, та потім збагнула, хто то, й довірливо всміхнулася йому. Але Швед байдуже зиркнув на неї: він-бо прийшов поглянути на дитину, сподіваючись, що дружина вже спить. Йому не хотілося виказувати своїх почуттів, а надто ж дати знаки, що він вважає недугу дитини за небезпечну.

— Я хотів подивитися, котра година,— сказав він і пройшов повз колиску до годинника, не глянувши на дружину.

Та обдурити дружину йому не вдалося: вона ж бо знала, що годинник йому ні до чого, коли сама щоранку вставала перша й будила його.

— Дитина не вмере, господь урятує нам її,— швидко промурмотіла вона й пішла ставити воду на каву.

Скориставшись тією нагодою, батько схилився над колискою. Дитина дихала спокійно, вже не хрипіла. Тоді він почав одягатися.

П'ючи каву, Швед перемовився з дружиною кількома словами: він таки покличе лікаря, як тільки над вечір одержить платню за тиждень. А як виявиться, що лікаря не треба було, то тим краще, бог з ними, з тими грошима. Потім Швед закинув за плече скриньку й пішов на роботу.

Однак дитині полегшало ненадовго. На ранок вона почала хрипіти ще дужче, ніж перше, а перед полуднем стала душитися. В матері з жаху аж серце похололо. Надія на божу поміч розвіялась, її пройняла страшна розпука, і вона спробувала знову молитися. Однак їй не молилося: бог наче тікав від неї щоразу, як вона от-от мала досягти його. Тому вона підвелася, знеможена відчасм, і рушила до дверей. Вона побіжить до лікаря, проситиме його прийти, хоч би за яку платню, й урятувати їй дитину.

Ій довелося довго бігти аж до сусіднього містечка. Лікар саме збирався йти до хворих і сказав, що до полудня буде в неї.

А чи не можна було б прийти зараз-таки?

— Побачимо,— коротко відповів лікар.

Жінка хотіла вблагати його прийти зараз, негайно, але не зважилася, боячись, що тоді він, може, й зовсім відмовиться. Тому вона мовчки дивилася на нього і враз залилася слізьми. Лікар відвернувся до неї спиною і, мугикаючи щось, став порпатись у кишеннях свого хутра. Тоді вона кинулась назад додому.

Що буде, як лікар не прийде або прийде надто пізно? Він, певне, спершу завітає до тих хворих, що йому заплатять.

Проте лікар не дав себе довго чекати, хоч і знав, що не дістане грошей. Через півгодини по тому, як мати вернулася, він увійшов до хати. Скинувши хутро, він добре зігрівся біля плити на кухні, щоб не холодити дитини, тоді нахилився над колискою й став слухати. Врешті підвівся й сердито мовив:

— Якого біса ви не покликали мене раніше?

Жінка, плачучи, відвернулася. Він поклав їй руку на плече, але нічого не сказав. Потім написав щось у записнику, вирвав листочка й подав їй.

Після обіду хлопець не прийшов до каменярні, і Швед відчув, що дома щось не гаразд. Почало вечоріти, а хлопець усе не з'являвся. Шведа охопив неспокій, робота не бралася йому рук. Він часто кидав свердло та молот, але замість піти, як звикле, до будки й хильнути горілки з пляшки, вилазив на пагорб і пильно дивився вниз, на містечко. Він нетерпляче чекав на майстра, щоб узяти платню та швидше йти.

Нарешті прийшов майстер, розрахувався з людьми, і Швед поспішився додому.

Він ішов немов уві сні, нічого не усвідомлюючи, й не зоглядівся, як опинився вдома. Ще на порозі він учув запах мускусу, й ноги під ним затремтіли. Він зайшов до кімнати в самих шкарпетках. Заплакана дружина, як завше останніми днями, уклякнула над колискою, а коло неї стояли діти й теж плакали.

Де бере початок джерело скорботи в матеріному серці, що воно ніколи не висихає? Шведова дружина вже п'ятій дитині навіки затуляла очі, проте біль її був такий самий гострий, і нова втрата, нова скорбота долучилася до попередніх, що їх час не годен був затерти. І чого то мати найдужче любить і оплакує тих дітей, що завдали їй найбільше клопоту й смутку? Перша її дівчинка вісім років пролежала в постелі і в вісім років померла. Вісім років щоденного клопоту й догляду; вісім років терплячого упадання коло дитини, яку хвороба зробила вередливою. І попри все мати боролася за її життя, потім не могла забути й щоразу плакала, коли якась річ нагадувала ту дитину. Вона називала інших своїх дівчаток тим найменням, і цю останню теж. Усі вони вмирали одна за одною, а жаль лишався такий самий пекучий. Вона стільки наплакалася на своєму віку, що тепер навіть просто ласкавий голос викликав у неї сльози.

Двоє меншеньких дітей, дивлячись, що мама плаче,

й собі схлипували, бо дуже її любили. Але причини її горя не розуміли: вони ж бо ще не бачили смерті. Тільки найстарший хлопець знав, що сталося, і мовчки ходив по хаті.

— Чому сестричка більше не плаче, мамо? — питала п'ятирічна дівчинка.

— Бо тепер вона вже на небі, моя дитино,— відповідала мати.

— А що сестричка робить на небі? Га, мамо?

— Грається з своїми маленькими посестрами,— сказала мати тремтячим від сліз голосом.

Щасливі діти, що нічого ще не розуміють! Коли матері не було, вони закрадалися до світлиці й зацікавлено роздивлялися на сестричку, що лежала зовсім непорушно, така біла, з мідяними монетами на повіках. Хлопчик, що переступив на сьомий рік і ходив до дитячого садка, поважно розповідав іншим дітям, що має мертву сестричку, яка лежить і зовсім не ворухиться. І діти заздрили йому, пропонували грифлики, аби він узяв їх додому й показав дивовижну сестру.

Як дитина померла, Швед кілька днів не ходив на роботу. Він не озивався сам і не відповідав, як дружина зверталась до нього, лежав до обіду в ліжку, тоді вставав, одягався святково і йшов до містечка.

Ввечері Швед повертався п'яний. Він сідав коло мертвої дитини, плакав і мурмотів собі докори, яких дружина не розуміла. А дітям велів співати псалми.

Один псалом Швед особливо любив. Він сидів, згорнувши руки, й слухав його з заплаканими очима. В псалмі говорилося про померлу дитину, що раділа, покинувши цей грішний світ, і втішала своїх зажурених батьків, докоряла їм за сльози:

Відкиньте сум розпуки,
Я вже збулася муки.
І я тепер в раю.

Не плачте, не ридайте,
А бога прославляйте,
Що душу взяв мою!

Цей псалом наче заспокоював Шведа. Дружина ж, навпаки, не могла змиритися зі смертю дитини, і псалом її обурював, хоч і написаний був у молитовнику.

П'яні чоловікові сльози були їй такі відразні, що ввечері, як тільки він сідав коло дитини й починав схлипувати, вона переставала плакати.

Була середа, четвертий день після смерті дитини. Всі ті дні старший хлопець мав дозвіл помагати матері вдома і аж нині знову пішов до школи. На перерві він сидів у класі й учив урок. Інші діти гралися надворі в сніжки, але йому не хотілося йти до них. Із вулиці до нього долинув гамір, один хлопець примчав до класу й гукнув, щоб він мерщій ішов надвір, а решта стояли в дверях і реготали — певне, щось вигадали. Він знехотя поплентав глянути, що там таке. На вулиці хлопчак кружком оточили якогось п'яного, шпурляли в нього снігом, штовхали одне одного на нього, а п'яний, хитаючись, намагався впітмати котрогось. Дітей незвичайно тішила така забава, і вони радісно галасували. І той п'яний був його рідний батько! Хлопцеві стислося серце, він не годен був довше дивитися, побіг до класу й сховався в куток від нещадних кпинів своїх товаришів. Там, у кутку, тремтячого й принишклого застав його вчитель і велів школярам розповісти, що сталося.

— Які ж ви, діти, буваєте жорстокі! — мовив учитель, погладив хлопця по щоці й відпустив його додому.

Дома хлопець, умиваючись сльозами, розповів про все матері і так, схлипуючи, заснув у неї на колінах. Тяжкий душевний струс надто змучив його.

Цього разу мати не заплакала. В ній піднялося якесь важке почуття до чоловіка, майже зненависть,— і ще дорожчі стали діти, що залишилися в неї. Вона рано послала обох менших спати і, щоб утішити їх, посипала цукром намащені смальцем скибки хліба, допомогла їм роздягтися, вилізла з ними на темне горище, яке було всім за спальню, й посиділа, поки вони помолилися. Тоді поцілувала їх і вкрила,— хай діти не бачать, що їхній тато п'яний як чіп. Потім злізла вниз і заходилася латати дітям убрання. Найстарший хлопець тим часом готував уроки.

Швед повернувся додому пізно ввечері. Важкою ходою він підійшов до дверей і довго шукав клямки. Хлопець підвівся й відчинив йому. Батько не привітався, тільки насилу скинув із себе засніжене пальто й повісив над плитою сушити. Розталий сніг скапував і сичав на гарячому залізі. Тоді Швед спробував роззутися, але відразу ж поточився. Мати й син боязко стежили за ним збоку. Він важко підійшов до лави, сів, спершись на стіл, і втупив перед себе тьмянний погляд.

У кімнаті стояла мертва тиша.

— Ну, співайте,— промурмотів він за деякий час, наче звертаючись до дітей.

— Вони сплять,— сказала дружина.

— Сплять? — протягло перепитав Швед.— Сплять, кажеш? Еге? — І, не діставши відповіді, ще раз перепитав, уже роздратовано: — Сплять?

— Дітям краще спати, коли їхній батько...— жінка не зважилась докінчити.

— ...коли їхній батько приходить додому п'яний, так? То ти гадаєш, що я п'яний, га?

— Певне, що п'яний, коли сам кажеш. Відомо ж бо, що п'яний завше правду мовить.— Дружина поспішила до кухні й стала поратися коло плити.

В Шведових тьмяних очах заблиснув лихий вогник.

— Коли так, тоді ти сама співатимеш! Ти співатимеш замість своїх дітей! І ти теж, чуєш? — Він гримнув кулаком по хлопцевій книжці, аж вона впала додолу.

Хлопець заплакав, і дружина швидко вернулася до світлиці.

— Не плач, синку! Твоєму батькові співатимуть вуличні хлопчаки, він тепер з ними водиться! — Вона повернулася до чоловіка спиною і, наче бажаючи трохи згладити свої слова, почала зчищати бруд з його пальта.

Швед підвівся і, ледве тримаючись на ногах, боровся зі сном, що налягав йому на очі. На обличчі йому проступила натуга: він відчував, що дружина на щось натякає, але ніяк не міг згадати, що з ним було вдень.

— Вуличні хлопчаки? Що ти мелеш?

Жінка відповіла тремтячим голосом:

— Ти, може, не знаєш, що твій син бачив, як хлопчаки нині сміялися з тебе на вулиці? Аякже, дуже гарно, щоб батькове ім'я стало для дітей ганьбою!

Вона більше не годна була стримуватись і ридма заридала.

Шведові стало соромно, але тільки на хвилю. Потім він глузливо зареготав і кивнув головою:

— Це ти так співаєш? Е, не обдуриш! Зараз ти заспіваєш як слід!

Він підступив до неї.

— О господи, він уб'є мене! — крикнула дружина і мерщій кинулась до другого покою, де лежала мертва дитина, ніби шукаючи в неї захисту. Однак Швед перехойив її.

— Співай, стара! — злісно сказав він, стиснув її за щелепи й спробував розтулити рота.

Жінка захрипіла, відчайдушно випрочуючись, схо-

пилася за клямку, тоді за одвірок і втягла чоловіка до другого покою. Хлопець заголосив і вчепився в батька ззаду. Але Швед навідліг ударив його по зубах, аж пішла кров.

На горищі й на сходах почувся тупіт ноженят, і двоє малих у коротеньких сорочечках увійшли до кімнати й собі почали плакати.

Дружина випручалась від чоловіка й сховалася в темному кутку. Він хотів побігти за нею, але перечебився за казан з водою, поставлений серед хати, щоб убирав мертвотний дух. Падаючи, Швед наштовхнувся на стіл, де лежала небіжка, і, шукаючи опори, схопився їй за голову. Він зразу отямився, хвильку постояв, немов скам'янілий, тоді вернувся до світлиці, сів на лаву й обхопив голову руками. Так він і заснув.

Мати заспокоїла дітей і знову повела їх спати. Тоді постелила на лаві і разом з більшим хлопцем поклала туди батька. Вони добре намучилися, бо Швед, сонний і недвижний, був важкий, як оливо. Вона вкрила його манаттям, хоч яка була розгнівана: їй здавалося, що він споганив тіло її дитини. Вона поцілувала небіжку в заплющені очі й знову понакривала їх мідяками, які був скинув п'яний чоловік.

Другого дня Швед прибрався і, як звикле, пішов до містечка. Але повернувся вчасно й зовсім тверезий. Він приніс маленьку чорну домовину, і мати поклала в неї небіжку. Дітей теж прибрано в святковий одяг. Над вечір Швед узяв домовину під пахву і разом з родиною подався на цвинтар.

Останні події дуже вплинули на Шведа, і він поклав будь-що взяти себе в руки. За своєю звичкою він знову перебрав міру: зовсім перестав пити й

віддавав дружині всю платню. Між ними дійшло до мовчазного замирення; дружина була вдячна чоловікові за його стримання і після обіду, як хлопець ішов до каменярни, передавала ним загорнений у панчохи глечик гарячої кави. Увечері, коли Швед повертався з хлопцем додому, вона позичала йому в сусідів газету, а прочитавши її, він лягав спати або лагодив дітям дерев'яні шкарбани.

Але так тривало тільки до третього тиражу лотереї. Другий відбувся через кілька днів після смерті дитини, і Швед його пропустив повз увагу. Однак тепер думки його знову звернулися до лотереї.

Цього разу Швед також не виграв, і ця невдача зачмарила всі недавні болячі. Вони видавалися тепер йому не такими, як були насправді, і сумління перестало його мучити.

І знову почалося все спочатку. Швед вернувся до горілки, з'являвся додому напідпитку, спочатку зрідка, а далі частіше, аж поки став приходити п'яний як чіп. З грошима стало сутужно, і Швед вередував. Коли він був п'яний, то лаявся, як і перше, тільки вже не соромився крутих слів: мовляв, дружина й діти — старці, злиденні собаки, що видирають у нього з рота шматок хліба. А як був тверезий, то мовчав, але вже не дорікав собі.

Так минала зима.

Швед зледачів, часто кидав роботу, а як і працював, то лиш про людське око. Додому приносив мало грошей, не більше, як сам проїдав, а часом і зовсім нічого.

Однак дружина не зневірилася, навпаки, лихо додавало їй снаги. Що більше занепадав чоловік, то діяльніша ставала вона: чесала і прала людям вовну, прала білизну, бралася до найгіршої роботи, від якої відмовлялися інші, — сдне слово, гарувала з досвітку до ночі. Їй ненастанно загрожував голод, але вона не пустила

його на свій поріг. Разом з відповідальністю за родину зростала її самосвідомість, і вона вже не давала чоловікові знущатися з себе. Це його пантеличило, він трохи стримував свої вибрики.

Дійшло до того, що Швед став почувати себе занедбаним, мусив їсти, що випадало,—холодне, несмачне, пригоріле; він уже не був центр, навколо якого все крутилося. Це ще більше віддаляло його від родини, і він майже ніколи не сидів удома.

Скоро він став там цілком чужий. Дружина й діти жили тепер своїм життям, відзначали іменини, мали інші невеличкі радощі, до яких він не був причетний. Швед журився цим дужче, ніж сам собі признавався. Йому хотілося, щоб дружина знову дбала про нього, щоб діти довіряли йому. Або хоч би принаймні впевнитися, що можна ще вернути їхню любов. Тепер, коли та любов минулася, Шведові бракувало її. Він пробував заприятелитися з дітьми. Особливо як був п'яний, то жартував і грався з ними, аж поки вони починали дуріти. Але тепер, через повсякденне пияцтво, Швед став дразливий, і, як діти, бувало, надто розпустуються, він лупцював їх. Зрештою вони почали його уникати, і дружина намагалась якнайшвидше покласти їх спати, коли Швед повертався додому.

Тоді в ньому прокинулась озлість. Він перестав направляти дітям дерев'яні черевики і взагалі нічого не допомагав удома. А коли діти, зачіпаючи черевиком об черевик, усе-таки розколювали їх, він погрожував, що понабиває туди цвяхів, аби вони не могли бігати. Діти вірили йому й плакали зі страху, як черевики кололися. Тоді мати йшла до комірчини й сама лагодила їх, як уміла.

Уже кілька років вони тримали гуску, що влітку висиджувала гусенят. Діти пасли їх на стерні, а

восени, перед Мартиновим днем, усіх молодих гусей продавали. Взимку гуску ніхто не доглядав, діти мали тільки пильнувати, щоб на вечір вона вернулася додому, а то її могла спіймати лисиця. Звичайно гуска смерком приходила сама й гелготіла під вікном, щоб її впустили до хліва. Але часом вона воліла ночувати десь на ставку.

Одного вечора в заметіль гуска не вернулася додому. Двоє менших дітей, що сиділи в хаті самі цілий день, стривожились і, взявшись за руки, подибали шукати її. Вітер шмагав їх в обличчя, сніг сліпив очі; змучені, заплакані, вони вернулися ні з чим додому. На той час прийшла вже мати. Хоч яка вона була стомлена після тяжкого прання, а відразу ж подалася на пошуки. Спочатку обійшла сусідів, що мали гусей; сусідські вже вернулися додому, але її гуски серед них не було. Тоді вона рушила навмання вулицями, долаючи вітер, никала від ставка до ставка, перейшла все поле. Падав густий сніг, почало смеркати — шукати далі було марно. Але на думку про нову колотнечу жінка аж здригалася, бо хоч чоловік більше й не зважувався бити її, а проте вона боялася його, тому шукала далі. Завваживши в снігу щось сіре, вона бігла до нього, та ба — то був лише камінь. Замерзлим ставком вона дійшла до струмка, що не замерзав: може, гуска десь там, ближче до моря. Але дарма. Вона добулася берегом аж туди, де струмок упадав у море, пройшла ще трохи берегом. Тим часом зовсім стемніло. Враз їй сяйнула думка, що чоловік як не видно буде вдома. І як він вернеться раніше за неї та побачить, що гуски немає, то все окошиться на дітях. Тому вона чимдуж поспішила додому: аби тільки він сьогодні не помітив нічого, а завтра гуска, може, сама прийде. Вперше в житті вона хотіла, щоб чоловік вернувся додому п'яний. ^

Швед прийшов тільки напідпитку, і дружина цілий вечір потерпала, що він загляне до хліва. Щоразу, як він підводився по щось, вона мимоволі здригалася. Так минув вечір, час було йти спати.

Вона поспішила лягти, а Швед закутив люльку й вийшов надвір. Вертаючись до хати, він озвався до гуски, а не діставши відповіді, сердито понишпорив у хліві палицею. Гуски там не було.

Швед миттю вискочив на горище, підступив до ліжка, стягнув з дружини ковдру й крикнув:

— Гадаєш, що відкараскаєшся, як залізеши у постіль? Ні, дідька лисого!

Дружина сплигнула на другий бік і стояла, тремтячи з холоду.

Швед обминув ліжку й підступив до неї:

— Одягайся і гайда шукати гуску! Щоб не верталася додому впорожні!

За чверть години мати з більшим сином брели піщаними пагорбами в напрямку моря: гуси-бо завше ночують на воді, як відіб'ються від хати. Вітер крижаними голками шпигав їм в обличчя. Вони йшли вздовж берега й кликали: «Бейто! Бейто!» Тоді дослухалися, однак чули тільки, як шурхотіли в обмерзлих водоростях хвилі та дзвеніли крижини, б'ючись одна об одну.

Довго ходили вони туди й сюди берегом. Зненацька їм учулася відповідь. Вони спинились і стали знову кликати: лагідно, наполегливо. Справді недалеко загелготіла гуска, однак плисти до них не хотіла. Вони безпорадно стояли на березі, тремтячи з холоду, проте не зважувались вертатися додому. Нарешті хлопець стрибнув у воду, і мати його не спинила; він побрів, обминаючи крижини, до гуски й погнав її до берега. Мати наказала йому чимдуж бігти додому, щоб не застудитися. А як прийшла сама, то стягла з нього

обмерзле вбрання, веліла лягти в ліжко й приклала до ніг пляшку з гарячою водою.

Хлопець не те щоб дуже захворів після тієї купелі, але дістав прикрий кашель, що ніяк не минався, і лихоманку. Кілька днів він жалівся також, що йому болить голова. Тоді мати наполягла, щоб тим часом він не ходив до каменярні.

Тепер після школи хлопець сидів удома й допомагав матері чесати вовну й плести. Часто він читав їй щось уголос або грався з меншими дітьми, і їм разом було завше гарно. Подеколи хлопець брав ковзани і йшов кататися, проте холод проймав його до кісток, він уже не годен був витримувати мороз так, як перше. Тому він волів сидіти коло печі й читати, як випадє вільна хвилина. В хлопця стали дивно блищати очі; матір той блиск дуже турбував.

Швед тільки зрадів, що син більше не приходить до каменярні: хлопець трохи сковував його, бо все розповідав матері. А часом і просто заважав: нізащо не хотів іти сам додому, коли Швед намірявся завернути до шинку. Швед не раз пробував перетягти сина на свій бік, та дарма: хлопець дуже прихилився до матері відтоді, як померла сестричка.

Зима доходила кінця. Якось о шостій годині, коли вже почало смеркати, Шведова дружина вкладала дітей у ліжко. Найстарший хлопець сидів на лаві й дивився крізь вікно на море, по якому пливли такі великі кораблі й котилися такі високі хвилі, що набігали аж із Ботнічної затоки. Темрява вставала з моря, стелилася по землі й тихенько скрадалась повз хлопця до кімнати. Коли він обернувся, в світлиці вже було зовсім поночі, і його поймав страх. Та ось увійшла мати, сіла коло нього, і страх минувся. Почулася хода,

хтось стукнув драбиною: то ліхтарник саме засвічував останній ліхтар, якраз навпроти їхніх вікон. Потім він узяв драбину, рушив назад, але нагнався на порожню бочку з-під пива, що стояла коло воріт. Бочка задудніла й покотилася вулицею.

Мати здригнулась.

— То візник? — занепокоєно спитала вона.

— Ні, мамо, то ліхтарник.

Вона примостилася коло вікна й почала прядти до світла з вулиці.

Веретено мирно хурчало. Ліхтар світив до кімнати, немов бляклий місяць, і в його промінні пісок на підлозі яскрів і мінився. Темрява залягла по кутках у світлиці, а надворі загрозливо оточила навіть ліхтар. Хлопець напхав до грубки сухих водоростей, що загорілися, весело потріскуючи, вмовився біля материних ніг і міцно вчепився їй за хвартух.

— Ти як дівчина, — всміхнулася мати і, прядучи далі, погладила сина по чубові.

Вони довгий час мовчали.

— Чому його нема? — раптом озвалася мати й спинила прядку.

— Кого нема?

— Воза з пивом, дитино. А твій батько от-от прийде, дякувати богу. І лаятиметься, як я завтра не дам йому пива.

Хлопець нічого не сказав.

— Доведеться тобі взяти відерце й скочити до броварні, купити зо дві кварта.

— А може, я скочу рано, бо тепер на вулиці повно п'яних, га?

— Ні, синку, рано пива не дістанеш, то лишень злидарі встають о п'ятій годині, а бровар спить.

На вулиці загуркотіла підвода. Вона так важко котилася по бруківці повз хату, що аж дверцята

в грубці дзеленчали. Тоді звернула на м'яку дорогу, й тепер уже чути було тільки цокання копит. Вона поминула ясне кружало від ліхтаря й зникла в темряві.

— Дуднить, як коваль із Дюнебю,— сказала мати, йдучи по відерце.

— А хто такий коваль із Дюнебю?

— Я розкажу тобі, як прийдеш. Але не навертайся батькові на очі. Коли він дізнається, що візник до нас не заїхав, то осатаніє.

— А ви хіба винні? Візникові просто далеко до нас завертати.

— Часто доводиться терпіти за те, чим ти не завинив. Ну, а тепер іди, синку,— і мати пов'язала хлопцеві шию своєю хусткою.

Сама вона не могла піти, хоч як їй не хотілося посилати хворого хлопця. Боялася відлучитися з хати на той час, коли міг вернутися чоловік.

Хлопець біг щодуху повз кам'яну огорожу, міцно стиснувши в кулаці п'ять ере. Він став боятися темряви, відколи заслаб. Хутенько він уже з'явився з пивом.

— Хвалити бога,— мовила мати.

Вона чекала на нього коло хвіртки.

У світлиці хлопець присунув матері стільця до грубки, а сам уместився скраю на скриньці під грубкою.

— Я краще сяду біля вікна, щоб видно було прясти,— мовила мати, посміхаючись на сипове лаштування.

Поки мати оповідала про коваля із Дюнебю, що залоскотав на смерть своїх трьох дружин, а тоді й сам загинув від своїх сивих жеребців, чоловік її в шинку грав із приятелями в карти. Йому не щастило, він програв усі гроші. Коли товариство вже хотіло розходитися, Швед, п'яний як чіп, почав вимагати, щоб з ним

зіграли ще раз. Усі відмовлялися, тоді він шпурнув на стіл лотерейного квитка й спитав, чи не зіграє хто на нього. Юган Свенсен погодився й виграв. Потім усі доплентали додому.

Мати скінчила казку; було вже пізно, от-от мали погасити ліхтарі.

— Батько, певне, заповзівся протримати нас тут цілу ніч,— сказала вона й тяжко зітхнула.

— Мамо, а ми замкнімо двері й ляжмо спати.

— І лишимо батька надворі?

— Ну то й що?

Мати не відповіла. Вона не хотіла давати понаду синові до таких розмов про батька, проте й лаяти його не могла.

І вони чекали далі.

Нарешті на вулиці почулася важка, непевна хода. Хтось ступав подеколи швидко, а подеколи зовсім спинявся. Мати й син дослухалися, затамувавши дух. Ось затупало біля хвіртки й стихло. Якусь хвилю ніщо не озивалося. Тоді глухо гупнуло, немов хто плечем навалився на хвіртку, далі важко впало додолу, і хвіртка відчинилася.

Шведова дружина схопилась і стала посеред світлиці, схилившись і безсило звисивши руки. Хлопець підібгав під себе ноги, обличчя йому скривилося, і весь він тремтів.

— Вийдіть, мамо! — крикнув він.

— Я боюся,— простогнала мати.

Хлопець кинувся до дверей, але в сінях спинився і вернувся назад, тремтячи ще дужче. Тоді мати зважилась, відчинила двері, і вони вдвох із хлопцем, тримаючись за руки, боязко рушили понід стіною. І аж як при світлі ліхтаря вгледіли знайому шапку й пальто, посміливішали й підійшли ближче. Швед лежав скорчений, уткнувшись головою в землю. Він ще ніколи

не був такий п'яний. Дружина гидливо відвернулася від нього, а хлопець заплакав.

Вони затягли його за хвіртку, щоб її можна було зачинити, але далі не здужали. Виснажені, вони стояли під хатою і не знали, що їм робити:

На вулиці почулася хода, клацнула драбина.

— Мабуть, ліхтарник,— прошепотів хлопець.— Він нам допоможе!

Однак мати не захотіла соромитись перед чужими людьми й хутко зачинила хвіртку.

— Ні, хай краще лежить тут, свинюка! — сказала вона, аж тремтячи з гніву, не годна вже більше стримуватися.

Ліхтарник насвистував якусь пісеньку, прилаштувуючи драбину, тоді виліз на неї і загасив світло. А за хвірткою, припавши одне до одного в німому розпачі, стояли мати й син. Почувши, що ліхтарник пішов, хлопець почав плакати вголос.

— Мамо, таж він тут може вмерти! — скрикнув він.

Ті слова привели жінку до тями. Вона опанувала себе і схилилася над чоловіком. Удвох із хлопцем вони взяли його попід руки й повільно, ступінь по ступеневі, потягли до хати. Жінка натужувалася, аж їй в очах спалахували жовті кола. Нарешті вони дотягли Шведа до кухні, але зненацька їй стало млосно, голова пішла обертом. Довелося кинути п'яного тут-таки на підлозі. Спираючись на хлопця, жінка насилу добралася до ліжка.

Цілу ніч їй було дуже погано, а вдосвіта вона передчасно народила дитину, яка відразу ж померла. Покликано лікаря, і він заявив, що її життю теж загрожує небезпека.

Швед прокинувся на світанку й почув, що дружина стогне. Він уже прохмелівся й швидко зрозумів, що сталося. Але не хотів зразу визнати свою провину.

Звідки йому знати було, що вона підвередиться? Нехай би лишила його надворі! Та сумління вже збудилося й почало неблаганно звинувачувати його. І врешті Швед здався.

Він цілий день просидів удома, грів хворій воду й готував дітям їсти.

Він не знав, чим би їй ще прислужитися: кожен його порух був каяттям, благанням вибачити йому, хоч Швед не прохопився за свою провину й словом. Він попросив сусідку наглядати за хатою і за дружиною, а сам раненько вставав, запарював каву, йшов до каменярні, пильно працював там і вчасно вертався додому. Жінчине ліжко він переніс донизу, щоб їй нагорі не було нудно самій, радився з сусідкою та дітьми про всілякі хатні справи, дбав, аби вдома нічого не бракувало, і сам наглядав за всім.

Увечері Швед сідав на жінчине ліжко, брав її бліду руку в свою і говорив із нею про дітей та про господарство, розповідав про смішні випадки в каменярні. Навіть узяв трохи грошей у рахунок платні й купив пляшку вишнівки, щоб дружина трохи підсилилась.

Усе це давало втіху йому самому, і на думку, що найгірше, найстрашніше минулося, він відчував таку полегкість, наче видужував після тяжкої хвороби. Тепер він з усім упорався. Кінець горілці, кінець лотереї. Дякувати богу, що він позбувся триклятого квитка. Може, то сам господь допоміг його спекатися? Видно, господь таки хотів його повернути на праведний шлях, тому й піддавав такій суворій пробі. Швед був щасливий, вдоволений собою і своїм життям.

Дружина Шведова почала трохи вставати; обличчя в неї було бліде, але радісне, тільки надвечір, коли мав повернутися з роботи чоловік, воно щоразу міни-

лося. Як і перше, вона чекала того повернення боязко й напружено, не годна спекатися думки, що Швед знову почне пити. Однак минув тиждень, тоді другий, а Швед не пив і дома був такий самий ласкавий та уважний.

Напровесні дружина, хоч іще й квола, знову взялася до господарства. І ось раптом до неї з'явився урядник з пошти й заявив, що її чоловік виграв у лотерею чотири тисячі крон.

Та радісна звістка так схвилювала бідолашну жінку, що вона замалим не впала. Їй аж не вірилося: життя в них почало йти на лад, а тут іще й таке щастя! Вона не забувала господа, як їй було тяжко, не забула й тепер і подякувала йому в душі за його безмежну ласку.

Та скоро вона заметушилася, причепурила найстаршого хлопця й веліла йому бігти до каменярі сказати батькові про виграш. А сама тим часом, упоєна щастям і вдячністю, заходилася прибирати в хаті й одягати дітей.

Хлопець біг цілу дорогу, стрибаючи пагорбами, як козеня.

Каменярі обступили його; надійшов і Швед, що саме закладав вибухівку в скелю.

— Твій квиток виграв! — гукали йому приятелі. — Ти поклав Юганові Свенсеніві в кишеню чотири тисячі крон! Ото прогавив, га? Дорого обійшлися тобі карти!

Приятелі, регочучи, обступили Шведа.

Він нічого не сказав, круто повернувся й пішов до свого діла.

За хвилю почулося знайоме «пильнуй!», а зразу по тому гучний вибух. Угору, немов з водограю, злетіли уламки скелі й каміння, і робітники поспішилися під захисток.

Коли все вляглося, вони подалися туди, де працював Швед. Склею розірвало, а разом з нею і Шведа.

— Він помилково затулив дірку залізною штабою замість дерев'яного кілка,— сказав хтось.

Але ніхто не повірив, що то була помилка.

— Він ніколи нічого не боявся,— завважив хтось інший.

А дома Шведова дружина пекла пиріг з яблуками та все міркувала, що вони зроблять з такою купою грошей.

Через шість днів, ясного весняного ранку, коли вже майже розтанув сніг, на цвинтар відвезли те, що залишилося від Шведа. За труною йшли дружина й троє дітей з вінками, найстарший плакав, а менші поважно озиралися навсібіч. Далі йшло чимало робітників.

Коло пошти до проводу прилучився невеличкий добродій в окулярах. То був лотерейний агент.

Перед брамою на цвинтар віз наїхав на кучугуру талого снігу, і під колесом щось луснуло. Блиснуло зелене скло з розбитої пляшки, і ті, що йшли спереду, ніби вчули дух горілки.

На східцях перед Шведовою хатою сиділо двоє хлопчиків. Вони гралися в робітників: цокалися старими, зужитими скраклями й підносили їх до губ, немов чарки з горілкою.

— А твій тато помер! — сказав один із них.

— Сам знаю, що помер!

— Тепер він став янголом!

КОНЧА

То був правдивий андалузський будинок із завітчаними балконами на вулицю та невеличкою баштою, де сушилася дитяча білизна й звідки відкривався широкий краєвид на рівнину аж ген до самих гір. Зрештою, до краєвиду всім було байдуже. Будинок мав чотири поверхи і був вузький, ніби колодязь; але нижній поверх спирався на мармурові колони, що відмежовували чимале подвір'я. В затінку колон, де було мокро, тремтіла листям плетуча папороть, посеред подвір'я в стягнених обручами невеличких кадовбах зеленіли мирти, а в кінці його день і ніч хлюпотів водограй.

У сутінку під колонами приліпилася маленька кімнатка з віконцем на браму й дверима на подвір'я. Її винаймали за сімдесят п'ять сантимом в місяць. Там мешкала сеньйора Конча.

Чоловік її помер півтора року тому. Він був наглядч у в'язниці, і дружина сподівалася по ньому пенсії, хоч нітрохи не скидалося на те, що вона її дістане. Проте Конча мала гарячий норов свого народу і сподівалася тим палкіше, чим менше було підстав сподіватися. Вона жила тією надією та ще мізерними позичками, які їй щастило дістати в легковірних простаків. Отже, не диво, що й виглядала вона відповідно до свого життя.

Вона була жуда, як кістка, висока, пласкогруда, з глибоко запалими очима в темних кружалах, тонкогуба. Як усі андалузські жінки після тридцяти років, вона мала бороду, ніс її трохи задалеко випинався впе-

ред, а обличчя геть змарніло, коли настала скрутна пора.

Давно колись Конча була вродлива, навіть дуже вродлива. Знаки тієї вроди ще й тепер можна було завважити, хоч сама врода вже давно зів'яла, минулася, як минає врода на півдні, як минає всяка тілесна врода.

Та колись Конча цвіла красою, як і всі андалузські дівчата, і краса та зникла тоді, як належно виконала своє найбільше призначення — забезпечила їй годівника. Тепер на Кончі лежала печать гіркої долі, бо годувальника вона втратила й не мала вже засобу придбати собі іншого.

З ранку до вечора вона сиділа склавши руки, голодувала, пробувала підживити себе спогадами про те, як добре було наїдатися досхочу, тяжко зітхала на думку про своє теперішнє становище й сподівалася на прийдешнє.

Життя, правдиве життя постукало до Кончі, як їй минуло п'ятнадцять років. І постукало так, як повинне стукати, коли воно несе з собою благодать.

Конча з матір'ю щодня по обіді ходили молитися до церкви святої Марії, вона попереду, а мати на два ступні ззаду, не зводячи з дочки очей. Світ-бо має стільки підступних пасток, а п'ятнадцять років — небезпечна пора, найнебезпечніша з усіх. Додому вони поверталися через Закатин з його багатими крамницями, і дочці дозволялося хвилин п'ять помилуватися майстерними дзигарями, що висіли у вітрині, цокаючи вагалами. Потім дочка й мати йшли далі.

То були єдині її прогулянки, і поза Гранаду вона ніколи не виїздила. Зате мала невеличкий балкончик. Конча йшла на нього начебто поливати квіти, а сама

пасла очима струнких хлопців, що походжали вулицею, хвацько закинувши на плечі свої плащі. Вона шурхотіла чимось, аби котрий зиркнув угору, і як хтось зиркав, серце їй калатало з радощів. А її мати сиділа тим часом у фотелі, відкинувшись на спинку, обмахувалась віялом і пудрувала пшеничним борошном щоки, щоб не пітніти.

«Які ж знадливі ті хлопці!» — думала Конча. Звісно, вона з жадним не розмовляла, але вони такі гарні. Чи вийде вона коли заміж?.. Їй до шістнадцяти років бракує всього дев'ять місяців, а її сестра в перших, як виходила заміж, мала тільки п'ятнадцять, та й не дуже була вродлива — всі так кажуть. А вона й хатню роботу вміє незгірше за матір — зготувати салат, розпалити жарівню.

Аж ось одного дня сталося диво. Якийсь юнак написав батькові, що бачив, як його дочка йшла до церкви, й запалав до неї коханням. А знаючи, що вона вільна, просить прийняти його до своєї родини. Юнак підписався: «Фернандо Санхес із Серано».

Усі полегшено відітхнули і, поки батьки перевідували хтозна в кого про юнакові статки, родину, вдачу тощо, Конча розмірковувала, який він на вигляд і чи має на носі бородавку, як її батько.

Дон Фернандо дістав запрошення і призначеного вечора прийшов у гості. Він здебільшого розмовляв з господарем дому, був страшенно уважний до господині, вдавав, ніби й не помічає тієї, що запалила в ньому таке гаряче кохання, — одне слово, поводився, як зразковий наречений-іспанець.

На прощання господар сказав йому:

— Мій дім — ваш дім, якщо ви захочете вшанувати його своєю присутністю.

За іспанським звичаєм це означало, що освідчення юнакове прийнято.

Отже, молоді заручилися й тепер могли розмовляти одне з одним, відділені тільки залізними ґратками. І часто, як Фернандо приходив увечері в гості, він не брався навіть нагору, а спiniaвся під заґратованим вікном кімнатки внизу. В кімнатці стояла Конча, і вони перешіптувалися крізь ґрати так тихо, що перехожий не почув би жадного слова, хоч би й опинився коло самого Фернандо. Але стояти під вікном було холодно і втомно, та й Конча дуже ризикувала, зважуючись поцілувати його крізь ґрати, тому скоро молоді заявили, що хочуть одружитися. Батьки знову полегшено відітхнули: пора заручин — вельми тяжка пора: треба мати на кінчику кожного пальця по окові, та ще й водночас удавати байдужого.

Молоді побралися й лишилися мешкати в її батьків, аж поки зможуть забезпечити себе самі. Але минуло п'ять років, а вони й не пробували себе забезпечити. Старі пригрозили, що викинуть їх на вулицю. Тоді Фернандо знайшов собі місце в'язничного наглядача в сусідньому містечку.

Конча була тоді в розповні своєї вроди, і Фернандо не дозволяв їй виходити самій, а знайшов якусь жінку, що робила їм закупи. А ввечері він прогулювався разом з Кончею.

Потім, як спав перший цвіт із Кончиної краси, їй доводилось уже самій купувати салат, картоплю, болонські ковбаски й деревне вугілля. А ввечері Фернандо розважався в пивниці, залишаючи її саму вдома, і вона, дримаючи на стільці коло хвіртки, чекала його до ранку.

Якось, коли сеньйора Конча повернулася з ринку, вона побачила, що Фернандо пригортає й вицілює її небогу, що саме в них гостила. Але ж він голубив її тільки тому, що дівчина нагадала йому той час, коли його любя Конча була ще молода.

Іншого разу Фернандо взяв Кончу з собою в Севілью, і вони пробули там сім днів, відсвяткували великдень і побачили бій биків. Але Фернандо підхопив там погану хворобу, заразив нею дружину, і вона вже так і не могла її позбутися.

Все це складало двадцять щасливих років її життя. Тоді Фернандо помер у тяжких муках від своєї хвороби та розпусти, а сеньйора Конча вернулася в Гранаді й оселилась у комірчині за мармуровими колонами.

Тож і не дивина, що Конча завше говорила про Фернандо й про пенсію, яку вона очікувала. Адже то було її минуле й прийдешнє. Але за перше ніхто не хотів слухати, а в друге майже ніхто не вірив.

Так, забута людьми, вона голодувала й почувала себе покинутою.

Вряди-годи вона продавала дещо з хати і тим якось животіла, часом ходила до одного священика, позичала сімдесят п'ять сентимо заплатити комірне за місяць. А здебільшого сиділа, відкинувшись на спинку стільця і склавши руки на колінах, як колись її мати.

Конча мала собаку й кішку, що вельми втішали її в самотині, але дратували інших мешканців. Кішка була гладка, бо мала досхочу пацюків і мишей. А собака був худий. Щоранку його випускали на вулицю, і він з найзлиденнішими жебраками шукав собі сніданку в скринях на сміття, сумлінно облизуючи обгризений капустиний качан чи шматок кухонної ганчірки. Але від такої їжі не погладшаєш, тому він запустив собі довгу шерсть і прикривав нею ребра.

Більше приятелів сеньйора Конча не мала.

А ще вона була глуха — глуха як пень.

Вона рідко зважувалась виходити. Бо коли поверта-

лася додому й стукала молоточком у браму, згори хтось питав: «Хто там?» Їй треба було відповісти: «Мирні люди!» Це на те, щоб уберегтися від волоцюг. Але Конча була глуха й надто боязка, щоб гукати голосно. Тому на її стук ніхто не смикав за шнурок ні з другого, ні з третього поверху, й брама не відчинялася. Пес чув, що то його господиня, й гавкав з кімнати, а їй доводилося чекати, поки надходив хтось із будинку. Тоді вона прослизала разом з ним. Вона не мала ключа від брами, як інші мешканці, й не зважувалась попросити, бо вже не платила за кімнату два місяці, і господиня будинку офірувала святому Антонієві більше оливи, щоб вибавив її від Кончі. Конча знала про це, бачила, як ясно горить лампадка перед образом святого Антонія. Вона могла б скласти йому свою офіру, але не мала чого дарувати, тож заспокоїлась і стала чекати, що зробить із нею святий Антоній.

Настав день, коли продано останню річ із хати, а пенсії все не було. Тоді Конча спробувала відвикнути від їжі. В Іспанії мільйони людей не раз у конечній потребі вдаються до такої спроби — це своєрідний національний порятунок. Але він має певні межі, й опісля доводиться пробувати іншого, повсюдного способу: жебрати. Конча ніколи не жебрала, просила часом в окремих людей, але ж то зовсім інша річ.

Вона виповзла на вулицю й простягла до перехожих руку.

— Прости, сестро, ради милосердя божого, — казали перехожі, приязно киваючи, і нічого не давали.

— Це тому, що ти не маєш дитини, — пояснила одна досвідчена жебрачка. — Іди до притулку й позич собі дитину, це коштує всього двадцять п'ять сентимо за день.

Конча не мала ні двадцяти п'яти сентимо, ні жадної мирської речі, що варта була б двадцять п'ять сентимо.

В неї лишилася тільки мадонна. На стіні висіла дерев'яна поличка, а на поличці перед олійними фарбами мальованим образом мадонни день і ніч горіла лампадка. То був Кончин олтар; хоч яка вона була вбога, а підтримувала в лампадці світло. Це ж бо запорука прийдешнього щастя, адже все добре дає нам мадонна.

Конча позирнула на образ і аж здригнулася на власні думки, бо вона була щира католичка. А як у неї не буде мадонни, то хто їй pomoже? Проте переміг голод, і, не дивлячись на образ, Конча тричі перехрестилася, зняла його, подалася до ломбарду й заставила за двадцять п'ять сентимо. Як бог pomoже, то вона відразу ж викупить мадонну.

Другого ранку Конча сіла під поштовою скринькою, тримаючи на руках позичену дитину.

— Дайте на хліб насущний, і бог винагородить вас! — просила вона.

Однак люди всміхалися й швидко минали її. Ох, господи, та це ж давня хитрість — позичити дитину!

Було дуже холодно, й тоненька чорна шаль не могла її загірті. Та ще й голод допікав. По той бік вулиці стояло двоє жебраків із тих, що ходили по крамницях. Замість капелюхів вони пов'язали чоло червоними хусточками до носа, а плечі прикрили цупкими рудими ковдрами. Один жебрак курич бичка, знайденого на вулиці, а другий пильно стежив за ним. Той, що курич, затагнувшись бичком, затримувач у собі дим якусь хвилю, щоб натішитися ним, тоді випускав просто в рот другому, а той жадібно його ковтав. Якби то закурити! Конча любила курити; дим притупляв голод і заспокоював нерви. Вона позаздрила тому жебракowi, що вдихав дим у другу чергу.

Невдовзі прийшов сліпий жебрак, що завше вмощувався під поштовою скринькою. Він спробував прогнати Кончу, але вона не вступилася. Тоді він упав на-

вколішки поперед неї, звернув угору обличчя з порожніми, червоними ямами замість очей, щоб усі могли їх бачити, випростав руки, наче розп'ятий на хресті, й став голосно вигукувати:

— Люди, не минайте нещасного! Ви ж видющі, бачите, що я сліпий. Не бачу сонця, не бачу хліба, що ваше милосердя подасть для мене. Бог заслонив мені очі своєю правицею, ох, не минайте мене!

Сліпому перехожі давали, а Кончі, що сиділа за ним із позиченою дитиною,— ні.

Над вечір з голоду й холоду дитину напали корчі. Конча не зналася на дітях і подумала, що дитина вмирає. Вона чимдуж поспішила віднести її назад до притулку.

Коли Конча вернулася ввечері додому, собака радісно кинувся до неї, а кішка стала тертися об її спідницю. Вона віддала собаці скоринку хліба, що мала ним повечеряти.

Конча сиділа в порожній кімнаті, змучена, змарніла на виду, і їй страшенно захотілось курити. Колись вона завше курила, як, дрімаючи на стільці, чекала на Фернандо. Над Кончею мешкав один чужинець. Вона знала, що він курить і що ніколи не замикає дверей. Отже піднялася до нього і задля певності постукала в двері. Якщо чужинець дома, вона питає, котра година.

Чужинця не було дома, і Конча зайшла до кімнати. На столі між книжками й письмовим приладдям вона вгледіла пачку тютюну. Конча аж затремтіла, сягнула по тютюн непевною рукою й перекинула чорнило просто на розгорнену книжку. Розгубившись, вона забула про тютюн і вибігла з кімнати. В передпокої їй повернулася на очі господарева кішка; Конча схопила її, кинула до чужинцевої кімнати й зачинила двері. Тоді спустилася донизу.

Вернувшись до себе, вона пошкодувала, що забула взяти тютюн, але не зважилась піти по нього ще раз. Та й була голодна. Кончі здавалося, що їй зроду ще так не хотілося їсти. Певне, тому що вона цілий день просиділа надворі, на свіжому повітрі.

У ту пору, господарі саме обідали. Конча замкнула собаку та кішку й подалася нагору. Вона часом ходила до них, коли несила було терпіти голод. Господарі сиділи за столом, і Конча несміливо спитала, чи їм, бува, не треба її допомоги.

— Ні, дякуємо! — голосно відказали вони, а господиня додала тихіше: — Самі впораємося.

Вони пересміхнулися: Конча їм заважала.

Але в Іспанії є звичай, що його ніхто не зважився б порушити: кожного, хто зайде до хати, як господарі їдять, запрошують до столу. Отже господиня спитала:

— Може, ви з нами пообідаєте?

— Чому ж ні, дякую за товариство! — відповіла Конча й поспішила до столу. Вона боялася, щоб господар не скасував запросин.

Господиня з чоловіком балакали поміж себе; глуха Конча не могла підтримувати розмови, і вони до неї не зверталися. Вона була немов прип'ята до ганебного стовпа, почала гладити кішку й давати їй з рота шматки їжі: хотіла хоч чимось прислужитися. Але господиня суворо попросила її дбати про себе й не показувати свого «доброчинства».

Наївнившись, Конча поєміливішала й сама стала балакати, а тоді вже недовго було чекати, щоб вона завела мову про Фернандо й про свою подорож до Севільї. А як вона починала свою розповідь, то тільки її було й чути, так голосно вона говорила. Але сама Конча того не знала. За хвилию господиня затулила пальцями вуха, а її чоловік узявся якомога гучніше співати: «Фернан-

до, о Фернандо!» Конча замовкла, ніяково примруживши очі, але не образилась: вона ж бо жила з їхньої ласки.

Другого дня випали її іменини, і, прокинувшись уранці, Конча схлипнула. Було холодно; вона подалася до крамниці й випросила жменю деревного вугілля. Тоді вдома на подвір'ї вклякнула коло жарівні й дмухала на неї, аж поки їй задубіли коліна. Коли вугілля трохи розжевілось, Конча внесла жарівню до кімнати, хоч із неї ще йшов густий чад. Вона хотіла втримати якнайбільше тепла, тому зачинила двері, та ще й позатикала папером шпари. Віконце теж було заткане, і кімнату освітлювала тільки чадна лампадка, що й досі горіла під збляклим чотирикутником, де раніше висіла мадонна.

Конча присунула стільця до жарівні, сперлася ногами на її вінця й стала гріти над вугіллям руки та обличчя. Їй тільки трохи доймав холод. Але вона вже не була голодна, бо вчора ввечері добре попоїла.

Лампадка кадила, і жарівня теж паїла Кончі в обличчя важким, солодкавим духом. Їй стало тепло й приємно, і, заплющивши очі, вона почала думати про своє. Про Фернандо, чей же ніхто не буде сміятися з неї, коли вона думатиме про нього. Як було добре, коли він жив! Їй не доводилось нічим клопотатися, тільки купувати, що треба. Бо ж він мав сталу платню, чотириста песет на рік... Тепер він у чистилищі, сердешний Фернандо! Кончі хотілося впасти на коліна перед мадонною й помолитись за нього, щоб він швидше визволився звідти. Але ж сидіти було так зручно, коли вона підведеться, то знову змерзне. Та й мадонни немає, адже вона сама віднесла образ у заставу... Аби тільки мадонна не розгнівалася за те на Фернандо. Треба неодмінно викупити мадонну, але ж де взяти двадцять п'ять сентимо?.. Враз Конча немов опинилася

на вулиці й знайшла між камінням монету в двадцять п'ять сентимо, а піднявши її, помітила під нею другу, потім третю. І заходилася збирати їх, аж поки насипала повну пелену. Тоді Конча довго бігла до ломбарду, а як прибігла, то всі монети обернулися на маленьких дітей, що звивалися в корчах і пнулися до грудей. Кончу посів страх і відчай, бо грудей вона не могла їм дати... Та враз мадонна знову опинилася на стіні, а Конча стояла навколішки перед олтарем і нарікала на свою біду. Мадонна схилилась над нею, заплакала й випустила Фернандо з чистилища. І Фернандо не полинув до неба, а вернувся до Кончі й присягся, що більше ніколи не буде вітрогоном. А Конча ніби стала своєю небогою і не мала вже бридкої хвороби. І Фернандо кохав її... і пенсія прийшла... і груди в неї знову стали повні... і вона мала дитину... і...

Того дня Кончі ніхто не бачив; другого ранку вона теж не з'являлася, тому сусіди зайшли до неї довідатись, що сталося. Конча сиділа схилена на стільці, вистромивши носа просто у вичахлу жарівню. Лампадка згасла, і з кімнати вдарив бридкий дух холодного чаду. Пес, заскавулівши, підбіг до людей, тоді поплазував назад до господині й лизнув її в обличчя. Але Конча не ворухнулася, вона була мертва.

Тепер мешканці будинку відчули, що в них нечисте сумління. Господиня заявила крізь сльози, що мала на думці запросити сеньйору Кончу на вечерю з нагоди її іменин. Інші теж згадали про свої добрі наміри, і всі нарікали на лиху долю, що через неї вони запізнилися. Тепер, задля дорогої душі, вони могли тільки заопікуватись її тілом, і кожний захотів чимось допомогти. Господар тим часом пішов повідомити поліцію. Вони плакали над тілом цілий день і цілу ніч, а другого ранку прибув поліцай і списав протокола. Після

обіду з'явився лікар і видав довідку, що сенйора Конча померла, тоді поліцаї поклали тіло в благенську труну й повезли до трупарні.

Два мавританські замки, Альгамбра та Генераліфе, стримлять над Гранадою, немов порожні орлині гнізда. Між замками пролягає ущелина, що нею звивається доріжка на цвинтар. Тудою не можна проїхати возом, надто-бо вона стрімка й вузька, та й більша її частина — то просто східці. Там, де починалася доріжка, стояв шинок, а трохи вище — другий.

Коло того першого шинку сиділо четверо грабарів і допивало пляшку горілки, коли прибула підвода з сенйорою Кончею. Грабарі були п'яні, як і водилося в їхньому ремеслі. Як п'яні, що усвідомлюють свій стан, вони швидко опанували себе, нетвердо й важко підійшли до підводи і зсадили труну на землю. Тоді зняли з неї віко, явивши очам мертве тіло, засунули в прироблені до труни — звичайної коробки з соснових дощок — петельки довгі дрючки, і двоє грабарів підняли її на плечі. Решта двоє взяли віко, і похід, заточуючись, став братися узвозом.

Біля верхнього шинку вони лишили розкриту домовину посеред доріжки й зайшли досередини. Коли вони знову вийшли, один, хитаючись над мертвим тілом, щось пожартував, а решта зареготали.

Потім поплентались далі.

П'яних людей часто нападає несподівана примха, і ось двоє тих, що несли віко, з доброго дива пустилися бігти. Решта двоє й собі налягли на ноги і якийсь час тупали бігцем по кам'яних східцях так, що мертве тіло підстрибувало в благенській коробці, а часом голова навіть звисала через край. Проте вони не могли догнати грабарів з віком. Тоді передній скинув з плечей дрюч-

ки, труна гупнула одним кінцем на каміння, небіжка випала з неї та й залилася лежати долілиць на землі, а грабар побіг доганяти тих, що несли віко. Задній грабар якусь хвилю збараніло позирав то на труну, то на мертве тіло, тоді безглуздо зареготав і подався узвозом назад до шинку.

Тією доріжкою ходять тільки мертві, їхні п'яні грабарі та ще, бува, який мандрівник, що бажає оглянути замок Альгамбру. Тому труп сеньйори Кончі, обернений долілиць, і труна коло нього пролежали цілий день. Потім трупа поклали назад у коробку й віднесли на цвинтар.

Однак її не замуровано в дивовижній твердині мертвих з незчисленими печерами, що з них труни висуюються, немов шухляди з шаховки. Хто б за неї заплатив? Її не поховано й на цвинтарі для бідних, де не треба платити, бо його утримує на власний кошт єпископ, і де дозволено лежати протягом чотирьох років, якщо тільки дикі собаки раніше не розгребуть могили. На Кончі тяжіла підозра в самогубстві, і її не годилося ховати на християнській землі. Тому Кончу поховано на протестантському цвинтарі.

ХЛІБ

*(Випадок, що стався в Гранаді,
але міг статися будь-де)*

В інших місцях давно вже день, але в Гранаді сонце встає пізно — заважають гори. Аж ось воно визирнуло з-за глетчерів Сьєрри-Невади, і гранадійка прокинулася. Вона потяглася, злізла з високої постелі на стільчик, а тоді на підлогу й заходилася давати лад своїм кучерям та пудрувати борошном щоки. І не встигло місто взятися до справ, що їх учора відклало, як тіні зовсім покоротшали.

Коли сонні господині й розпатлані служниці посунули на ринок купити, що треба на цілий день, селяни з долини вже побували там і привезли на ослах овочі перепродувачам та м'ясо м'ясарям. Ранковий потяг з Малаги доставив каракатиць, невеличких акул, бокоплавів, що тут їх мають за креветок, однобічку, черепашок та інші дарунки моря — всі разом під спільною назвою «риба». Там, де сонце просотувалося крізь шпари в дерев'яних ятках, воно осявало мерехтливу луску й перламутрові черепашки, піраміди жовтих і зелених динь, багряністі помідори, гранати, стручки перцю, золотаві помаранчі й блідуваті цитрини, а ще вигравало на гронах винограду — на ясних, як алебастр, і на темних та лискучих, як голе тіло муринове.

Була середина січня, і вночі вдарив мороз. Крамарі не поспішали, нечисленні покупці ходили з місця на місце й більше цікавилися новинами. Сонце ще не зігріло їх як слід. Широкий ринковий майдан швидко перебігла якась сеньйорита, а за нею назирці подибала пильна матінка чи, може, нянька; вбогі жінки стояли

навколійки таки на вулиці й роздмухували вуглини в жарівнях.

Однак сонце піднімалося дедалі вище, і скоро на ринку вже стало людно й гамірно — місто ожило. Крамарі захвалювали свій крам, покупці торгувалися, люди то збивалися в купи, то кудись проштовхувалися, про щось питали через голови інших і так само діставали відповідь.

Зустрілися дві жінки й поцілувались за андалузьким звичаєм.

— Господи Ісусе й пресвята богородице! — вигукнув продавець риби, що стояв неподалік. — Може, й мене котра поцілує?

— Та можна, якщо ти скажеш, яка давня твоя риба, — відповіла одна з жінок.

— Хай тобі дідько, поторочо! Вона не давніша за твою бридку пику!

— Ану забирайся геть, дурню! І нехай твою рибу поховає товариство опіки над убогими, бо від неї вже дух пішов!

У натовпі сновигали босоногі хлопчаки й вигукували:

— Двадцять цибулин за сентимо!

— Три цитрини за десять! — вторувала їм перепродувачка овочів.

Сонце й небо. І куди глянь — овочі: свіжі, соковиті, барвисті. І скрізь кишать обідранці, змагаються між собою, як голодні пси, коли трапиться нагода заробити який гріш на хліб. Нещасливі коханці життя, вони жадібно чіпляються за нього, а воно відвертається, немов багата кокетка, вони женуться за ним, а воно глузливо сміється й не дається їм у руки. Ці злидарі прийшли сюди не купувати, а спробувати щастя. Вони приходять щодня, сині з холоду, худі з голоду, проте в їхніх очах світиться іскра надії. Але та надія щоразу їх зраджує.

Біля входу на ринок стоїть жебрак і тримає в руках кілька поганеньких цитрин. Він смикає ошатно вбрану жінку за спідницю і благально каже:

— Купіть, будь ласка! Тоді мені буде на хліб. Я такий голодний!

— Не смикайте мене! — відказує жінка. — Я й сама куплю, що мені треба! — Вона ображено згортає широкий поділ і йде далі.

У кінці яток з рибою коло продавця каракатиць стояв чоловік з двома великими кошиками хліба. Кілька хлібин він розіклав просто на землі, щоб приманити покупців, і вдоволено роззирався навсїбіч. Час від часу він брав у руки дві хлібини, підносив їх над головою, мов корогву, й рушав у натовп, вигукуючи:

— Хліб! Десять сентимо за велику хлібину! Хто купить...

— ...стрічки! — підхопив продавець стрічок з вулиці. — П'ятнадцять ліктів за безцінь! Агов, дівчата! — гукнув він двох бабусь. — Прив'яжіть своїх коханців барвистими стрічками! Ох, які ж гарні стрічки!

— Хліб кращий! Він — благодать бідних! Десять сентимо за велику хлібину!

У натовпі поміж ятками пропливла якась жінка й опинилася коло продавця хліба.

Він замахав на неї хлібинами й гукнув:

— Агов, господине! Сеньйоро Бепно!

Вона обернулася до нього:

— Який ти нині веселий, доне Рафаелю! Може, виграв у лотерею?

— Скоро виграю, — відповів він, радісно показуючи на кошики з хлібом.

— От не сподівалась я тут тебе здибати! А як дружина й діти?

— Їм стане краще, як я розпродаю оце.— Він знову показав на кошики.

Сеньйора Беппа перехрестилася, і продавець також. Вони подумали про те саме, однак по ній не видно було, щоб її присіли злидні. Вона була огрядна й жаліслива, а він — худий як тріска. Але тієї хвилини нею опанувала цікавість, таке саме сильне й загальнолюдське почуття, як і жалісливість. І йому довелося все пояснити.

— Я продаю не від пекарні,— прошепотів він,— а свій власний хліб, хоч, звісно, не зовсім свій...

— Заставили щось? — співчутливо спитала сеньйора Беппа.

Він кивнув.

— Нелегко було зважитись, але тепер найгірше вже минулося. Нині все з'ясується! — Він усміхнувся, сповнений надії, і глянув на синє небо.

— Дай бже! — сказала сеньйора Беппа, не кладучи своїм словам ніякої ваги. Просто так звичайно говорилося.

Вона взяла дві хлібини й дала гроші.

— Жінки добрі люди, кращих бути не може,— лукаво сказав продавець хліба і кинув гроші в чорне горнятко.

— Ні, чоловіки кращі! — засміялася сеньйора Беппа.— Ну, щастя тобі боже! — додала вона й пішла своєю дорогою.

— Іди з богом! — гукнув він їй услід і знову підніс над головою дві хлібини, щоб усі їх бачили.

— Хліб! Хліб! Благодать бідних! Десять сентимо за велику хлібину!

Надійшла дружина дона Рафаеля, принесла їсти в глиняному горщику й простягла йому олив'яну ложку.

Він примостився на краєчок кошика, взяв на коліна горщика й почав їсти — риж, зварений з перцем. Дружина навпочіпки присіла навпроти нього.

Дон Рафаель витяг з-за червоного пояса ножа, сів по хлібину й глянув на жінку. Вона кивнула. Тоді він розрізав хлібину навпіл і простяг половину їй.

— Який добрий хліб,— сказав він.— Я гадаю, що ми непогано почали.

— Дай боже! Бо тепер тяжка пора.

— Не буде тяжка, як захочеш! Найгірше для нас уже минулося.

— Приємно їсти власний хліб, правда ж? — спитала дружина.

— Авжеж, а ще як ти сам його й спік. Наче цей таки хліб і дає тобі шматок хліба,— сказав він, невпевнено вдаючись у філософію. Потім доїв свій обід.

— Дякую за підсилок,— сказав він дружині і витер ножа об долоню.

— Дяка богові, що дає нам силу та щастя,— відповіла вона.

І дон Рафаель знову змішався з натовпом, вигукуючи ще голосніше:

— Хліб! Хліб!

До нього підійшло двоє поліцаїв, один витяг з кишені ваги й спитав:

— А хліб ваш повної ваги?

Дон Рафаель відступив, даючи поліцаєві місце, і той заходився недбало важити хлібину. Та ось він здивовано звів брови, підозріло зиркнув на чоловіка й жінку і знову став важити, цього разу дуже докладно. Бракувало кільканадцяти грамів. Поліцай важив далі хлібину по хлібині, і його посмішка не віщувала нічого доброго. А дон Рафаель дивився на нього, спочатку спантеличено, потім злякано.

Всі хлібини виявилися легші за визначену норму.

— Скільки ви вже продали? — спитав поліцай таким голосом, що жінка залилася слізьми.

Дон Рафаель тремтячою рукою простяг йому горнятку з грішми; поліцай порахував їх і висипав до кишені. Проданий хліб тепер уже годі знайти, але хай звершиться правосуддя. Він підкликав погонича ослів і звелів навантажити кошики з хлібом на осла.

Продавець стояв, мов громом прибитий, навіть не пробуючи опиратися. Він ледь нахилився вперед і не порушно дивився вслід поліцаєві та погоничеві порожнім, тупим поглядом. Здавалося, ніби душа покинула його тіло й полинула за коштовним хлібом.

— Боже милосердний! — вигукували люди й хрестилися. — Господь торкнувся його своєю правицею і відібрав йому за кару глузд. Доне Рафаелю, опам'ятайтеся!..

Вони брали його за плечі й трусили, однак він нічого не відчував, тільки бездумно дивився кудись перед себе.

Та ось до нього долинув плач дружини і поволі привів його до тями. Він почав плакати разом з нею, тихо нарікаючи на свою біду.

Жалісливим дуєтом згучав їхній плач, але ніхто його не слухав — кожному була знайома та пісня злидарів про нужду, голод і надію. Господи боже, знову те саме: дужі руки, а прикласти їх нема до чого, особливо взимку. Отож він став жебрати разом з дітьми, та й дружина, звісно, теж пішла з торбами. І ніхто не вважав це за ганьбу, тільки що їм нічого не давали: надто багато людей удавалися до такого ґаху. Родина їхня голодувала, як і тисячі інших, і була вже на порозі смерті. Проте вони, ті двоє, не хотіли здатися без боротьби і знайшли раду. Вони заставили останній свій скарб і купили аробу борошна — цілих двадцять дев'ять фунтів! Тоді змурували з уламків цегли піч

і топили її дровами, виловленими з річки. Але забули чи, може, не зуміли врахувати, яка буде припічка, і от з'явилася поліція і все відібрала в них. Що ж тут можна було сказати?

Дон Рафаель і не зчиняв великого галасу, стояв тільки й виплакував своє лихо дружині. А вона вторувала йому, додаючи ще й свої скарги з переповненого серця. Лихо їхнє було таке велике, що вистачало на двох.

Та раптом він закричав так голосно, що стало чути на весь ринок. Він піднімав кулаки до неба, нарікав на свою біду і вбогість, обіцяв продавати хліб визначеної ваги і вернути гроші тим, кого мимоволі обдурив, присягався, що спалить усе місто, як йому не віддадуть хліба,— потім упав як підкошений. Дружина, ридючи, кинулася й собі на землю коло нього. Навколо з'юрилися люди і водно питали:

— Що сталося?

— А тут один узявся продавати бідним людям неповної ваги хліб, тож поліція і господь бог покарали його.

— Так йому й треба, тьху! — гукнула одна перепродавачка, що торгувала хлібом від пекаря.— Навіщо було лізти не в своє діло! — Тоді загорлала на цілий майдан: — Хліб! Хліб! Десять сентимо за велику хлібину!.. За хлібину повної ваги!

ДВОЄ БРАТІВ

Це діялося темної ночі в добу лососевої ловитви й осінніх бур. Ларс Велетень сидів за стерном, а його брат Петер стояв, прихилившись до щогли великого вітрила.

— З вітром він дає собі раду, Ларсе.

— Еге ж.

— Стійкий човен, нічого не скажеш.

— Хм...

— Ларсе!

.

— Ла-арсе!

— Цить-бо.

— Як ти гадаєш, ми доберемося?

— А ти боїшся, Петере?

— Я?.. Чого б це я боявся?.. Я думаю про хлопця.

— Дай мертвим спокій, Петере.

— Та воно так! Їх збудить господь бог... на суд праведний. А що, як він не врятується, га? Бо гріхів він мав багато: пропускав недільну школу та й ще не одне чинив. Кпив з усього.

— Та годі тобі, Петере. Хлопець тепер забезпечений, краще, як ми з тобою... От бісова хвиля, як шибонула збоку. Люк у нас щільно накритий? А хлопець у добрих лапах... чи то пак у добрих руках. Ти купив йому місце, інші поклали йому на труну медаль. А той, що на небі... Напни дужче фокшкот, Петере, бо човен став неповороткий... той, що на небі, потурбується про все решту.

— Його засмоктав сипкий пісок, Ларсе.

— Бридня! Не пісок, а течія затигла під кригу. І він свій обов'язок виконав.

— На світі багато різних сипких пісків, Ларсе.

— Іди вниз і відпочинь трохи, Петере.

— Година непевна, ти хіба сам даси собі раду?

— Дам, іди відпочинь!

— Ну то я піду.

— Тобі нездужається, Петере.

— Еге, нездужається, Ларсе.

— Перевір кріплення коло вітрил, як ітимеш!

— Гаразд.

.

— Ларсе!

— Чого тобі ще?

— Місіонер теж казав учора ввечері про сипкий пісок.

— Ще б пак!

— Як ти гадаєш, він помолився перед смертю... хлопець себто?

— Хлопці мають нагальніші справи, Петере.

— Ми завше молилися, коли...

— Ми ж бо не гинули, рятуючи інших.

— Місіонер каже, що хто не любить духу запари, хай іде геть з пекарні. Як ти гадаєш, він натякав на мене?

— Якого біса йому на тебе натякати?

— Я ж бо соромився молитися, як ми від'їздили. На пристані було стільки людей.

— По-моєму, й не треба розмінюватись на дрібняк.

— Еге ж! То ти скоро мене збудиш?

— Іди вже, Петере, може, й не доведеться будити.

Ліхтар, що висів на щоглі, хитався, відганяючи жовтим промінням навколишній морок і тьмяно освітлюючи поміст. Проте пільма важко налягала на човен, поглинала його, а він довгими зухвалими стрибками

кидався назустріч хвилі, розтинав її носом і змушував відступати. Вона знехотя подавалася, розходилась двома дугами, і за кормою з'єднувалася знову. А тим часом спереду поставала нова темна стіна, тоді розступалася й хижо причаювалася неподалік.

Ларс сидів за стерном і вдивлявся поперед себе. Щоразу, як пільма ворушилася, він вихилявся якомога далі, щоб краще бачити, а рукою ненастанно крутив стерно то в той, то в той бік, уникаючи бурунів. Так він стернував досить довго. Зненацька він рвучко крутнув стерно, і човен, перехилившись, пірнув носом у величезну хвилю. Знялися білі каскади води, сяйнувши на світлі, гучно опали на поміст і злилися з пільмою. Невидимі струмені протягло хлюпотіли, стікаючи через облавок, ліхтар погас.

Ларс хотів був прив'язати стерно й піти покликати брата, але передумав. Скоро зійде місяць, та й навряд чи є небезпека зіткнутися з якимось іншим човном. Він уместився зручніше й ще дужче стягнув навколо себе брезент, що прикривав стерновий люк.

А таки правда — добрий човен! Гарно йде, сам донесе до берега, якщо вітер і хвилі не перекинуть. Сердешний брат зовсім подався, на себе став не схожий. Надто велика напасть його спіткала: поховав дружину, поховав сина. Але найгірше, що він злигався з тим місіонером. Сердега, тепер він уже не часто соромиться молитись при людях. А тоді кається тяжко, ладен крізь землю запастися.

Човен нерівними поштовхами продирався крізь морок, а Ларсові думки важко снувалися в неповороткому мозку. На обличчі з небагатьох рисок, накреслених морською стихією, можна було відчитати його нехитре життя. Обличчя було темне й незворушне; і душа його теж була темна й незворушна, в ній вирізнялася лишень одна ясна цятка — любов до брата. Бо для Ларса

протягом багатьох років життя полягало тільки в тому, щоб не розлучитися з братом. І ще десь глибоко в свідомості жевріла одна іскра — зненависть до святенництва, хоч би як воно виявляло себе. А поза тим його внутрішній світ складався з сірої маси байдужості. Однак Ларс був добрий рибалка, найкращий у місечку і найсміливіший, бо через байдужість він не боявся ніякої небезпеки.

Він ніколи не розумів брата; в Петерові багато було такого, чого Ларсів тверезий глузд ніяк не міг сприйняти: неврівноваженість, легкодухість, здатність палко радіти чи сумувати, задумливість. Проте Ларс ніколи не сушив собі цим голови, брав Петера таким, як є, — адже то був його єдиний брат, — і все незбагненне в ньому називав дивацтвом. Поки вони жили вкупі, Петер часто чинив нерозважно, і щоразу для Ларса то була несподіванка. Він ніколи не міг збагнути душевного стану, що спонукав брата на ту нерозважність, але завше віддано допомагав йому виплутатися з халепи.

Вони були близнюки й народилися в невеликій хатині біля Персґерських пагорбів. Ларс вийшов на життєвий кін перший, і то мовчки, а слідом за ним з'явився Петер, кричачи на все горло.

Хлопчики підросли. Берег з піщаними кручами був їхнім найпершим грищем, а море — другим. У бурю вони збирали вздовж берега те, що викидало море, а в тиху годину ловили вугрів. А ще скоро почали помагати батькові сушити тріску й наставляти мережі.

Петер був рухливий, легко сміявся, легко плакав і швидко прощав образу, а в Ларса виробилася млява рівновага, з якої важко було його вивести. Обидва вони вирости дужими хлопцями і завше трималися разом.

У школі Ларс сидів нерухомо, поклавши лікті на

парту й підперши руками голову, а Петер вирізував на парті кораблики й ненастанно дригав ногами. Училися вони посередньо, проте вчителі їх любили, бо вони менше брехали, як інші хлопці. В розвагах товариші добровільно визнавали братів за їхню силу ватажками, але вони виказували дивну скромність — відмовлялися від такої шани.

Дома в них розмовляли пошепки. Батьки їхні належали до секти, яку на Борнгольмі звуть мелеріанською, а повсюдно — борнгольмською; члени тієї секти мало говорили між собою, і то переважно біблійними висловами. Хлопці не чули, щоб батьки коли сварилися. На всьому ніби лежало тавро пригніченості. Хлопці ніколи не бачили, щоб їхній батько сміявся, — він тільки всміхався. Їх ніколи не карали, але в батьковому погляді було щось таке, що змушувало їх до послуху. З тієї ж самої причини вони ніколи не казали йому «тату», а тільки «батьку». Хлопцям заборонялося читати казок, але батько виписував дитячий часопис і «Вісті з царства божого». Вони читали їх щодня, а після читання батько говорив з ними про диявола й про зло, що панує в світі. Батьки не дозволяли їм водити товариство з дітьми безбожників, а як вони, бувало, приходили зі школи й розповідали про котрогось бешкетника, що курив у класі, вибив сніжком шибку або що, то батьки ставляли їх навколішки й веліли молитися за нього, щоб бог відвернув його від грішного світу. Хлопців навчено також щовечора проказувати на ніч молитву, казано їм, що забути помолитися перед сном — великий, тяжкий гріх.

У неділю хлопці ходили до недільної школи.

Там сиділи літні, поважні рибалки та хлібороби й розповідали дітям про заблукані душі й про безмежну божу ласку до своєї пастви. Коли дітей щось відвертало і вони не слухали, навчителі садовили їх окре-

мо й довго напучували. Після того діти ходили тихі й задумливі.

Побожність рано полишила на них свої карби. Вони не були такі безоглядні, як бувають звичайно здорові діти: наприклад, жаліли калік, не бігали темними вечорами гупати в двері причинної Крістини Крусе й кричати «чорт прийшов!» тощо. Вони бралися за руки з іншими хлопцями й вибігали назустріч хвилі в море, ковзалися на свіжій кризі так само хвацько, як і решта дітей, але завше признавалися дома, коли їм траплялося вертатись з мокрими ногами або шаснути в ополонку.

Розмови про пекло й заблукані душі впливали на обох близнюків, хоч і по-різному. Петер здригався з жаху, підгинав ноги під себе на стільці, поки мовилося про пекельні страхіття, але скоро забував усе.

Ларс не так легко лякався, але й забути швидко не міг. Та все ж, кінець кінцем, його невороткий глузд теж поступався ненастанному впливові і, як поганий провідник, довго затримував те, що вже засвоїв. Батьківська твердість, сувора оцінка інших людей, оперта на власне буцімто бездоганне життя, читання релігійних книг, ненастанні молитви, зітхання й невдоволені міни з приводу бодай незначної втіхи, не пов'язаної з богом,— усе те накопичувалося в його душі й додавало неприродного забарвлення його дитячим думкам.

Подеколи його опадав великий страх, що він помре, не встигнувши вернутись до бога й спастись. Страх той дедалі дужче опановував його й став своєрідною душевною хворобою. Треба бути готовому до смерті, завше готовому, бо ж смерть приходить, немов злодій, уночі, коли ніхто й не сподівається. Так щодня казали його батьки, про це ненастанно співали у недільній школі. Але щоб завше бути готовому до неї,

треба весь час мати в душі бога, а то було не легко, бо Ларс не знав, який бог на вигляд. Він створив собі власний образ божий — чоловіка, що сидить/скраєчку хмари, тримаючи в одній руці карнавку, а в другій — патерицю з головою. До такого бога хлопець зводив руки й проказував «Отче наш», коли його нападав страх, що він може померти. А страх нападав його часто, а надто як він чув, що хтось із дітей помер.

Це розвинуло в його дитячій душі майже дорослу поважність і притлумило в ній радість життя. Він віддавався хворобливим роздумам, а страх перед пеклом і муками, вічними, нескінченними, невимовними тортурами посідав його дедалі дужче й дужче. Адже він такий грішник, страшенний грішник, він і сам знав про це, а господь, звісно, ще ліпше за нього.

Якось Ларс почув, як батьки говорили про одну жінку, що згнила живцем. Почалося гниття з великого пальця на нозі й поволі пішло далі, дісталось до серця, і жінка вмерла. Батьки говорили про неї півголосом; батько казав, що жінці віддано за її діла: вона ж бо гріховне дитя. Мати звела очі до неба, й обоє вони зітхнули.

Ларсові здавалося, що його може спіткати така доля, і він не один день очікував смерті, такої самісінької, як забрала ту злочинну жінку. Батьки назвали її гріховним дитям, але ж і він такий самий! Ларс щодня ходив до піщаних круч, уклякав там і молився, щоб бог дав йому трохи пожити, аби він устиг спастися.

Хлопчака жахався смерті й хотів підкупити немилосердного бога, тому надумав вивчити напам'ять Старий заповіт. Він не був дуже тямкий, та й вірші траплялися довгі. Але батько допомагав йому, вислухував завше й казав запам'ятовувати далі, тільки нагадував, що навіть найкращі вчинки людські все одно гріховні

й потребують милосердя божого. Ці слова відібрали в хлопця останню надію на спасіння, і його дитячий розум запхувався в незбагненному.

А втім, батьки не стежили за його болісними сумнівами, надто вони були обмежені, а Ларс мовчазний. Проте часом вони помічали, що хлопець страждає, і дякували богам.

Петер, попри всю свою легковажність і поверховість, був їм миліший і ближчий,— у його натурі лежала та сама несвідома облуда, що й у їхній власній. Петер ніколи не знав, що батьки вважають за погане, а що за добре, але як був дома, стежив за виразом їхніх облич, коли ж опинявся поза домом, то зовсім не думав про них. Він тоді віддавався хвиловому враженню і через те завдавав їм більше гризоти, ніж Ларс, але їхнє суворе слово чи докірливий погляд викликали в нього гіркий жаль, і це батькам подобалося.

Якось у дитячій газеті надрукували оповідання про двох братів, що спали разом на горищі в одному ліжкові, як Ларс і Петер. І ті двоє хлопчиків забули помолитися на ніч. Петер часто занедбував вечірню молитву й казав: «Ет, пусте, вранці помолюся двічі». Ларс теж забував часом про молитву або засинав, не докінчивши її, а прокидаючись уночі, тішився, що не вмер. В оповіданні ті двоє хлопчиків також прокинулися, і один миттю вискочив з постелі й улякнув на підлогу, а другий не захотів, бо було холодно. Вночі тому, що не помолився, приснилося, наче прилетів янгол і забрав із собою брата. А вранці й справді виявилось, що брат помер, а він лишився жити далі, на кару за своє недбальство.

Ларс беззастережно вірив дитячому часописові, але це оповідання збентежило його. Отже, смерть стала винагородою, і дістав її той, хто молився.

Того дня він зробив дивну річ. За хатою в них був

колодязь без цямбриння. І от удень Ларс став обличчям до колодязя, але за двадцять ступнів в'їд нього, і зав'язав собі очі. Він надумав піти просто на колодязь і побачити, чи господь пошле свого янгола відвернути його вбік. Від причілка хати Ларс рушив рівно перед себе, а через десять ступнів спинився, щоб янгол мав час прилетіти. Тоді дішов далі, але очікував на кожному кроці і, ніби випадково, обмацував носом землю. Проте янгол не з'являвся. Раптом Ларса знову охопив страх смерті, він спинився і зірвав з очей пов'язку. Глибокий колодязь з'яв перед самісінькими його ногами. Першу хвилю він зледенів з жаху й не годен був поворухнутися, тоді повільно став задкувати, не зводячи очей з темної глибини. Так відступивши трохи, він повернувся й чкурнув межі піщані кручі, наче за ним хто гнався.

Після того випадку Ларс поступово заспокоївся, і в чотирнадцять років у нього остаточно згасла віра в можливість релігії. Але водночас припинився й розвиток; з природи він не був обдарований і поволи байджів не тільки до релігії, а й до всього, що його оточувало. Його дитячу душу жорстоко згвалтовано, вона з часом переборола біль, однак стала черства.

Петер щасливо пережив дитинство завдяки тому, що мав жваву натуру й не міг довго лишатись поважним. Він нітрохи не змінився — був такий самий, як змалку, хіба тільки навчився ще краще прикидатися.

Після конфірмації вони рік допомагали батькові, а тоді найнялися разом на корабель — один кухарчуком, а другий юнгою.

Перші дні їх прикро вражало життя на кораблі — пісні, лайка, брутальні розваги матросів, що повсякчас жували тютюн; їм ніби вчувався батьків голос, що звав усе те спокусливими личинами диявола. Та невдовзі Петер заплющив на все очі й пірнув з голо-

вою в нове життя, а Ларс, на свій подив,— і собі за братом. Вони наче дихнули свіжого повітря, скинули з себе домашній гніт й не могли накупатися в вільній стихії. На судні вони стали заводіяками; Петер ненастанно вигадував нові розваги, а Ларс сліпо йшов за ним. Часом вони перебирали міру, але їхні широкі плечі могли витримати все. Особливо ставали вони в пригоді, як часом на березі в чужому порту зчинялася бійка з місцевими хлопцями й доводилось тікати з шинку. Ларс ловив котрогось із них і притискав до вікна так, що й вікно, і супротивник вилітали на вулицю. Петер також майже не поступався Ларсові на силі.

Брати завше були вкупі. Кілька років підряд вони наймалися в далекий плав, ловили альбатросів біля Нордкапа та скумбрію в Північному морі, вирушали в Південну Америку по червоне дерево і в Гренландію по кріоліт.

Проплававши десять років, вони стали клопотатися, щоб їх прийняли до школи штурманів, Ларсове прохання вдовольнили, а Петера не взяли. І Ларс не захотів розлучатися з братом.

Того року вони найняли на баржу, що зі Ставангера везла дерево до Гавра. З Гавра судно в порожні попливло до Гула, де набрало вугілля для Малаги на Середземному морі. А з Малаги мало знову вернутися до Гула з вантажем оливкової олії.

Від самого Гула їм довелося плисти під супротивним вітром і часто давати кружка, тому аж за шість тижнів вони досягли найпівнічнішого місця іспанського узбережжя. Там судно підхопив «португалець» і за дві доби доправив навколо Іспанії в Середземне море. Пізнім ранком вони побачили Малагу з зубчастим мавританським замком і підняли прапор, викликаючи лоцмана. Назустріч їм прибули човни з розмаїтим

крамом, і серед них один з овочами; коло стерна в ньому сиділа огрядна брудна жінка. Матроси поперехилилися через поруччя й поїдали її очима,— подорож-бо їхня була дуже довга. Тим часом підпливли лоцманський човен та службовець з митниці, і після обіду баржа пристала до берега.

На набережній лежали засмаглі, присохлі на сонці вантажники й щось гукали, походжали продавці з кошиками на головах, пропонуючи помаранчі та мушмулу, на причальних стовпах сиділи жінки і на мигах закликали матросів до себе. Легковажне життя півдня, яскраві овочі, дешеве кохання.

Над вечір прийшли ще жінки — багато жінок. Вони тинялися набережною, спинялись побіля судна й починали перемови з матросами: «*Quieres? Quieres?*»¹ Капітан велів відплисти на кілька метрів від суходолу. Жінки були худі, негарні й брудні, ходили перевальцем і мали під очима синці. Вони продавали себе за дві морські галети, спали на брукові, підстеливши блаженську шаль, і вмивалися вранці на укосах, що вели до води.

Загалом моряки не знають життя чужих країв, хоч і відбувають далекі подорожі. Води й неба вони мають удосталь, але суходолу й життя на ньому не бачать. Їм не часто доводиться бувати на березі, чимало міст не мають пристані, й судна вантажать і розвантажують із човнів на рейді. Тоді важко потрапити на суходіл. Крім того, протягом дня на кораблі багато всілякої роботи, а як часом моряки й виберуться ввечері на берег, то рідко котрому пощастить уникнути зустрічі з такими обшарпаними, голодними жінками.

Ларса й Петера відпустили на берег разом. Вони обминули морських сирен і подалися на яскраво освітлену, вимощену деревом головну вулицю. Була та

¹ Хочеш? Хочеш? (*Isn.*)

вечірня пора, коли вся Іспанія, що може ще рухатись, виходить на прогулянку. Там було чимало блискучих очей, однак жадні з них не вшанували поглядом двох простих матросів. Брати мовчки дійшли до майдану. З однієї кав'ярні долинав стук кастаньєт, у залі намальовані дівчата в коротеньких спідничках танцювали фанданго, високо закидаючи ноги. Брати видряпалися на підмурок водограя і поверх непрозорих шибок дивились якийсь час на розпалених танцем краль. Тоді мовчки, замріяно поплентали далі і вийшли на вуличі вулички з високими будинками, де балкони майже торкалися один одного.

В одному місці дерев'яна брама була відчинена, і вони зазирнули крізь гратчасту з кованими візерунками хвіртку на андалузьке подвір'ячко з водограєм посередині й чотирма колонами по боках. Під колонами висів ліхтар і лив червоне світло на темні мирти. А під миртами сиділо дві молоді жінки в білих сукнях.

Петер спинився й захоплено став їх роздивлятися, а Ларс підійшов і поторсав за хвіртку. З'явилася гладка літня жінка з в'язкою ключів і впустила їх, замкнувши за ними хвіртку.

Вони кілька разів відвідували той будинок, і Петер палко закохався в одну з молодих жінок. Вона розмовляла по-англійському й кілька років жила з чоловіком на Гібралтарі, а потім чоловік утік від неї. Жінка та була гарна з себе.

Ларса стурбувала Петерова закоханість і, коли їх відпускали на берег, він пробував звабити брата іншими жінками. Але Петер наполягав на своєму й нічого не хотів чути.

Одного ранку Ларс мив поміст, а Петер примощував бочку на дощівку. Над суходолом гуркотів грім. Брати не розмовляли, це вперше за своє спільне життя вони посварилися, і все через ту жінку. Петер надумав

одружитися з нею, а Ларс був проти. Ларс надто просто дивився на жінок, щоб засуджувати братову любку за її поведінку. Вона заробляла собі на хліб тим, що віддавалась кожному, хто трапиться, а як її вирвати з цих умов, то з неї може вийти добра жінка, як і з кожної іншої. Ларса найдужче непокоїло те, що вона не ставилась поважно до своєї обіцянки, надто легко вона її давала. Бачиться, серце її полонив один англійський капітан.

З пристані прибіг посланець від торговельного агента, переліз через поруччя на судні й віддав штурманові пошту. Братам теж був лист. Ларс розпечатав конверта. Петер заглядав йому через плече. Лист прийшов з дому, написав його побожний швець, їхній сусіда, з матиного голосу. Мати лежала в ліжку з розрубаною п'ястю, а батько відійшов до брукованого золотом Давидового міста, домівки праведних. Це сталося несподівано, та вже так захотів господь у незбагненній премудрості своїй. Ще вранці відбулися молитовні сходи, швець промовляв на них, а тоді взяв слово батько й говорив вельми переконливо. Після сходин він зробився дуже мовчазний, але по обіді вдома знову почав розмову з нею, казав чудові слова про навісне повстання диявола проти царства божого, про божу потугу й жахливий морок пекла. Потім багато такого, що вона не втямила, тоді трохи помовчав, аж раптом схопився з місця й зробився сам не свій: став скреготати зубами й погрожувати дияволам, яких тільки він бачив. Змагаючись зі спокусником, він схопив великого ножа і спершу взяв за нечисту силу свою дружину, різнув її по руці, а тоді став колоти власне тіло. Мати побігла кликати сусідів на допомогу. А як вернулася з ними, він лежав на підлозі з перерізаним горлом. Невдовзі він заснув навіки з найменням господнім на вустах...

Ларса скувала сіра, холодна млявість, що завше посідала його в хвилини великого душевного струсу. Він відчував, що мусив би журитися, і соромився за свою байдужість. Він несміливо позирнув на брата. Той сидів коло бочки і раз у раз заганяв у клепки свого ножа, тоді знову витягав. На мить очі його спалахнули чудним диким блиском, потім Ларсові здалося, що в них сяйнула така сама владність, як була в батьковому погляді. Та ось вона згасла, і Петер, немов щось відганяючи, провів рукою по чолі.

— Диявол! — простогнав він і сховав обличчя в долонях.

— Дурниці! — сказав Ларс. — Це все проповідники, тільки вони винні!

Він поклав руку братові на плече, щоб заспокоїти його, але той здригнувся, і Ларс швидко відсмикнув руку.

Коли за деякий час Ларс зайшов до каюти, Петер сидів перед розгорненим місіонерським молитовником і співав псалом, що його вони вчили колись у недільній школі:

Хочеш на небі бути в раю?
Душу завчасу рятуй свою.
Думай за бога, за його суд,
Поки є час, поки ти тут.

Того молитовника брати ні разу не розгортали за всі роки своєї морської служби.

Ларс відчув, що диявол, який мучив його малим, знову висунув голову, щирить зуби й глузливо показує братові язика. Він обережно відібрав від Петера молитовника й попросив його допомогти в якійсь зумисне вигаданій роботі. Потім пив з ним вино, аж поки Петер повеселішав. А ввечері, діставши дозвіл, сам повів його до жінки з Гібралтара. Аби тільки брат

тепер забув свою молитовну маячню, а решта все якось уладнається.

Петер знову ожив. Увечері він, сяючи з радощів, сидів під миртами й намовляв свою любку їхати на північ, до Гамбурга. Там вони зустрінуться, разом вирушать до нього додому, на Борнгольм, і одружаться. Жінка лащилась до Петера, шептала йому на вухо, як чудово буде вирватися з цього пекла, податися в чужий край і нікого більше не знати, крім нього та його любого брата. От тільки вона завинила господні за білі сукні. Петер намовляв її втекти так, але вона не згоджувалась. Тоді Петер віддав їй на сплату боргу і на дорогу всі свої гроші, а що не ставало,— доклав Ларс.

Судно було готове в дорогу, чекали тільки лоцмана, щоб виплисти в море. Капітан дозволив Петерові скопити до крамаря на пристані купити черевики, тільки сказав не баритися.

Лоцман уже піднявся на судно, а Петера все не було. На нього чекали цілу годину, капітан лаявся: людей він мав обмаль. Ларс довго видивлявся на берег, дивувався й тривожився. Чи Петер знов устругнув якусь штуку, чи просто забарився? Він до останньої миті сподівався, що ось-ось побачить, як брат мчить майданом до пристані, перескакує через поруччя. Однак судно вже повільно відчалювало, а Петер не з'являвся.

Ларса це так приголомшило, що він мало сам не зломився. Він ніколи не розмірковував над тим, яка велика його любов до брата, але тепер знав, що не годен кинути його напризволяще в чужому краю.

Малага зникла за обрієм, сонце зайшло за гори, за пав морок. Ларс пішов спочивати: йому випадала соба-

ча вахта — з дванадцятої до другої години. Коли десь біля півночі його збудили і він перебрав вахту, судно попливло Гібралтарською протокою. Вітер був ходовий, однак течія тут завше тягне судно назад, тому вони трималися ближче до скелі, щоб не плисти серединою, де течія найдужча. На це Ларс і розраховував.

Коли судно опинилося десь за чверть милі від Гібралтарської скелі, стерновий почув попереду хлюпінт і побачив, що Ларса нема на баку, де він ніс вахту. Стерновий гукнув: «Людина за облавком!» — і здійняв тривогу. На поміст вийшов капітан; він зразу втямив, що Ларс стрибнув у воду навмисне, і з люті схопив рушницю й стрельнув туди, де мав би бути втікач. Спочатку він намірявся послати по Ларса шлюпку, але передумав: треба було скористатися ходовим вітром, щоб не довелося цілими тижнями чекати нової нагоди вибратися з протоки. Отже капітан обмежився записом у корабельному щоденнику, і судно попливло далі своїм курсом.

Опинившись у воді, Ларс найперше почав звільнятися від зайвого одягу. Скинути непромокальну куртку й плащ було не штука, більше довелося поморочитися з важкими гумовими чобітьми. Коли пощастило впоратися й з ними, Ларс трохи погойдався спокійно на хвилях, тоді поплив у напрямку фортеці. Течія зносила його вбік, і минула ціла година, поки він досяг неприступної скелі. Де плазом, а де плавом Ларс обминув скелю, непомітно пробрався повз сторожу на вузьенький пересип, що з'єднує Гібралтар з Іспанією, і рушив пішки в напрямку Малаги. Вдень він ховався, боячись, щоб його не спіймала сільська сторожа, а вночі мандрував далі. Годувався Ларс виноградом і овочами, що їх крав по садках. За три дні він був уже в Малазі і, трохи попитавшись, знайшов брата в одному англійському місіонерському притулку.

Петер, зійшовши на берег, сховався і стежив за судном; як тільки воно вийшло в море, він подався до своєї любки. Але прийшов невчасно: жінка не сподівалася його й не хотіла впустити,— в неї саме гостив англійський капітан. Петер удерся силоміць і добряче налупцював гладкого капітана, як той спробував вигнати його. Другого дня капітан відчалив з Малаги і забрав жінку з собою. Петер став сам не свій, він пиячив з вантажниками-неграми й затіяв бійку з поліцією. І саме як поліція хотіла його арештувати, нагодився місіонер-англієць і забрав Петера з собою до притулку.

Коли прийшов Ларс, Петер сидів з якимось нервовим молодиком в окулярах, що мав кучеряву бороду й лев'ячу гриву, і вивчав «Відкриття Йоана Богослова». І Ларс виразно побачив, як демон, що мучив його в дитинстві, просунув між ними голову й глузливо показав язика.

Ларсові не легко було видерти брата з місіонерових пазурів. Вони найнялися на німецький корабель, що плив до Штеттіна, а звідти повернулися додому. Їм набридло плавати по світах, вони осіли в Ренне, придбали за свої заощадження човна та снасть і стали рибалити. Мешкали вони разом і перевезли до себе матір. Потім Петер одружився з немолодою вже дівчиною, що мала трохи грошей, і брати купили однопокладовий човен. На ньому вони возили до Німеччини лососину.

У Петера не раз іще з'являлися ознаки святенництва, такі знайомі Ларсові. І Ларс боровся з ними, як тільки міг.

Та ось Петерова дружина, народивши йому хлопчика, надто швидко встала, тяжко захворіла й померла.

Це лихо остаточно відвернуло Петера від «світової марноти», він почав учащати на молитовні сходини й

став такий суворий до сина, як небіжчик батько був колись до них. Ларс мимоволі опирався тому, щоб його власне дитинство ще раз перейшло на небожеві, й нишком протидіяв братові: вчив хлопця стрибати з купальної вежі вниз головою й пірнати на глибину восьми футів. Це відповідало хлопцевим природним нахилам, і коли Петер дедалі більше вбачав у синові «дитя грішного світу», то все місто мало його за чудового хлопця. Він міг заіграшки кілька разів поспіль переплисти від крайньої куги до купальні — десь із півмилі.

Коли хлопцеві було дванадцять років, він утонув, рятуючи дівчинку, що впала під кригу. Під час його похорону все містечко вивісило жалобні прапори.

Однак Петера синова смерть зовсім доконала, його хвороблива релігійність швидко обернулася на бжевілля. В щоденному житті воно виявлялося в тому, що він ненастанно зітхав, молився, зводив очі до неба. Ларс уже навіть не пробував нарозумити брата і радий був, коли хоч сам міг утриматися від Петерової святобливості, яка сягала так далеко, що той укліяв і молився за нього. Ларс не годен був утримати брата від тих нападів, але любив його не менше, ніж колись, і ставився до нього якомога обережніше.

З часом Петер цілком стратив глузд, і йому ввійшлося, що хлопець попав до пекла. Він бігав на всі молитовні збори, навіть до баптистів і до Армії спасіння, а як на нього находив туман, — вставав і починав проповідувати. Члени тих сект казали, що Петеровими вустами промовляє бог.

Так малися справи на початок цього оповідання.

Спливло кілька годин, ось-ось мав зійти місяць, і над обрієм заясніло небо. Але на морі й далі

здіймалися високі хвилі, вітер ревів, а навколо човна так само залягала густа темрява.

Ларс відчув, що втомився, бо ж то не легко стернувати човном у таку негоду. Хоч би Петер швидше прийшов. Ларс уже подумав, чи не покликати його.

Раптом він почув, що передня ляда зарипіла, й побачив, як із отвору повільно піднялася темна братова постать, вимальовуючись проти неба. Петер пішов на корму. Ларс саме хотів спитати, як він себе почуває, коли враз той похитнувся й полетів у воду.

Ларс похолов.

— Петере! — крикнув він. — Петере! — І перехилився через облавок, мацаючи в темряві.

Однак човен швидко плив далі. Ларс повернув його назад і почав злякано гукати брата, вдивляючись у кожну чорну пляму серед мороку. Тоді прив'язав стерно, схопився й спустив вітрило. Човен спинився, похитуючись на хвилях. Більше як годину Ларс ненастанно гукав брата і вдивлявся в темряву. Щось наче зітхнуло під форштевнем, і Ларс кинувся туди, став навколінки коло передньої щогли, простяг до води руку й почав ласкаво кликати, немов приманював лебедя. Потім задумався й замовк, тільки дивився поперед себе невидючим поглядом і безгучно ворухив губами. Раптом він помітив на хвилі за кормою чорний грєбінь, подумав, що то братова голова, одним махом кинувся туди й запустив руки у воду...

Так застав його досвіток.

Аж тепер він по-справжньому збагнув, що сталося. Страхітливість того лиха поволі входила в Ларсову свідомість, аж поки воно постало перед його очима в усій своїй жахливій непоправності. Обличчя йому люто скривилося, наче він когось проклинав. Але тільки на хвилю. Тоді злагідніло, очі потеплішали; він вернувся до стерна й рушив далі своїм курсом.

Коли перед полуднем човен прибув до німецького порту, на ньому, проти звичаю, побачили самого тільки Ларса. Він сидів коло стерна і кермував машинально, був на диво неуважний і не озивався, як до нього хто говорив. Човна мовчки почали розвантажувати, а Ларс і далі не відходив від стерна і байдуже стежив за роботою.

Більше він не возив лососів до Німеччини.

Тепер його так і прозивали: божевільний Ларс Велетень.

Він жив самотою в своїй хаті, ніхто йому не варив, ніхто не прибирав,— він сам давав собі раду. Людям дуже кортіло довідатись, що робиться в Ларсовій хаті, але ніхто не зважувався зайти до нього, тому всі вдовольнялися тільки здогадами. Діти вірили, що вночі він сидить коло віконця на горнищі з ножицями, якими стрижуть овець, і чатує на диявола. Одна сусідка запевняла, що Ларс варить нечищену картоплю й нечищену рибу впереміш: вона буцімто одного разу бачила, як він виціджував з чавунця брудну воду. Поважніші люди побоювалися, щоб він часом колись не наклав на себе руки. З чого він жив — ніхто не знав до нуття, проте громаді не доводилось його утримувати, то вона не дуже тим і переймалася.

Та Ларсові не багато було й треба. Подеколи він вицпивав човном у невеличку протоку, що кінчалася біля пристані й не мала господаря, і ловив там тріску. А ще брав відерце зі смолою та квачика і самохіть ішов смолити чужі причальні палі. Всі вже звикли до того й давали йому за роботу якийсь дріб'язок. А здебільшого він сидів на лавці коло церкви, курив люльку-носогрійку й дивився на море. Коли хтось із давніх приятелів підсідав до нього й заводив про щось мову,

Ларс хитро примружував очі й відповідав сухим, терпким сміхом. А як розмовник і далі не давав йому спокою, то замість хитрощів у Ларсових очах з'являлася недовіра, він уже не сміявся, а починав сварливо бурмотіти. Всі розуміли, що тепер пора йти. Одного вантажника з пристані, який робив собі сміх з Ларса і вчасно не втік, він звалив додолу й так гупнув у живіт, що потім той довго хворів. Тоді в містечку стали міркувати, чи не відіслати Ларса Велетня до божевільні; але в такому разі за нього треба було платити,— а можна ж його просто не зачіпати.

Часто Ларс спiniaвся в кінці своєї вулиці, засунувши руки глибоко в кишені, й стежив за жінками, що йшли повз нього; він посміхався й дивився з такою міною, ніби знав про них щось негарне, чого не можна й сказати вголос. Жінки поспішалися минути його, декотрі червоніли, а він ішов за ними назирці і, як звикле, сухо, терпко сміявся. Ларс доводив їх до певного місця, тоді скидав дерев'яні шкарбани й бігцем вертався назад на кінець вулиці, щоб звідти патрунувати якусь іншу жінку.

Мимоволі його тягло до «святих», він не пропускав жадних сходин, сидів і посміхався, як люди, похиливши голови й скоса зиркаючи на нього, виспівували свої їх фанатичних пісень. Вони не виганяли його, навіть вплітали його наймення в свої молитви й просили бога повернути йому духовний зір, аби він, як колись його брат, знайшов шлях до вічного життя.

Ті, що темними осінніми вечорами йшли повз його хату, майже завше бачили крізь прочинені двері, як Ларс смалить свою носогрійку, і чули, як він вигукує в темряву чудернацькі слова. Коли хтось спiniaвся, то Ларс ховався у куток, а як рунав далі, він набирався відваги й віддалік ішов назирці.

Коли його вулицею проїжджали селяни, він виходив

з хати й заводив з ними лайку. Борнгольмські селяни майже всі дуже войовничі, вони звичайно притримували коней, і часом лайка не стихала цілу годину. Тоді виходив крамар, що мешкав навпроти, півголосом казав їм, що Ларс несповна розуму, і вони зніяковіло рушали далі, спересердя шмагаючи коней.

Настрій у Ларса мінявся залежно від погоди; здебільшого погода ж таки й визначала його. Сонячної днини він був майже тихомирний, а в бурю — лютий. Коли починалася осіння негода, в його потьмареній свідомості немов спливала згадка за брата. Тоді він не виходив з хати, і люди бачили, як він годинами сидів коло столу й уявляв, що пливе на вітрильнику. В стільниці він висвердлив дірку, зачхнув туди дрюка замість щогли, повісив на нього ганчірку й сидів, обхопивши дрюка ногами та смикаючи за прив'язані до нього мотузки; палиця, примоцована до стільця, була йому за стерно. Він подавався вперед і пильно вдивлявся, наче шукав чогось у глибокій пітьмі. Долаючи уявані хвилі, він перехилився через стіл, кликав брата й реготав так, що аж луна йшла по хаті. На городі в себе він викопав яму, наповнював часом її водою з колодязя, виносив туди стіла й пускався в свою уявану подорож. Сусіди дивилися на нього й сміялися.

Так минуло кілька років. Стан його наче не мінявся, не ставав ані кращий, ані гірший, але вже ніхто більше не згадував про те, що його треба кудись відсилати. Містечко ніби вже й не могло без нього обійтися.

Аж ось на острів завітав той самий місіонер, що колись прислужився до Петерового божевілля. Він хотів підтримати словом своїм уже навернених у їхньому праведному житті й залучити нових прихильників царства божого. Задля більшого успіху він перед своїм приїздом поширював поголоску, що скоро має стати кінець світу.

У призначену годину жінки всілякого віку й стану посунули вулицями до місіонерського будинку. Вони тислися на передніх лавах, щоб бути якнайближче до божої людини. Тільки на першу лаву ніхто з них не хотів сідати, бо там примостився Ларс Велетень, як звикле, стиха сміючись. Прийшло й чимало чоловіків, але їм довелося стояти ззаду або лізти на хори, бо всі лави засіли жінки.

Божевільний Ларс Велетень сидів, безглуздо посміхаючись, а юрма жінок, погойдуючись в екстазі, співала останні рядки псалма:

Чи живеш ти, як належить,
За святим Христа законом?
Чи вписався ти в скрижалі
Під господнім світлим тронем?
О, продумай все до решти,
Як живеш ти.

Слабенький органчик затих, але жінки захоплено тягли далі останню ноту. Поступово, одна по одній, вони врешті неохоче замовкли.

Проповідник у засмальцьованій краватці стояв за кафедрою, звівши догори очі, й вигукував:

— Не може спокуса не прийти на землю, але приходить вона через нас самих! Багато є таких, що викликають спокусу змагатися з богом. Це боягузи, двоїсті, ніякі! Вони хочуть стояти однією ногою на землі, а другою на небі. Та як настане судний день і небо відсунеться далеко від землі, вони роздеруться навпіл. Вже краще відверті грішники, бо вони нікого не можуть здурити. Вони постають проти неба і, немов голодні пси, ганяються за світовими принадами. Але вони самі побачать, що важко змагатися із всемогутнім. Шахраї, розбійники, присягопорушники! Коли ж вони втямлять, що господь приходив на землю задля них і тільки задля них? Але навіть у своїй нищості

вони прислужатся царству божому, бо господь обернув зло на добре, і ці нікчемні грішники стають прикладом для щиро вірних, аби вони остерігалися й ніколи не звернули з праведної дороги.

З обличчя божевільного Ларса Велетня зійшла бездумна посмішка. Під час проповіді в нього була така міна, наче він болісно силкується пригадати щось, наче той спогад вже от-от має зринутися в його пам'яті і ніяк не може. Він поїдав очима місіонера, ніби хотів закарбувати в свідомості його обличчя. А тим часом місіонер вів далі:

— Навіщо шукати спокуси на вулицях і по завулках, коли вона тут, серед нас? Це все одно, що йти по воду за річку. Чи, може, ви гадаєте, що ви від неї вільні? Якщо серед вас є хто, що не має колючки в тілі, то нехай підведеться й вийде сюди, я поцілую йому ноги!

Ніхто не вийшов, зате багато слухачів плакало.

— Ви не господні діти! Що б ви сказали, якби серед вас з'явився Христос? Не знаєте, єг ж? А я знаю, що сказав би! Я сказав би: «Слава тобі, любове моя, пресвята діво!» Ви будете верещати й тішитися, коли роздягнену до голого тіла жінку потягнуть майданом. Бо ж ви — сатанинські діти!

Жінки голосно схлипували, а в чоловіків судомно здригалися потилиці.

— Щоправда, не всі ви такі. Але серед вас живуть ті спокусники, підлі боягузи, запеклі грішники! Вони доводяться вам братами, сестрами, батьками, дітьми! Стережіться їх, вони послані від сатани, щоб спокушати вас. І кожен, хто стоїть, хай добре дивиться, щоб не впасти. Хіба ж не сказано в святому писмі: «Коли око твоє спокушає тебе, вирви його!» От ви й повинні так учинити! Але будьте пильні й не помиліться, спершу випробуйте їх. Спробуйте вплинути на них

ласкою і словом божим, і ви зразу побачите, чи носять вони в серці своєму бога, чи сатану. Бо сатана ніколи не встоїть перед знаком хреста. А хто не любить духу запари, нехай іде геть з пекарні...

На ці слова божевільний Ларс Велетень схопився з лави. Обличчя його заясніло майже надлюдською свідомістю, а голос різонував вуха молільників уриваними, нестямними вигуками:

— Пахолку сатани! Тобі ще мало, виродку! Присікуєшся з пожем до горла й не можеш нажертися! Сам іди геть з пекарні!

Він, як кішка, підскочив до місіонера, витягнув його з-за кафедри й повалив на підлогу.

Жінки заверещали, декотрі зомліли, ззаду поспішилися чоловіки й відтягли божевільного від місіонера. А той лежав нерухомий, з витріщеними очима й скривленим ротом. Він був мертвий.

— У цьому, либонь, можна добачити певний символ,— сказав лікар, оглянувши мертвого місіонера.— Релігія породжує божевільня, а воно падає на тих, хто його викликав, і роздирає їх. Зрештою, тут цей символ не пасує, бо місіонер помер зі страху. Такі святенники, як правило, великі боягузи.

Божевільного Ларса Велетня після такого блюзнірства не можна було залишати в містечку, і його відпровадили до божевільні, хоч багато хто вважав, що він починає потроху видужувати.

ФРЕНКА

Товста волохата рука вистромилася з-під перини, вхопилася за шворку й підвела з подушки важке тіло. Ліжко й дашок над ним зарипіли, і крізь щілини в дошках посипалася пилюка. Жінка відкопилила спідню губу і здмухнула пилюку з обличчя.

Якусь хвилю вона сиділа на ліжку, бездумно втупившись у темряву, разів зо два позіхнула й поплямкала губами. Вона розмірковувала, чого б це їй було так рано прокидатися. Надворі ще горів ліхтар, отже, немає навіть півночі. А може, й справді пора вставати, бо наче вона виспалася. Ліхтарник, либонь, упився ввечері та й забув погасити світло.

Намацавши в соломі під головами сірники, вона чиркнула одного — подивитися, котра година. Пів на дванадцятю! Диво дивне — прокидатися так зарані! Вона завше спить десь до п'ятої, хіба що покладе собі встати раніше. А може, вона й зовсім не спала?

Цікаво, чи дома пожилець? Вона ніби не чула, щоб він ішов через її кімнату. Отже, мабуть, таки спала. Авжеж, спала, і її мучив кошмар, хоч черевики й стояли, як належить, перед ліжком. Який-бо страшний сон: наче її облило гасом і підпалено.

У неї змерзла спина, і вона залізла назад під перину, але знову згадала за пожилця. А може, він дома? Вона тихенько підвелася, в самій сорочці нишком підійшла до його дверей і прислухалась. Коли ж ані хропіння не чути було, ані світло не блищало в шпарку на ключ. Ага, згадала! Вона ввечері все думала,

коли ж той пожилець вертається. Вона тихенько прочинила двері й зазирнула до кімнати: хвалити бога, нема! Машиналино вона почала вбиратися: одягала спідниці, кофти, светри, запинала хустки. Вона ставала дедалі товща й неповороткіша і, вбираючись, важко сопла, з ніздрів їй двома цівками вилітала біла пара й танула у вологому повітрі. Нарешті вона так закутала собі голову, що видно було тільки очі, засунула в кишеню сірники, погасила світло й вийшла на вулицю.

Надворі було тихо й морозяно, зірки миготіли, як радісні дитячі оченята, коли вони дивляться на вогонь. На озері праворуч лежало тонке дзвінке покривало — перша крига. З другого боку простяглося при тихле море, лише зрідка посилаючи на прибережне каміння довгу хвилю. Її сплеск лунав, наче віддих заснулої долі.

Френка подалася дорогою, що вела з міста. Тіло її зберегло ще тепло постелі, і дихала вона повільно та голосно, наче вві сні. Вона пильно трималася затінку будинків, повз які йшла, — решта думок і почуттів її спали.

Біля струмка, що витікав з озера, Френка, за давньою звичкою, сіла, роззулася, зв'язала панчохи та черевики докупи й далі пішла путівцем боса. Хо́да в неї була важка, сягниста; постать її повільно опускалася й піднімалася, наче шпіндель, великий шпіндель, що натужно працює і швидше роздушить щось, аніж зверне з дороги. Мерзла земля некла їй підшви, але вона добре гупала ногами і швидко вгрілася.

Невдовзі Френка досягла чорного ялинового лісу. Крізь нього пролягала довга рівна стежка, наче глибока розколина зі стяжечкою тьмяного неба вгорі. В лісі було темно, хоч в око стрель, а в верховітті щось ненастанно зітхало й шепотіло. Френка була забобон-

на і знала, що той шурхіт добра не віщує, але не боялася.

Раптом Френка спинилася. Дістаючи черевики, вона заглядала з недогарком свічки під ліжку: а що, як солома загорілася. Вона сіла на мох подумати про це, одначе не думала: взагалі ні про що не думала, а просто сиділа й порожніми очима вдивлялася в темряву, ніби від неї чекала відповіді, загорілася постіль чи ні. Але десь усередині, поза розумом і почуттям, щось її непокоїло, руки самі дістали сірники, висипали в пелену і навпомацки порахували. Виявилось, що їх тринадцять. Погане число, краще одного спалити. Сірник загорівся, кинувши торопке світло на рівні, голі стовбури ялин, що стояли одна коло одної, як рурки в церковному органі. Та як сірник догорів, Френці закортіло побачити вогонь, правдивий вогонь, і вона рачки стала згрібати чатиння та шишки на ватру. Нарешті ватра спалахнула, кидаючи її тінь угору й на всі боки так, що вона згорталася й знову розгорталась, як величезні чорні крила. Френка сиділа й непорушно, бездумно дивилась на вогонь, аж поки він погас.

Потім Френка рушила далі, так само наче крізь сон. Подеколи вона мов прокидалась і вражено завважувала, що вже минула якесь знайоме місце. І знову її посідала дрімота.

Назустріч їй заторохтіла підвода. Коні дзвінко цокали копитами об мерзлу дорогу, і згук той далеко розкочувався по тоненькій кризі на мочарі. Мочар озивався з кінця в кінець, булькотів в очереті і протягло, тремтливо порипував. Френка сховалася в канаву за кущ терну й перечекала, поки підвода проїхала. «Лікар або сповитуха»,— подумала вона, і на цю думку обличчя її мимоволі скривилося в ледь помітній посмішці.

Море знову підступило ближче, тепер уже білими прибережними пісками. Френка зайшла вже далеченько на південь, і скелі лишилися позаду. Вона звернула з дороги на пісок: іти по ньому було твердо й легко. Подекуди на березі лежали перевернені догори дном човни. Під одним спав якийсь чоловік. Френка чула, як він стогнав, певне, добряче впився.

В одному місці в море впадав струмок, тут була межа парафії. Френка перебрела його, де було ширше, і звернула межі кручі. Від холодної води ноги в неї знову змерзли і стали дуже чутливі, трава боляче різала їх, і хоч-не-хоч довелося сісти та взутися.

За кручами лежали порозкидані хутори й будинки, оточені високими чорними тополями. Скрізь уже спали. Френка чула, як у стайнях бряжчала ланцюгами худоба. В одній садибі двері до корівні були відчинені. Там телилася корова. Двоє чоловіків, упершись ногами в підлогу, тягнули за мотузку, накинута на голову та передні ноги теляти, а корова подалася вперед, щоб не впасти. «Тут треба кінської сили, щоб її розтрясти!» — подумала Френка. Вона мимохідь завважила, що корова фюнської породи. Її напевне застудили — ця завезена худоба не витримує тутешнього холоду. Селянам краще було б триматися місцевої худоби, коли ж вони схибнулися на всьому чужому!

Трохи далі за пагорбами стояли рядком три садиби — криві, занедбані будівлі з ґратчастих зв'язнів, і скрізь купи гною. До цих садиб і простувала Френка — цілих три години!

Тепер Френка вже не чалапала сновидою, як цілу дорогу, вона стала чуйна й обережна, її велике тіло наче аж погнучкішало з напруження. Прутик з огорожі зачепився їй за спідницю і потяг за собою камінця. Френка припинила й мимоволі дитьнула. З по-

двір'я гавкнув собака, це було єдине, що порушило тишу.

Френка трохи послухала, тоді крадькома рушила далі, обійшла навколо садиби й поторсала браму: вона була взята на засув зсередини. Було досить темно, але Френка знала тут кожний закуток. «Он там завше лежав плуг»,— подумала вона, впевнено ступаючи далі. Еге ж, він і тепер тут. Братові Єнсові треба було б сховати його на зиму, а то геть заіржавіє. А ось кінний коловорот, можна спіткнутися об нього, як не знаєш. Трохи далі має бути яма на гноївку,— упадеш туди, то й не вилізеш сама. Попід стріхою вистає фундамент, по ньому в крайній потребі можна було б пройти, коли ж його геть запаскудили. Щоб оце не поставити собі відхідка!

Зупинившись коло воріт, Френка на пробу легенько штовхнула їх. Пес на ланцюгу люто загавкав, і Френка відступила. Ще, на лихо, всіх побудить!

Вона прокралася в садок і припала вухом до низенького віконця спальні, ні, наче ніхто не прокинувся. Чутно було, як вони дихали,— вдихали поволі й видихали зразу, отже, спали. Протягле булькання — це в діда, у нього завше закладені груди. А це Єнс — хрипить, наче стогне з ляку. Він і змалку так стогнав, як вони спали разом; лежить, бувало, горілиць, роззявивши рота, й хропе. Доводилося його будити, щоб мара не сіла на груди й не задушила. Аби тільки Г'ярта не вчула й не збудила його: адже ж Френка сама навчила її, що з ним робити, як вони побралися... Ні, ось він сам повернувся на бік; Френка почула, як зарипіло ліжко і хропіння трохи стихло. А в старого наче свищик свистить у грудях; ще трохи, й він, мабуть, почне кашляти, тоді всіх побудить. Треба поспішати! Лежи, лежи, старий дурню, і дихай сільським повітрям...

Френка спинилася на причілку, тримаючи сірники в руці. Стріха сягала їй аж до обличчя і була зовсім суха. Тільки підпалювати знадвору ненадійно: можуть помітити, ще й не розгориться до пуття.

Вона вже хотіла чиркати сірника, коли раптом згадала про хлів. Там були спадні дверці, що їх свині самі піднімали, як хотіли вийти чи зайти.

Френка обережно обійшла навколо хати, перебралася через низеньку дротяну загороду і, піднявши головою дверці, рачки полізла в хлів. Дверці дряпнули її по спині, боляче вдарили по п'ятах і загойдалися на завісах. У хліву було мокро, руки й ноги Френці грузли в гною, в обличчя війнуло густим теплим смородом. Вона трапила на свиню, та вдоволено рохнула й потяглася; решта свиней спали й гучно сопли. Щоб заспокоїти свиню, Френка й собі зарохкала й полізла далі.

Нарешті вона підвелася; павутиння й солома лізли їй в обличчя. Френка помацала перед собою руками. Еге ж, сіно складене на тому самому місці, що й колись, як вони з Єнсом дітьми гралися тут у піжмурки. Френка швидко чиркнула сірника й піднесла до сіна. Вогонь трохи вгризся в сухе сіно, вернувся назад і почав зі стеблини на стеблину пробиратися попід латами, які тримали сіно, поки досяг краю; тоді шугнув угору полум'ям. Френка озирнулася по хліву і при світлі, що дедалі яснішало, побачила льоху й десятеро поросят, з яких одне було мізерніше за інших; вони лежали віддалік від матері, купкою, наче ковбаски.

Потім Френка, так само, як залізла, вибралася назад.

Надворі вона раптом розгубилася, пробігла кілька ступнів в один бік, тоді стала, завернула в другий, знову спинилася, а далі гайнула навпростець до сусід-

нього хутора. Спираючись об стіну, вона по бур'яні пройшла попід стайнею повз купу гною, подекуди грузнучи в ньому. Френка вже не скрадалася, забувши про обережність, вона потупала просто до вікна в спальні й затарабанила в шибку.

— Хто там? — почувся зсередини сонний голос.

— У Єнса горить, — мовила вона й побігла собі.

Потім, сидючи навпочіпки й підперши голову руками, Френка з горба Рисбю дивилася на пожежу. Червоне полум'я зненацька пробивалося то там, то там на дах, лизало повітря, наче язиком, зникало, знов об'являлося, ставало чимраз вище й ширше. Великі віхті сіна, бризкаючи іскрами, шугали вгору, тріщали й спадали додолу вогненним дощем. А Френка все сиділа й дивилась, і жадна риска не ворухнулась на її кам'яному обличчі. Тільки як побачила, що до сусідів повели старого, розбитого подагрою діда, ледь кивнула головою.

Вона сиділа й дивилася, уткнувшись ліктями в коліна й підперши голову руками, холодна, глевка й безживна, наче ідол, виліплений з вогкої глини, сиділа й дивилася, аж поки майже все догоріло. Потім, знову зв'язавши до купи панчохи й черевики, відміряла назад дві милі до міста.

Вдосвіта, коли пожилець ішов на роботу, вона лежала горілиць і спокійно хропла, велика, незграбна й тупа, як сама доля...

Слідство з приводу пожежі показало, що ніяких підстав до арешту господаря хутора Єнса Мадвіга немає. Усе свідчило, що садибу підпалив явно не він. Але як та пожежа сталася, годі було пояснити; окружний староста навіть був ладен припустити, що сіно саме загорілося.

Борнгольмські селяни зразу показали, як вони ставляться до тієї події. Вони одностайно з'явилися на згарище з челяддю й кіньми й заходилися розчищати його; людей та вцілілу худобу розділили між собою і щоденно возили з міста камінь і дерево на нові будівлі. Нерухоме майно і реманент було забезпечене на тридцять п'ять тисяч крон.

Тим часом люди всяке говорили. Чутка, як невгамовний птах, літала по всіх усядах, опускалася, знову здіймалась, аж поки нарешті вибрала собі одне місце і всілася на ньому.

Усім було відомо, що Єнс Мадвіг та його сестра Френка, вдова Карла Кофода, віддавна вже в сварці.

Заїлися вони через батька. Вернувшись додому з «рекрутчини» (він служив на острові Фюн), Єнс перейняв по батькові хутір. Десь тоді ж таки його сестра повдовіла і купила собі будиночок у місті. Між ними відразу ж зайшла суперечка, в кого жити батькові. Старий-бо платив за себе, і Єнс Мадвіг вважав, що цілком заслуговує такої запомоги в господарстві.

Але Френка теж була не від того, щоб діставати від батька чотириста крон на рік. Щоправда, їй лишилося по чоловікові сорок тисяч, але майже половину їх забрав доччин хутір, що не давав великого прибутку; зять виявився непутящий, і Френка рада була, що він бодай сяк-так тримається, хоч і доводилось часом дещо підкидати їм. Звісно, вона не бідувала, однак чотириста крон ніколи не завадять, а ще й може випасти якась крайня потреба. Крім того, відколи помер чоловік, а дочка вийшла заміж, Френка почувалася самотною, та й по-своєму дуже любила батька. Тож вона повела війну всіма засобами і тимчасово здобула перемогу,— старий переїхав до неї в місто.

Але він зле почувався в місті. Залишивши хутір, він

швидко подався, йому бракувало звичного оточення і роботи, що тримала б його при силі. Скоро він так ослаб, що й ходити не міг, сидів собі в плетеному фотелі, кашляв і несміливо, жалісно просився назад на хутір.

Френка відчайдушно опиралася і, як тільки випадала година, виносила батька з фотелем у поле, щоб він міг бачити корів і зелень. Та через два роки він однаково втік назад до сина. Відтоді минуло ще два роки, і всім було відомо, що Френка навіть ногою не ступила на лісовий хутір, хоч і нудьгувала за батьком. Вона все сподівалася, що батько вернеться,— ходили чутки, що на хуторі його не дуже шанують і доглядають. Проте старий не повертався.

Мовилося й про голос, що його чув тієї ночі Мадвігів сусіда. брат у перших: «У Єнса горить!» Так по-пані-братьському чужий не скаже. Спершу всі — і сам брат у перших — вважали, що то було якесь таємниче знамено. Але поступово почали сумніватися, бо завважили сліди, що вели від гною аж до вікна в спальні. Їх могла залишити тільки жива людина, до того ж вона була в жіночих черевиках.

Знову ж таки, попри ту квашу міг пройти тільки той, хто добре знав розташування, бо за лікоть від неї починалася глибока яма з гноївкою, а ніч була темна. І, нарешті, пожилець підняв три пальці й побожився, що, як він вернувся опівночі, Френки вдома не було.

В людських устах усе це склалося в одну історію зненависті й помсти, і Єнса Мадвіга покликали, щоб він потвердив її. Але він заявив, що все це дурниці й жіночі брехні. Бо й справді, попри все, Френка ж була йому сестра, і, хоч там як, він, дякуючи сусідам, побудувався, та ще й гроші дістав.

Поголоски ці докотилися й до страхового агента, і

він подав позов від своєї фірми. І ось одного дня стало відомо, що Френку заарештовано.

Та вивідати в неї нічого не пощастило. На допитах вона була незворушна, жадного разу не змінилася на виду і вперто мовчала. Її звели з братом, але й це не справило на неї ніякого враження, обличчя її було таке закам'яніле, що далі вже нікуди.

Брат, зі свого боку, всупереч погололкам, заявив, що між ним і сестрою не було ніяких чвар. Вони, мовляв, завше були в найкращій злагоді, і йому зроду не спало б на думку підозрювати її. Викликали на допит і брата в перших, але той із простацькою міною торочив своє, що то було таємне знамено; а коли його запитали, чи голос був йому знайомий, обурено відповів:

— Ні, хвалити бога, ми не знаємося з привидами та іншою нечистою силою, в добрий час казати!

І кісточками пальців тричі постукав по бар'єрі, поважно дивлячись на старосту.

Допитали й пожилця, однак той міг лишень сказати, що Френки не було вдома опівночі, а де саме вона тинялася, не знав. Може, вона якось проговорилося йому, де була? Ні, Френка не з балакучих, пан староста сам, либонь, переконався.

Простодушний староста кивнув головою, а писар і свідки єхидненько презирнулися.

Взяли Френчин черевик і приміряли до глибоких слідів біля купи гною,— мороз не пересідався, і їх добре було видно. Черевик якраз прийшовся, але ж це ще не доказ.

Засудити Френку на підставі таких доказів староста не міг, треба було домогтися, щоб вона призналася.

Задля цього, а також щоб розплутати інші справи з пожежами, зі столиці запросили одного дуже спритного судового комісара. Чутки про нього докотилися, ще не встиг він приїхати. Він уже бував на Борнголь-

мі, і селяни страх як ненавиділи та боялися його. Дехто казав, що той комісар — не інакше, як сам нечистий. Щоб змусити людину признатися, він удавався навіть до тортур: клав під пахви гарячі яйця, викручував пальці, витягав руки на колоді. Знаряддя катування, що лишилися від його останніх відвідин, і досі лежали замкнені в підвалі ратуші. Казали, що цілком невинні люди, зачувши за його приїзд, воліли завчасу повіситись на горищі — тільки тому, що їм блискавка влучила в обійстя. А що вже казати про винних! Вони ладні були зробити що завгодно, аби лиш не попасти до нього в пазури!

Отепер уже Френці буде непереливки!

Але й перед судовим комісаром вона трималася так само відважно, як перед простодушним старостою, і на всі його хитромудрі питання незворушно мовчала. Тільки раз, коли він більше як півгодини присікувався до неї з питаннями, Френка ледь розтулила губи й буркнула:

— Питай інших, іроде!

Це подіяло, вона спекалася ненастанних допитів. Але комісар і гадки не мав випустити з рук свою здобич. Він тільки став шукати іншого способу добратися до Френки. Сказати наглядачеві, щоб набив її? Марна річ — такий жінці, як вона, бійка не допоможе. Чи не підсадити до неї якусь вошиву жебрачку з притулку? Це давній, віками випробуваний спосіб, його вже застосовували до Елеонори Ульфельд. Та хтозна, чи він допоможе. Що в дідька дойме таку гору м'яса? М'яса? Еге ж, велика, важка гора м'яса! Мабуть, любить попоїсти. А що, як улаштувати їй невеличкий піст? І Френку посадили на голодну пайку.

Аж за два тижні її знову покликали на допит. Френка трохи схудла, але язик її не розв'язався: вона так само мовчала і наче скам'яніла.

Її статок могло тепер обрахувати кожне в місті. Якщо вона признається, страхова компанія забере її майно, і дочка з зятем підуть з торбами. Либонь, ще й не зможуть довести своєї непричетності і матимуть ганьбу на ціле життя.

Становище ставало напружене, як на перегонах чи на змаганні борців. Через наглядців із в'язниці ціле місто знало, що робиться в суді: що Френка мовчить, як затята, що її мучать голодом, і кожному було цікаво, чи вона доконає комісара. Більшість вважала, що ні, але всі були б раді, якби доконала, хоч уже ніхто не сумнівався, що вона винна.

Френку знову покликали на допит.

Минув місяць, відколи її почали морити голодом. Домашня сукня висіла на ній мішком, зате на змарнілому обличчі з'явився вираз — хіть вгризтися зубами в м'ясо, в яке завгодно, навіть у самого комісара. Вона вже не стояла, як камінь, а міряла свого ката зненависним, мстивим оком, але й далі запекло мовчала. Свідки розгублено позирали на супротивників — суддю і винуватця, гончака і звірину, собаку-шукача і злочинця.

Через наглядача стало відомо, що тепер на стіл буде викладена остання карта.

За два дні — свят-вечір, Френці приготують святкову вечерю: печену гуску, домашнє пиво і різні ласощі; поставлять перед нею на стіл і скажуть, що все те їй віддадуть, як вона признається.

Отепер уже Френка попалася!

Але Френка не попалася. Вона знала, що довго не зможе витримати. Голод мордував її гірше, як диявол, скоро вона до того дійде, що не владатиме собою і на все згодиться. Проте вона не хотіла признатися й допустити до того, щоб дочка пішла в жебри, а її тисячі дісталися в чужі руки. Адже братів маєток був за-

безпечений на випадок пожежі! То яке кому діло до її грошей? Може, вони чатують ще й на спадщину, яку вона має дістати по батькові?

І вранці напередодні різдва, коли наглядач готував їй принаду, святкову вечерю, Френка виклала на стіл останню карту: перегризла зубами шлейки від фартуха й повісилась на клямці дверей.

ПЕРЕРОДЖЕННЯ

Вона ненавиділа чоловіків, і то найщирішою, найсправедливішою зненавистю в світі, бо її відштовхнуто. Спершу ненавиділа тільки одного чоловіка, але на грішній нашій землі завше одне тягне за собою інше, тож поступово її почуття поширилося на весь чоловічий рід. З часом, як вона та однолітки її входили в роки і підростало нове покоління, воно теж перебирало на себе її зненависть, але й старші не мали підстави почувати себе скривдженими,— всім від неї доволі перепало.

Кохання часом буває однобічне, але зненависть — тільки взаємна. Хлопчаки інстинктивно її не любили, мовби знали, що прийде і їхня черга, як вони підростуть, тож наперед домагалися того, що їм мало належати. Жінки цуралися її задля своїх чоловіків і синів, а дівчата, бачивши її, боялися, щоб і їх не спіткала така доля. Так одного чудового дня вона переконалася, що ворогує з цілим містечком.

Тоді вона завела собі собаку.

— Натурально! — казали чоловіки.

— Зрозуміло! — вторували їм жінки і, пересміхаючись, кивали головами, як вона йшла повз них із своєю Перлиною.

Ох, вона повидирала б їм очі, тим покидькам, тій мерзоті! Нема на них потопу, нема страшного суду, нема... Та ще й, крім того, називали її дівкою, коли вона приступала до рибалок купити свіжої риби, наче в її батька не було вітрильника з саджавкою і він не тримав їх усіх у кишені. Може, обуритись? Ні, дякую, їй і так усе це сидить уже в печінках!

— Я вам не дівка! — з притиском заявила вона одного разу; та рибалки позирнули на неї так двозначно, так гидко, ще й переморгнулися, плюгавці!

Вона вже не годна була витримувати такого життя. Тупою ножаксю шматувала їй серце зненависть, себто любов, що обернулася на лиху потвору, палила й нищила її,— вона стала тонка та довга, груди їй спласли, ніс загострився, а шкіра навколо нього почервоніла — чиста тобі стара дівка.

Збагнувши до кінця, що ворогує з цілим містечком, вона вжахнулася, бо відчувала, що то була війна всіх проти одної й одної проти всіх. Відштовхнене кохання додало їй снаги, і вона кинулась у бій. То була війна лихим поглядом і лихим словом, війна передражнюванням, спершу прихована, а потім відверта. Хлопчаки тарабанили їй у двері і, як було вітряно, вкидали в димар. каміння, аж сажка з груби розліталася по всій кімнаті; молодики місячної ночі співали їй під вікнами серенади, награвши собі на гармонії. А одного ранку перед вікном її спальні хтось повісив опудало бузька, що тримав у дзьобі немовля.

Остання витівка була їй особливо дошкульна, бо вразила в найболючіше місце — жадобу материнства, почуття, що попри всі лютощі завше ятрило їй серце. Вона була вже не дитина й добре знала, що не бузько приносить дітей, і саме це її засмучувало. Чому воно справді не так? Тоді кожна стара дівка мала б принаймні хоч дитину.

Вона просто гинула за дітьми і, бачивши, як сусідські нащадки бавляться на вулиці, ладна була помиритися з цілим світом, аби лиш мати змогу взяти на руки дитину. Та як вона наближалася до котрої, матері вихоплювали дитину їй з-під носа, мурмочучи щось про лихе око. Тоді вона замикалась у хаті й плакала, а опісля ставала ще лютіша.

Часом, як туга за дітьми знемагала її, вона зодягала свою Перлину, як немовля, клала в скриньку, немов у колиску, й колихала.

Нарешті їй довелося визнати, що боротьба надто нерівна, і вона вже ладна була б скласти зброю, якби цим могла купити собі мир. Адже вона переконалася, що за той час, як городяни отруїли все її життя й обернули його на пекло, вона їм не завдала ніякісінької шкоди, ба навіть помагала розважатися. Та до згоди не дійшло, надто велику втіху давала війна її супротивникам, тому й тривала далі.

Одного разу в житті панни Гольм настала ясна пора й додала їй нового запалу в боротьбі, бо на літо до містечка приїхала відпочивати речниця жіночої емансипації. То була невеличка стрижена вчителька з Копенгагена, що ненавиділа чоловіків ще дужче за неї і виношувала різні плани, як би скинути їх з трону. Вони з панною Гольм зазнайомились і прихилились одна до одної через свої потаємні уподобання. Копенгагенка знайшла в панні Гольм вдячний ґрунт своїм ідеям і змалювала їй, якої глибокої несправедливості допустилися супроти жінок і доля, й самі чоловіки. Все теперішнє суспільство ґрунтується на жіночій кривді, а найбільша з них полягає в тому, що жінка мусить народжувати дітей. Тому насамперед треба втовкмачувати жінкам у голову, щоб вони відмовились від цього. Нехай, мовляв, природа винайде собі інший спосіб. Вона зачарувала панну Гольм тим, що хвалила її рішучість і послідовність у зненависті до чоловіків, а та, простодушна бувши, брала її слова за великі мудрощі. Та як копенгагенка взялась обмовляти саму долю й досліджувати природу бога, вважаючи за несправедливість, що в божій трійці чоловічий рід заступає аж дві особи, а третя — більше, ніж сумнівна, то панні Гольм її товариство зробилося не таке приємне. Вона

вже навіть бажала в душі, щоб та швидше поїхала, і аж відітхнула полегшено, коли вчителька врешті залишила містечко, хоч і не мала тепер жадного товариства.

Однак знайомство їхнє не минуло безслідно. Панна Гольм навчилася систематизувати свою зненависть до чоловічого роду і тепер ліпила свою відразу в поважні звинувачення, які, не мавши інших слухачів, виголошувала улюбленій Перлині.

Собачка знову стала єдиною втіхою в її смутному житті. Вона чемно вислухувала її лекції, тільки подеколи разів зо три гавкала, даючи знаки, що цілком згодна зі своєю господинею. Перлина розуміла кожне її слово й ненавиділа всіх чоловіків так само, як і панна. Вона ніколи не пропускала нагоди вчепитися котромусь чоловікові в ногу. За це її копали черевиками, хлопчакки шпурляли в неї камінням, але вона ні разу не скаржилась на свою господиню, як її кривдили, а покійно приймала штурхани й удари. Спільна доля дедалі дужче прив'язувала їх одну до одної. Тому не було нічого дивного, що Перлина свою зненависть до чоловічого роду перенесла й на псів. Вона не зносила їх і не мала цуценят. І це сповнювало панну Гольм гордощами. Довго вона побоювалася за Перлину й пильно її пантрувала, та як собачці минуло вже п'ять років, панна Гольм заспокоїлась. Вона була твердо переконана, що Перлина засвоїла її погляди на протилежну статтю, і написала про це своїй стриженій приятельці в Копенгаген, а також розповідала кожному, хто тільки хотів її слухати. І дивувалася, що люди самі заводили мову про незвичайну Перлину і зваблювали її розповідати про собачу цноту. Панна Гольм не бачила тільки їхніх мін, коли вони відходили від неї.

Якось незаспокоєне почуття материнства особливо долягало їй. Вона пестила й без кінця одягала Перлину, та це не допомагало. От вона й стояла зажурена коло вікна. Раптом знадвору почувся галас і стукіт дерев'яних черевиків. То ціла юрма школярів бігли вулицею, вимахували шапками й гукали:

— Ура! Лісникова дівка народила кучерявих близнюків!

Панну Гольм немов громом прибило. Живучи самотою, вона нічого не знала за ту подію, про яку гоміло ціле містечко. Кучерявих близнюків! Їй раптом сяйнула думка: «А що, якби лісникова дочка відступила одну дитину?» Вона швидко одяглася й вийшла з хати. Перлину вона залишила вдома: останнім часом та занадто погладшала й не змогла б так далеко зайти.

Дорогою вона міркувала собі: школярі сказали, що то хлопці. Вона воліла б дівчинку, та вже нічого не вдієш. До того ж як вона сама його виховас, то він не буде такий, як решта чоловіків. Їй було радісно на серці, і вона швидко йшла далі.

— Дивіться, як он та жердка летить! — сказала одна сусідка другій, позираючи вслід їй кожна з свого вікна обабіч вулиці.

Та панна Гольм не чула, а якби й чула, то не образилася б, така сьогодні була миролюбна.

До лісної хати вона прийшла спітніла й захекана. В невеличкій кімнатці сиділа на побічній ліжці молода мати й пробувала напоїти кавою своїх дітей. Стара лісничиха поралась у хаті й бурчала, невдоволена, що близнята народжуються там, де й однієї дитини забагато. Панна Гольм сказала, чого вона прийшла, і мати з дочкою відразу пристали на її бажання. Стара навіть хотіла накинути їй обох хлопчиків: мовляв, на одного більше чи менше — для заможної жінки нічого

не важило б. Панна Гольм тремтячими руками взяла один маленький сповиток і притулила до грудей, та як дитина почала плакати, вона злякалася й швидко поклала її назад на ліжко. Вони домовилися, що дитину їй віддадуть, як тільки відлучать від матері.

Виходячи з хати, панна Гольм зустріла біля дверей кількох жінок з містечка. Вони йшли відвідати породілля і без сорому казка гудили її, називаючи батьком дітей одного гутешнього кравчука. Тоді в грудях у неї знову спалахнуло обурення, гнів, відраза. Як вона досі не подумала, що до цього причетний чоловік! Та ще й без шлюбу! Наче мало того, що одружені жінки знаються з чоловіками! Вона кипіла люттю.

Дорога вела через ліс. Біля одного закруту спав собі долілиць мандрівний челядник. Штани в нього були порвані, і з дірки витикався кінець сорочки. Поряд валялася порожня пляшка. Челядник звів голову, як вона минала його, тоді встав і почвалав за нею. Панна Гольм злякалася й кинулась підбігцем, дедалі швидше й швидше, аж поки опинилась у містечку. Тільки тоді вона зважилась озирнутися й побачила, що челядник поплентав назад до лісу.

Дома вона гарячково міркувала. Найперше її бажання було відмовитись від дитини, та раптом вона згадала, як тримала її на руках і яке то було приємне відчуття. Тоді на думку їй спав кравчук, і вона поклала собі таки не брати дитини. Так вона зважувала всі «за» і «проти» й ніяк не могла вирішити остаточно. Дні спливали, дитину могли принести кожної хвилини, а вона не знала, як їй бути.

Одного ранку, коли панна Гольм прокинулася, сповнена сумнівів, як завше останнім часом, Перлина не вилізла з кошика під ліжком і не лизнула їй руки за своїм звичаєм. Вона покликала собачку, і та їй ласкаво відповіла, молютьчи хвостом по кошикові, але не

кинула його. Може, заслабла? Панна Гольм схопилася з ліжка, витягла кошика і — диво дивне! Біля Перлини лежало гарненьке цуценя. Вражена й схвильована, панна Гольм силеснула руками. Чи ж не чудова в неї собачка? Вона вгадала її думки й прийняла до себе чуже щеня. Панна Гольм вважала, що це знак господній, і всі її сумніви розвіялися: вона прийме дитину.

Тепер панна Гольм почала заклопотано готуватися. Треба було дістати колиску, одяг, пляшечку зі смочком, та й про добре молоко подбати. Вона геть забула про цуценя. Коли ж нарешті згадала, то стурбувалась, думаючи, що воно здохло з голоду. Проте воно лежало собі спокійнісінько на горищі, куди його перенесла Перлина. Панна Гольм налила йому молока й кілька разів умочила мордочкою в миску, але воно не хотіло хлебтати. Що ж робити? Може, дати йому пляшечку зі смочком? Вона спробувала, та все дарма. Панна Гольм мало не плакала. Господи боже, як же їй бути? Цуценя ж бо здохне з голоду в неї на руках, та й Перлини шкода...

Хоч як їй не хотілося звертатись до чоловіка, проте довелося таки покликати ветеринара. Він прийшов, і панна Гольм розповіла йому свою біду. Та коли вони вибрались на горище й схилилися над кошиком, цуценя любісінько ссало собі Перлину. Ветеринар, що добре знав панну й чув про незвичайну та цюотливу Перлину, не зміг утриматись і зареготав, — він-бо намірявся написати до наукового часопису статтю про аскетичний вплив людини на тварину. А коло нього стояла панна, приголомшена, тремтяча, і нарешті вибухнула гірким, нервовим плачем. Ветеринар вражено поглянув на неї, споважнів і нишком пішов геть.

Усе навколо неї завалилося: світ лихий і злосливий, Перлина зрадниця, така сама похитлива, як інші

тварини, та ще й облудна. Вона хотіла втопити собачку разом з цуценям! Хотіла сама вмерти! Хотіла... ох, чого ж?..

Панна Гольм голосила й хлипала до знемоги, тоді лягла в ліжку й не захотіла більше вставати. Помітивши, що вона кілька днів не виходить з хати, сусіди злякалися якоїсь біди і виважили двері. Вони ласкаво розмовляли з нею, бачивши, що вона хвора, пропонували свої послуги, хотіли покликати лікаря й принести ліків. Але панна Гольм просила одного: лишити її і дати спокійно вмерти. До їжі, яку вони їй приготували, теж навіть не торкнулася.

Та ось лісничиха принесла нарешті хлопчика. Вона поклала його в колиску й пішла, видимо, дуже вдово-лена. Панна якусь хвилю лежала й байдуже дивилась на дитину. Потім знехотя спустила одну ногу, тоді другу... і підвелася на ліжку. А за хвилю, ще не збагнувши, як воно так сталося, стояла вже навколійки біля колиски. Коли сусіди знову навідалися до неї, вона була вже вдягнена й бадьора і гріла немовляті молоко. Подумки вони дивувалися, що панна взяла дитину, але допомагали їй, як могли, в тому, чого вона не знала.

Другого дня вперше в її житті гурт рибалок зняв перед нею шанки. Вона гадала, що то новий глум, але побачила, що обличчя в них поважні, не насмішкуваті, як раніше. Найближчими днями вона завважила й інші ознаки поштивості, і вони подіяли на неї, як сонце на змерзлу пташку. Їй здалося, що то зовсім інші люди, не ті, з якими вона ворогувала, і їй уже не важко було здібатися з ними.

Перший час вона ще ніби одужувала після тяжкої хвороби. Все їй здавалося гарним і осяйним. А коли звикла, що до неї добре ставляться, і яскравий блиск новини трохи збляк, її заповонило почуття вдоволення,

то була благодатна заміна її давнього гарячкового життя.

А потім — дитина! Вона стала джерелом ненастанної радості й ненастанного клопоту. Хлопчик давав їй частину того, чим живе материне серце, і це швидко позначилося на її зовнішності. Обличчя її поповнішало, погляд став спокійний і пильний, а вся постать округліша.

Ось вона сидить коло вікна й киває хлопчикові, що дибає пішоходом і згрібає перший сніг, ліплячи з нього кулю. Перлина-молодша гавкає й стрибає навколо дитини, мало не збиваючи її з ніг. Перлина-старша пішла вже до праотців. Панна Гольм цілком схожа на матір, не така огрядна, як удова, але куди гладша, ніж звичайно бувають старі дівки. З виду вона поважна, сповнена турботи, від неї лине затишок і вдоволення, притаманне тільки матерям.

Кажуть іще, буцімто скоро вона виходить заміж за літнього, лагідного добродія, голову споживчого товариства.

ДЯДЬКОВІ ПЕТЕРОВІ ГРОШІ

По обіді всі знову перейшли до кабінету: там було затишно, як ніде. Біля столу панотець і дядько Петер сперечалися, як завше, і тепер обох їх знемагав сон. Панотець переглядав газету, паніматка плела, а дядько Петер дрімав, зручно вмостившись у найкращому на цілу господу фотелі. Карл та Елен, брат із сестрою, сиділи біля вікна й гортали дядьків альбом з красвидами Трансваалю. Вряди-годи паніматка кахикала й докірливо позирала на них: час би їм братися до уроків. Та в очах дітей світилося благання: вони так любили товариство дядька Петера!

Занадто любили!

В кабінеті панувала якась особлива, майже сонна тиша. Тютюновий дим і протяглий, добре чутний віддих ніби зливалися водне й зависали під стелею впереміш з мороком. Вогонь у відчиненій грубі то пригасав, то спалахував знову.

Дядько Петер лежав, заплющивши очі, він був дуже блідий, і як часом на обличчя йому падав блиск від полум'я, в затінених місцях залягала мертвотна синява. Паніматка сиділа так, щоб бачити його. Повіки в нього нервово тремтіли, надаючи обличчю страдницького виразу. В кожному разі, він спочивав у найвигіднішому фотелі на цілий дім, та й узагалі для нього робили все, що тільки можна було. Не те щоб паніматка така вже була прихильна до нього. Він належав до тих людей, на яких ніколи не можна цілком покладатися,— принаймні не так, як годилося б у священиць-

кій родині. Люди, що не вірять у бога, завше гострі на язик. Та коли вже він брат її чоловіка, то...

— Елен, принеси дядькові плед,— шепнула паніматка.— Тільки тихенько!

Елен обережно вкрила дядькові пледом ноги й вернулася назад до брата.

Ні, за спасіння його душі вони з чоловіком не беруться відповідати... Самі вони вже старі, тверді у вірі своїй, і стосунки з ним не можуть їм зашкодити. А от діти... Що їй зробити, аби вберегти їх від його впливу і разом не пригасити їхньої любові до нього? Адже ж він найбільше через них приїхав на батьківщину доживати віку.

Паніматка заклопотано глянула на дітей. Вони й далі гортали собі альбом. Елен поклала руку братові на плече і двома пальцями торсала його за кінчик вуха. Хлопець був викапаний дядько — те саме спадисте чоло і мрійний вираз обличчя. На щастя, тільки зовні: в ньому немає й знаку бунтарського Петерового духу. З цього погляду Елен більше подібна до дядька, недарма він дужче з нею приятелює. Отож діти наче доповнювали одне одного. І добре, що саме Елен успадкувала дядькову вдачу,— жінки ніколи не зважувалися на великий бунт у духовній царині.

Паніматка відкинула голову на спинку плетеного фотеля і снувала далі свої думки вже з заплющеними очима; нерви її більше не годні були витримати такої напруги.

Панотець присунувся ближче до груби, щоб видно було читати; в хаті швидко темніло. Зненацька він відклав газету й випростався.

— Диво, та й годі! — вигукнув він обурено.

Паніматка цитьнула на нього, але дядько Петер підвів голову й спитав:

— Сталося щось незвичайне?

— Уяви собі, якийсь чоловік наклав на себе руки, дізнавшись, що його хвороба невиліковна. Не можу цього збагнути! А ти? Відібрати собі життя з ляку перед смертю!

Дядько Петер промовчав.

— Я знаю, будуть такі, що виправдуватимуть його, мовляв, він тільки прискорив смерть, яка його однаково чекала, замість довгого й болісного кінця вибрав швидкий. Та хіба це не боягузтво? Невиліковна хвороба! Як таке можна казати? В моїй парафії живе ого скільки старих, що їх лікарі свого часу прирікали на смерть. На щастя, не людина порядкує життям і смертю.

— А все ж є хвороби, про які лікарі напевне знають, що вони невиліковні,— заперечив дядько Петер.

— Хоч би й так, то чи має людина право уникати того кінця, що здається їй жахливим, проте найбільше важить для неї самої? Хіба людина не тому вдосконалюється, що долає всякі перепони? І взагалі, що таке життя, як не многотрудна дорога до брами смерті, що для нас, боговірних, є, звичайно, входом до раю? Самогубство — це дезертирство, і тому заслуговує найбільшої кари — вигнання. Недарма за давніх часів самогубців не ховали в освяченій землі.

Дядько Петер стежив за братом стомленим поглядом, але нічого не казав.

— А ти як гадаєш, брате? — спитав панотець і спинився перед ним. — Ми з тобою по-різному дивимося на важливі питання... мабуть, найважливіші з усіх, а все ж мені здається, що й ти зі своїми поглядами мав би прийти до такого самого переконання: що життя недоторкане. І хто лукаво ухиляється від ваготи, на нього накладеної, той іде всупереч тому, що для тебе є великою метою всіх нас, — розиткові духу людського до все вищих і вищих вершин. Чи зважишся ти,

з своєю великою повагою до життя... до його недоторканості, визнати за людиною право порядкувати своїм життям і смертю?

— Не знаю,— ніби аж знехотя відповів нарешті дядько Петер.— Колись я знав... і це, і багато іншого. Але тепер я старий і хворий... старість і хвороба зробили з мене скептика.

— Хм! Не май за зле, проте мені здається, що ти завше був скептик!

— Та де там, замолоду ні! Хіба ти забув, як я тебе заганяв у тісний кут? А ти ж міг ще й опертися на свою теологію! На той час я був твердіший у своїй вірі, ніж ти в своїй. Тоді я мав що відповісти тобі!

— Ти все зводиш до самої тільки віри. А я волів би вдатися до звичайних термінів і назвати це безвір'ям. Той самовбивця напевне був вільнодум!

Дядько Петер кивнув головою:

— А вільнодуми хіба не з молоді беруться, не з тих, хто вірить?

Паніматка вже не раз кахикала, пробуючи піймати чоловіків погляд,— їй не подобалось, що діти жадібно ковтали кожне їхнє слово. Нарешті вона рвучко підвелася й рішуче заявила:

— Ходімо звідси, діти. Тут повітря не на ваші груди. Панотець зніжковів.

— Тут справді таки багато диму,— сказав він ухильно й відчинив вікно.— Я, коли хвилююся, каджу, мов димар, і забуваю, що іншим, може, й вадить.

Він накинув плед братові на плечі й потиснув йому руку; біла й немічна, вона геть утонула у великій, теплій панотцевій долоні.

— Ти ж бо знаєш, що я не мав на гадці нічого поганого,— сказав він, немов перепрошуючи.

— Знаю,— мовив дядько Петер, відповідаючи на по-

тиск.— І, зрештою, ти маєш слухність... Уже сама твоя дужа постать дає тобі вагому підставу відчувати свою слухність. Цього разу ти маєш перевагу.

— Що ти хочеш цим сказати? — невпевнено спитав панотець.

— Тільки те, що ти вибрав собі службу в могутнього пана,— дядько Петер, усміхаючись, торкнувся рукою панотцевого живота.— Твій бог добре тебе годує, у тебе он навіть ожиріння серця.

— Ти вважаєш, що я надто самовпевнено виголошую свої думки? — сумно спитав панотець.— Цього я найдужче не хотів би. Я теж не раз сумнівався. Не таке воно все просте, як здається замолоду, і так легко бути твердо впевненому в своїй справі, поки ти сам особисто нічого не спізнав.

— Значить, і твою віру спростувало життя, так само як і мою? А тепер як? — спитав дядько Петер, ледь усміхаючись.

— Те саме, що й було. Одне тільки мушу заперечити, що мій бог добре годував мене. Мені завше припадали погані парафії... Може, на те, щоб я не відкинувся віри на старість. Отже, зовні все лишається, як було,— просто йдеться про шматок хліба; а що стосується внутрішнього боку, то в мене ще є час. Бо, властиво, життя лиш доти має зміст, доки в ньому є нерозв'язані питання. А в тебе як?

— Я, мабуть, спробую вмерти з нерозв'язаними питаннями. Може, відповідь чекає на мене в запечатаному конверті на тому світі.

— І ти віриш у те, що кажеш?

— Ні, тільки хвилинами чіпляюся за те. Всередині мене точить хробак, і на нього нема ради ні тут, ні там. Я не взяв від життя найбільшого й найкращого з того, що міг. І тепер уже нічого не надолужиш. Хіба цього замало, щоб людина втратила спокій?

— Коли вже ти мало взяв від життя, то що мені, горопасі, казати? — глухо спитав панотець.

— Тобі, брате?.. З тобою я б залюбки помінявся. Ти принаймні дав життя двом чудовим дітям... Твоє життя, так би мовити, матиме продовження. А моє урветься разом зі мною.

Дядько Петер підвівся, щоб іти до себе нагору, і, прощаючись, додав:

— Зроби, щоб продовження було краще, ніж початок... не змушуй їх чинити ті самі дурощі, що чинив сам. Бо ти, я помітив, хочеш убити їх і офірувати на олтар громадської думки. Хіба це не гірше, як самогубство? Молодь треба розуміти, а не муштрувати.

Панотець хотів заперечити, виправдатись, але дядько Петер уже відчинив двері. І, згадавши про дружину, він не став його затримувати. Якби вона тільки знала, про що вони оце гомоніли! Це була перша щира розмова за багато років... авжеж, відтоді, як він висвятився.

Був суботній вечір. Панотець готувався до завтрашнього казання, а дружина сиділа в його кабінеті й плела, щоб заощадити на світлі. Та й як було не ошадити? І так стільки доводиться світити цими довгими вечорами. Діти готувалися тепер окремо. Карл до вступу в університет, Елен — до вчительської семінарії, і дядько Петер теж вимагав собі лампу, дарма що здебільшого просто дрімав. А втім, жити йому лишилося, либонь, недовго, і паніматка вважала, що так ліпше й для нього, і для них усіх. Та як спробувала натякнути про це чоловікові, той обурився. Надто він полюбив брата, що стільки років не давав про себе звістки і раптом приїхав сюди помирати. Панотець багато в чому змінився, відколи в них живе Петер, але паніматка

заспокоювала себе тим, що вона знову наверне його на давній шлях, як усе в домі стане на своє місце. А поки що доводиться терпіти задля щастя любих дітей.

Вона пильно й напружено стежила за чоловіком, її аж свербіло озватися. Нарешті панотець дописав казання.

— Твій брат склав духівницю,— вихопилося в паніматки з переповненого серця.

— Хм... хм...— задуманий панотець неуважно обернувся до неї.

— Може, тебе це не цікавить? У тебе такий вираз, наче ти не тямши, що я маю на думці. Бо якби цікавило, то, либонь, ти все-таки спробував би довідатись, що в ній написано.

Панотець рвучко схопився з-за столу:

— На таке ти мене ніколи не підмовиш! Не хочу, щоб брат подумав, ніби я чекаю на його спадок!

— Просто зворушливо, який ти делікатний до його грошей,— уїдливо завважила паніматка.— А їх, може, й добуто нечесним способом.

Панотець остовпів. Таке йому ніколи й на гадку не спадало.

— Які ти маєш підстави так думати? — навіпростець спитав він.

— Та, властиво, ніяких... Просто, й таке може бути... Бо часом здається, що сумління в нього не чисте. Та ще й те сказати, що він приїхав сюди, як уже смерть почувив, полюбив наших дітей...

— Це тому, що він своїх ніколи не мав! Через дітей він ніби відчуває якийсь зв'язок з прийдешнім. А надто, що він допоможе вивести їх у люди... Я так його розумію.

— А як там ті гроші добувають, у чужих світах? — правила своєї паніматка.— Начебто не завше чесним способом. А він-бо ніколи не був надто меткий та

діловитий. Мені здається, щось таки з тими грішми не гаразд.

— Ну, якщо виявиться, що ти справді маєш слухність, то ми просто їх не візьмемо. Не можна всякою ціною купувати майбутнє своїх дітей,— поважно сказав панотець.

Але такий кінець аж ніяк не влаштовував паніматку, і вона звела мову на інше.

— А ти б не міг щиро поговорити з ним як священник? — спитала вона.— Він, певне, й сам відчуває потребу висповідатися, коли справді має щось на серці.

— В кожному разі, як брат я спробую поговорити з ним... Думаю, він зрозуміє, що мною керує в цьому випадку. Тепер, коли ти звернула мою увагу, я й сам бачу деякі темні плями, і, може, йому самому буде краще, як він висвітлить їх.

Дядько Петер помер, так і не висвітливши братові темних плям, що напевне були в його житті. Паніматка вважала, буцімто він мовчав тільки тому, щоб тримати їх у напрузі, а панотець був тієї думки, що брат надто довго жив самотою, аби так просто прийти й скласти свій тягар до ніг ближнього. Та хоч би там як, а тепер він помер, лишивши панотцеві великого листа в синьому конверті. Лист той, що, мабуть, усе пояснював, мало не спричинився до сварки, бо панотець, щоб не порушувати спокою небіжчикового, не хотів розпечатувати конверта, поки брата не поховають.

Повернувшись з цвинтаря, панотець з дружиною зараз-таки пішли до його кабінету. Він навіть не скинув з себе риз, хоч завше поспішав перебратися по-домашньому. Сьогодні йому здавалося, що священний одяг якось додасть йому сили. А сила, може, буде йому потрібна. Тремтячою рукою розірвав він конверта; там

лежала запечатана духівниця і лист, адресований йому особисто:

«Любий брате!

Останнім часом тебе часто турбували мої грошові справи, і хоч це в першу чергу йшло не від тебе, я все-таки бачив, що й ти ними цікавишся. Знаючи твоє становище, я тобі не дорікаю. Завше так велося: що одному смерть, те іншому пожива.

Скільки грошей я залишаю, ти побачиш з духівниці. Думаю, що їх стане не тільки на те, щоб дати дітям добру освіту, але й щоб зробити тебе, коли ти й далі відчуваєш таку потребу, вільною людиною. Не гаразд затоптувати свою душу в землю задля шматка хліба.

Отже, як мені дісталися ці гроші? Я розумію, що з тої чи іншої причини тобі це не байдуже. За інших умов я не став би давати пояснення ні тобі, ні будь-кому іншому. Гроші, як відомо, нічим не тхнуть, чи, інакше сказати, всі тхнуть однаково. Та що це питання має для тебе особливу вагу, то я вважаю за свій обов'язок відповісти на нього. Якщо тільки зможу, бо часом мені здається, що ці гроші дісталися мені за найгероїчніший вчинок у моєму житті, а часом — що я здобув їх убивством.

Чи знав ти Ярла, мого єдиного щирого товариша з молодих років? Навряд. Ви ніколи не зустрічалися; ми з тобою мало бували разом у ті часи. То був чудовий взірець справжньої людини: високий, дужий, гармонійної будови, врівноваженої розумом. Ми заприятелювали в такому віці, коли великі проблеми життя не дають спокою. Ми взялися розв'язувати їх з юнацьким запалом, разом відкидаючи один по одному всі забобони, аж поки стали зовсім вільні від них, і тоді спізнали радісну свідомість, що опинилися віч-на-віч зі своїм «я».

Звісно, ми часто говорили про те нове, незвичайне почуття й раділи, що зможемо померти без жадного

страху. Майже всі люди заламувались, як наставала їхня смертна година. Я вибачав цю людську неміч — може, тому що сам був слабкої вдачі — і пробував пояснити її тим, що як людина фізично наближається до смерті, то й дух її теж починає руйнуватися. Проте Ярл добачав у цьому просто людську мізерність і блягузтво й казав, що я теж порохнявий усередині.

Одначе йому першому судилося стати на спит.

Як тобі відомо, ми, разом вирушили в Трансвааль: я — в пошуках щастя, а він, багатий бувши, — в пошуках нових вражень. По двох роках Ярл захворів на якусь дивну хворобу, що за кілька місяців обернула його в тінь. Він був упертий і, не слухаючи лікарєвих попереджень, довго не хотів лежати в постелі, щоранку в певну годину змушував себе вставати, одягався, і якийсь час справді здавалося, ніби його наполегливість подолає хворобу. Та одного дня вона все-таки його скосила: Ярл ліг і більше не вставав.

Коли біль не дуже долягав йому, він звичайно бадьорився, спокійно говорив про недалекий кінець і збирався довести, що можна й померти з тими самими переконаннями, з якими жив. Але взяв з мене обіцянку, що я дістану йому револьвера, бо в гіршому разі не хотів допустити, щоб тілесний розпад зробив з нього дезертира.

Поступово нам обом стало ясно, що немає ніякої надії на одужання. Болі дужчали, та ще гірше йому було, як вони стихали: жорстокий біль будив у ньому колишню волю і бодай гірке усвідомлення, що він таки живе. А після тих нападів він лежав у тупій розпуці, не зважуючись глянути в очі ні життю, ні смерті.

Я пробував, як міг, підтримати його веселою балаканиною про се й про те, але одного дня він заявив мені: «Завтра принесеш мені револьвера».

Револьвер був у мене з собою, і він, гірко всміхаю-

чись, завважив, що я, мабуть, радий здихатися його, але раптом змінив тон:

«Пробач мені, друже! Бачиш, який я став мізерний! Часом усе в мені кричить, що я маю жити... жити за всяку ціну... Жебраком, калікою, моральним виродком, ким завгодно, аби тільки жити!.. Для нас-бо з тобою нема іншого життя, крім цього,— сказав він у своє виправдання, граючись револьвером.— Ну, почекаю ще трохи. Але обіцяй мені... обіцяй, що натиснеш на гачок замість мене, якщо сам я стану надто жалюгідний. Ти тільки виконаєш мою волю, бо ж я прошу тебе про це тепер, при повному розумі і твердій пам'яті».

І мені довелося пообіцяти.

Протягом кількох дальших тижнів йому ще погіршало. Та якось я зайшов до нього й побачив, що Ярл читає,— очевидно, він почувався трохи краще. Він шарпонувся, наче хотів сховати від мене книжку. То було євангеліє.

Ярл неприязно глянув на мене, очевидно, гадаючи, що я візьму його на глузи. Та я найменше був схильний глузувати.

«Слухай,— мовив він трохи збуджено.— Хіба не дивно, що люди ось уже майже дев'ятнадцять віків знаходять утіху в євангелії і помирають щасливі, відносно щасливі, з певністю, що воскреснуть до кращого життя? Знати, що, може, мільярди людей померли з такою вірою, і вважати, що то брехня!»

Я міг би нагадати йому всі його власні аргументи, але не мав бажання.

«О! бачиш,— провадив він, добачивши згоду в моїй мовчанці,— щось та має в цьому бути? Не слабість повертає мене до такої думки, дух мій живий і при повній силі, хоч тіло й змізерніло. Ми з тобою помилялися: душа не упокорюється давнім забобонам, а тільки узброюється до своєї мандрівки самотою, вже без тіла!..

Лікар каже, що я проживу ще два-три місяці, от я й використаю цей час, щоб узброїти душу. І болі допоможуть мені, нарешті я матиму з них не саму тільки муку».

Через кілька днів мене раптом викликали до нього. Виявилось, що Ярлові спала божевільна думка одружитися з своєю служницею-муринкою. Він не сказав мені всього навпростець, але я збагнув, що за цією останньою спробою смертельно хворого вчепитися за життя ховається відчайдушна надія залишити по собі нащадків. Отже, він не цілком покладався на потойбічне життя, а може, хотів відкрити собі обидва шляхи!

Висловивши мені своє бажання, він знепритомнів. Я сидів біля смертного ложа свого єдиного товариша такий пригнічений, що годі й сказати. Он як важко померти з гідністю, навіть йому! Як він принизив свій дух, мій гордий товариш! І мене жах поймав, що він може впасти ще нижче. Чи не краще виконати свою обіцянку, не дати йому випити до дна чашу ганьби?

Я озирнувся: револьвер, мабуть, навмисне прибрано з-перед очей. Врешті я знайшов його на самому дні в шухляді нічного столика. Він був ще наладований.

Я приклав револьвера до його скроні. Ту мить Ярл розплющив очі й усміхнувся до мене. Він, либонь, здогадався, що я хотів зробити, в кожному разі, підняв руку, наче бажав відхилити мене. Та було вже пізно...

Я вклав револьвера йому в руку і вийшов.

Тоді я знав, що вчинив слушно. А тепер уже не знаю. Знав також, що він зрадив найкращі поривання нашої молодості. Тепер і цього не відаю. Може, треба бути молодому, щоб покладатися тільки на себе самого? Може, правда не одна, для кожного віку своя? Я вже нічого не знаю, однак припускаю все.

Але як же то чудово знати напевне — байдуже що; і я вважаю, що немає нещаснішої людини, як

надто досвідчена в житті... Ось де взялися мої гроші, я їх успадкував по Ярлові. Чи треба казати, що я й гадки не мав про його духівницю?»

Довго мовчали панотець з дружиною, вдаючи, що кожне чимось заклопотане.

— Ну? — трохи нетерпляче озвалася нарешті дружина.

— Тобі вирішувати,— стиха відповів панотець.

Тепер, коли брата не стало, він не почувався на силі повставати проти заведеного ладу. Завше і все вирішувала дружина. Він тільки хотів, щоб і в цьому випадку вона взяла на себе відповідальність.

І паніматка пристала на це зі спокійним сумлінням. Дядькові гроші дали змогу Карлові закінчити університет, до того ж він вивчав теологію. Либонь, цим питання про спадок вирішилося найкраще. В кожному разі, ніхто з них не добачав за тими грошима тіні злочину.

ПЕРЕЛІТНІ ПТАХИ

Петер-Миколай-Фердінанд-Бальтазар Расмуссен К'єнг, що його наймення за непохитними законами слуху, про які тутка не місце розважати, з плином часу склалося в «Царя Навуходоносора», набачився за свій вік світу й людей.

За факхом він був швець, а з натури — мандрівний челядник. Він належав до тих, хто на собі відчув обертний рух землі; такі люди неодмінно кружляють навколо неї на власний розсуд. Йому було аби йти та йти, невідоме наче саме тягло його за ноги, він не знав нічого кращого, як вирушати в дорогу, байдуже куди. Так не раз він ішов від свого щастя, однак, може, тому й почувався щасливим.

Він пішки сховався більшість цивілізованих країн, а до цивілізованих, на його тверду думку, належали ті країни, де носили шкіряне взуття. Він знав німецькі заїзди і французькі гостинці, як свою кишеню, перебирався кілька разів через Альпи й Піренеї, стояв однією ногою в Швейцарії, а другою у Франції і плював горяком на італійський бік. Побував він також на Сіцилії, на Гібралтарі та в Малій Азії.

У своїх мандрах він вивчив усі таємниці сучасного транспорту, знав, де можна примоститися між колесами під товарним вагоном, де краще себе видати за подорожнього, що загубив квиток, а де розраховувати на добродушність залізничників. З Гібралтара він подався на Сіцилію, сховавшись у трюмі великого судна. Голод вигнав його на поміст, і дорога коштувала йому добря-

чої прочуханки та ненастанних погроз, що його викинуть у море акулам; але свого він таки домігся.

Із Сіцилії він мав їхати до Греції на іншому кораблі, вже найнявшись за кочегара. Та скоро виявилось, що коло печі він нічого не тямить, тому його висадили на суходіл у Бріндізі. Тоді він узяв ноги на плечі й рушив на північ уздовж Адріатичного моря, а потім другим берегом у південному напрямку. Ця мандрівка забрала в нього кілька місяців, але ж він таки дістався, куди хотів,— а час скрізь однаковий. Цар Навуходоносор мав у собі щось від терплячості мандрівної зірки, він подорожував задля самої подорожі, не ставлячи й не шукаючи ніякої мети,— досить було того, що він рухався. На Балканському півострові він попав до рук розбійникам, але ті, дослідивши одяг бранця, з великою ганьбою прогнали його.

— Миша врятувала царя звірів, а воша — Царя Навуходоносора,— любив він казати й велично підносив руку.

Він вирішив гайнути до Америки, зачувши, що там пахне золотом. Але в Каліфорнії швидко переконався, що золото надто важка ноша для мандрівного челядника, і, вмостившись між вісями потяга, що віз вугілля, поспішився назад до Нью-Йорка. Дорогою він пересвідчився, що американці справді практичні люди. В Німеччині залізничники звичайно світили попід вагонами, виловлюючи зайців, вели їх до начальника, там допитували, тоді судили і врочисто висилали за зловживання громадським добром. В Америці ж один чоловік оббігав потяг з кишкою, поливаючи вісі холодною водою. Згодом, коли потяг зачинав скажено мчати, мокра одежа замерзала, і людина вже довіку не могла позбутися ревматизму в лівій лопатці.

Із Нью-Йорка Цар Навуходоносор пробував дістатися до Копенгагена, наймаючись на судно то кухарем, то

простим матросом, та як йому не пощастило, він одного дня звалився посеред вулиці, наче в нападі епілепсії. Тепер йому залишалося тільки в слухну хвилину ледь розплющити очі й прошепотіти: «Данець». Його миттю спровадили до данського консульства, а там уже постаралися відправити на батьківщину.

Авжеж, людей і світу він немало побачив! Завдяки своєму ґахові він побував десь на половині нашої планети, бо знаходив роботу в кожному великому місті,— щоправда, працював він мало, щоб більше побачити,— і, так би мовити, мимохідь пізнавав нові таємниці свого ремесла. Він небагато пошив черевиків, але ті, що вийшли з-під його рук, були просто мистецькими витворами. Його черевики можна було впізнати серед тисячі інших, поки від них лишався бодай клапоть; уже як він мав у руках шматок шкіри, то його праця очі в себе вбирала.

Цар Навуходоносор посміхався, згадуючи вбогі шевські майстерні в себе на батьківщині. Але віднині й там почнеться нова хвиля, бо він мав намір осісти вдома й використати весь надбаний у світах досвід, пам'ятаючи, що батьківщині треба віддати найкращі свої збінання. Тож, погулявши з місяць, щоб призвичаїти плунок до вітчизняного харчу, він став на роботу до майстерні.

Однак Цар Навуходоносор звик обертатися в широкому просторі, де діють великі, прості закони. За свої мандри він пізнав, що означає зайвина, і завше уникав її; життя добре навчило його, що серед того, чим користуються вдома, багато є непотрібного, тому з винятковим хистом узявся до спрощення. Складний інструмент, що ним користується данський швець у роботі, може здатися кумедним тому, хто, сидячи на узбіччі дороги, майстрував прегарне взуття, мавши тільки

шило, ніж, дратву та уламок ніжки від столу — глянувати готового черевики.

Тому Цар Навуходеносор у кожній майстерні, куди лиш ставав на роботу, хутко розпродував усе зайве; і хоч взуття в нього виходило не гірше, ніж досі, майстрам це не подобалося, і вони вираховували за спорядження з його платні. А самого Царя Навуходеносора виганяли геть, ще й погрожували поліцією.

Тоді він почав працювати вдома і свій метод спрощення поширив не тільки на інструмент, а й на матеріал. Цар Навуходеносор навчився в чужих краях цінувати картон і з докладно розміряної в майстра шкіри на пару взуття якимось дивом вигадував цілу купу залишків. Він їх продавав і свій недільний відпочинок розтягав аж до четверга.

Приятелі вважали його за генія — тобто за такого, що міг за один мент і, так би мовити, з нічого пошити рідкісної краси черевики, але понад усе любив ледаче, хай навіть і голодне, життя та ще чарку горілки.

Цар Навуходеносор без сумніву був геній. Коли він працював, то вже працював: жадного зайвого руху. Шив, аж гай шумів,— і на тобі: дві пари жіночих черевичок готові, а ще тільки п'ята година! Потім він пропивав свій подвійний заробіток, укладався спати на купі шутру чи десь за живоплотом, а другого ранку міг знову взятися до роботи, якби була доконечна потреба.

Але він дуже рідко брався до роботи другого ранку, бо волів пошити три пари взуття за один день, аніж працювати два дні поспіль.

Коли Цар Навуходеносор працював, то нічим не журився, та розігнувши спину, щоб відпочити, часом помічав, що він сам. Раз по раз перед ним поставав найбезглуздіший факт, що людям ніколи. Господи боже,

ніколи погуляти! Цього він не міг збагнути, але що було, те було.

Його аж сміх брав — отакі диваки! — і минув довгий час, поки Цар Навуходоносор перестав сміятися й переконався, що він людина самотня. Приятелі просто залишили Царя Навуходоносора з його звичками й віддалилися, — може, трохи зніяковіло, — щоб не відставати від доби. Зробилися поважними громадянами, дрібними власниками з круглим черевцем і громадськими зацікавленнями. Вони починали роботу о сьомій годині ранку, а кінчали о шостій — по них він міг би наставляти годинника, якби мав його. Вечори вони присвячували політичним сходам. А ще, звісно, всі поодружувалися і в неділю по обіді вирушали з дружинами й дітьми до цирку. І це вони звали відпочинком! Тьху!

Та й ті, що розважалися в шинку, були вже люди не його натури: туди приходили тепер не відпочити після роботи, там собі влаштовували гульню професійні шахраї. А Цар Навуходоносор ніколи не був шахраєм, він просто вільна людина, що до того ж побувала в світах і всього набачилась, поки його приятелі тягли ярмо.

Ну, дідько з ними! Хотуть збігатися на фабрики і в майстерні за годинниковою стрілкою — хай біжать! Цар Навуходоносор працюватиме вдома, не допоможуть ніякі заходи, він сам собі пан. Він не бажає, щоб майстер заглядав йому в руки. І не вступить до профспілки, що орудує всім, навіть повітрям, яким ти дишеш, — ні, хай їм біс!

Цар Навуходоносор сам собою порядкує, він хоче мати змогу шити за день три пари взуття, а далші два гуляти. І ціну сам визначатиме.

Та одного дня, на превелике своє обурення, він дізнався, що профспілка заборонила працювати вдома.

— Ні, мене вони не зжеруть! — сказав він і не пішов до майстерні.

І, завдяки його хистові, майстри нишком давали йому роботу, коли треба було пошити щось особливо гарне.

Проте на щодень вони воліли обходитися без його допомоги: ніколи не можна було знати заздалегідь, що він утне. Бувало, візьме та й заноровиться серед дуже відповідальної роботи. Але ж Цар Навуходносор не міг жити самим повітрям, чекаючи, поки хтось із данських аристократів, — а їх там було на пальцях полічити, — зітре підметки на черевиках.

Тож, як кожен геній, він одного дня дійшов висновку, що дома йому ніде розігнатися. Не було іншої ради, як знову обернутися спиною до своєї мізерної вітчизни. Він беріг у серці пам'ять про широкий світ, де побував раніше, і завше вдячно згадував його. І Цар Навуходносор відчалив у дорогу.

Однак він уже не мав давньої легкості, коли, немов той птах, відчував у крові потяг до мандрів і ніде не міг довго всидіти. Снага, що гнала його вперед, тепер зникла й лишилася тільки вагота, що тисла його до землі. Він не розумів, чому так вийшло, але що вдієш: йому тепер важко стало рушити в дорогу, так само як раніше важко було вдержатися на одному місці.

Він уже не міг податися світ за очі просто, щоб більше всього побачити, а почав дошукуватися мети й зважувати. Земне обертання не уявлялося вже йому низкою краєвидів з горами, річками й нескінченними білими стрічками доріг, тепер він міркував про мандрівку інакше: чи витримає він її? До неї ж бо треба мати дужі ноги, а плунок такий, щоб міг і камінь перетравити. А в нього вже і те, й те подалося. Надто ж пригнічувало Царя Навуходносора відчуття ваготи у всьому тілі, наче земля притягала його до себе. Ні,

широкий світ з ненастанною метушнею й неспокоєм уже не вабив його. Цар Навуходносор боявся знову вирушати в нього. Він стомився і прагнув спочинку. Домашнього затишку, смачної їжі, кімнатки, теплого одягу й чистої постелі — аж соромно признатися, чого йому тепер хотілося.

Він спробував заспокоїти своє бажання і на рік чи на два пристав до одної не вельми розумної жінки, що жила з випадкового заробітку, аби та про нього дбала. Вони повсякчас сварилися, за винятком тих хвилин, коли обоє були п'яні.

Зате він таким чином цілком вилікувався від туги за тим, що люди звуть домашнім затишком і родинним гніздом! Нехай інші собі його в'ють, а він знає, що то таке!

Цар Навуходносор вирішив прилаштуватися в майстерні, але такого волоцюгу, яким він тепер став, ніхто не хотів брати на роботу. Отож він нарешті зважився, як великі люди в давнину, здатись на громадську опіку й постукав до брами притулку для вбогих на бульварі між Ерстедвей і Свінерюген.

Його відразу замкнули й дали в руки шило та дратву. Однак Цар Навуходносор прийшов сюди не на те, щоб вести нечесну конкуренцію з іншими шевцями. Невже він виступав проти нормованого робочого дня й дисципліни в майстерні, щоб тепер сидіти й працювати у величезній залі, немов каторжник, маючи тільки годину на прогулянку в дворі, і то рівномірним кроком і в арештантському вбранні? Він любив волю ще дужче за своє ремесло, і ревматизм у лопатці та тремтіння рук, які лиш псували шкіру, коли він різав її ножем, спричинились до того, що його визнали непридатним.

Його перевели до легшої бригади, що, озброєна мітлами та лопатами, щодня заповнює міські майдани та мости. Він спроквола переходив з місця на місце, легенько водив мітлою по бруківці, горобці грайливо порпалися в купках сміття, а навколо вирувало гарячкове життя. Цар Навуходносор дивився на ту життєву метушню з лагідною, виrozumілою усмішкою, як людина, що знає її ціну, але сама вибула з гри. Він нажився й набачився всього більше за будь-кого, і тепер той людський вир його не вабив. Тільки як він бачив, що хтось із каменярів на дорозі перебирався через купу шутру чи глини до куртки, витягав пляшечку й любо прикладався до неї вустами,— по тілу йому пробігав треміт, і він відчував тугу за такою пляшечкою. Та взагалі йому було добре, справді добре, він нікому не заздрих, анітрішечки!

Якось після обіду Цар Навуходносор підмітав майдан коло Гейбро, заглиблений у мирні, добродушні роздуми, і враз побачив таке, що порушило його філософський спокій і від чого серце закалатало дужче.

З боку Кебмагергаде через майдан ішла жінка в напрямку біржі. На голові в неї був солом'яний капелюшок, полакований начорно: криси спереду відпоролася й хляпали їй по носі, тож вона дивилася на світ поверх них, немов крізь забороло; туалет її доповнювали зношена французька шаль, порвана спідниця й полотняні стоптані черевики. Щоки їй ніс у жінки вирізнялися на обличчі, немов червоні яблука. Вона йшла, випнувши груди й кокетливо вихляючи клубами. Черевиків вона не піднімала, а човгала ними по бруківці. Досвідченим своїм оком Цар Навуходносор відразу визначив, що вона боїться загубити черевики: припши на них були розідрані. А серце, що бурхливо калатало в грудях, підказало йому, що то Мальвіна — його дама серця, останнє, найбільше, але й нещасливе його

кохання. Та, що ділила з ним ліжко й горілку; та, що її він лупцював, а вона, в свою чергу, його,— залежно від того, хто був п'яний; та, що з нею йому було так тяжко розлучитися того дня, як вони, після тверезих роздумів, постукали до брами притулку,— вона до жіночої половини, а він до чоловічої.

Отже, нині в неї вільний день, якщо вона вийшла в місто. Мальвіна, що від своєї конфірмації до вісімнадцяти років була коханкою одного старого графа, Мальвіна, що, попри свій хрипкий голос, була така освічена й зналася на всьому — від придворного звичаю до ночівлі в риштаку! Єдина істота на його життєвому шляху, що теж мала в крові потяг до мандрів.

І ось вона вийшла погуляти!

Його охопило непереборне бажання побути в її товаристві, ще хоч раз повеселитися з нею! Він уже хотів шпурнути мітлу й гукнути, щоб Мальвіна зачекала на нього, та враз у ньому прокинулась його давня винахідливість; він опустил мітлу, геть побілів, доплентався до наглядача Петерсена й спитав, чи не міг би він піти додому лягти, бо щось його тисне під серцем.

Наглядач Петерсен, знаючи, що Цар Навуходоносор не має вже більшого бажання, як на ціле життя лишитися в притулку, недовіжливо зиркнув спершу на свого годинника, тоді на регулювальника руху «під дзигарями» і врешті на хворого. Вигляд у того справді таки був кепський.

— А ви самі здужаєте дійти додому? — спитав наглядач.

— Та певне! Але якби я мав десять ере, то міг би підїхати до самої брами.

— То нате десять ере й сідайте на омнібус,— сказав наглядач.

Проте Цар Навуходоносор не встиг на омнібус: він так знеміг, що не годен був підбігти. Тому пошканди-

бав до найближчої трамвайної зупинки. Однак трамвай теж рушив у нього перед носом, і Цар Навуходоносор підтюпцем побіг за ним, махаючи водієві рукою.

Наглядач Петерсен задумливо похитав головою. З Царем Навуходоносором і справді не все гаразд, якщо він гадає догнати трамвай. Та нічого, зараз надїде другий, їх багато на лінії.

Коли за обрахунками Царя Навуходоносора будинки сховали його від наглядача, він стишив ходу й завернув в інший бік. Тепер головне не викликати підозри й не потрапити в руки якому поліцаєві. Тому за біржею він купив на два ере великого жовтого конверта, а на три — газету. Решту п'ять Цар Навуходоносор витратив на жувальний тютюн; сам він його не жував, але терпіти не міг, щоб у кишені в нього дурно теліпалися гроші. Потім він подумав собі, що можна віддати тютюн приятелям, а ще трохи згодом — що краще було купити на тих п'ять ере склянку молочного грогу. Але в нього була не така вдача, щоб шкодувати за тим, що вже зроблено. Він склав газету в конверт, щоб виїшов пакунок, і з таким забезпеченням під пахвою поважно рушив далі, немов посланець з важливим дорученням. Поліцай на мості скоса позирнув на нього, але він ішов спокійно, як людина з кришталево чистим сумлінням.

Деякий час він кружляв по вуличках за майданом Кристіанової гавані, аж поки завважив Мальвіну. Вона зникла в дверях будинку з багатьма вікнами на вулиці Королеви. Він подався просто за нею, вибрався на другий поверх і пішов темним коридором, з якого двері обабіч вели до кімнат.

— Добрий день, пані! — церемонно привітався він, почувши шелест спідниці в темряві. Тоді взяв Мальвіну за вуха й дзвінко поцілував в уста.

— Ох, як ти налякав мене, любий Носоре! Адже в

такій темряві міг прискочити й чужий чоловік,— кокетливо сказала вона.

— Ви прийшли відвідати принца-наступника, люба пані? А може, його вже витурили?

— Ні, бо я чула, як він допіру плакав. Але в дверях немає ключа.

Цар Навуходоносор обмацав шпарку своїми вправними пальцями й зазирнув у неї.

— Тут нема нічого хитрого,— сказав він тихо,— аби тільки мати шматок дроту.

Якусь хвилину він розмірковував, тоді скрадливо підступив до сусідніх дверей, за якими чути було жіночу лайку та дитячий плач, витяг ключа й вернувся назад. Чужий ключ підійшов якнайкраще.

— Ну й спритний ти, Носоре,— ласкаво мовила Мальвіна.

— Ет, дурниці, просто господар тутешній — скупа гнида, він замовив для своєї касарні однакові замки до всіх дверей,— скромно відповів Цар Навуходоносор, встромляючи ключа на місце.— Таки скупа гнида!

— Пхе! — сказала Мальвіна і кокетливо вдарила його по пальцях жестом, що дуже далеко нагадував витончені графські манери.— В тебе на язиці завше сама гидота. А ми в своєму відділі міняємо білизну щотижня, щоб ти знав.

Цар Навуходоносор не зрозумів її; коли Мальвіна удавала з себе значну даму, він баранів, нічого не тямлячи. Але знав, що колись вона справді здобула гарне виховання.

— Прошу, пані! — сказав він, церемонно відчиняючи двері.

Вони зайшли до невеличкої, вбогої кімнати з темним вікном на три стулки; четверта вже належала до кухоньки на два лікті завширшки й завдовжки, що її відгороджено в одному кутку кімнати тонкою переділ-

кою. В другому кутку утворився ванькирчик, де якраз уміщалося старе дерев'яне ліжко, закидане різним шматтям; під ліжком валялися порожні пляшки. З протилежного боку до стіни була приперта половина столу на двох ніжках, а під вікном стояла стара плетена колиска з шестимісячною дитиною, що спала бочком і тримала в роті смочок, злаштований з завіси. Ціла низка зужитих смочків звисала до підлоги і, як дитина смоктала, повільно ворухилася, наче важкі тороки. Другий, невикористаний кінець завіси був зачеплений на цвяшок.

Дво- чи трирічний хлопчик сидів на єдиному в кімнаті стільці коло вікна так, щоб міг дивитися на вулицю. Він був прив'язаний до стільця, а на підвіконні перед ним лежало кілька обсмоктаних слизьких скоринок з хліба. Коли вони зайшли, хлопчина спав, звисивши набік важку голову й посвистуючи носом. Він прокинувся і вступив у них великі очі.

— О любий хлопчику! — розчулено вигукнув Цар Навуходоносор і театральнo простяг до дитини руки. — Ти пізнаєш свого рідного татка?

Вони розплутали хлопчика з мотузок, і Мальвіна взяла його на коліна, щоб саяк-так причепурити, а щасливий тато упадав коло них, голосно висловлюючи свій захват:

— Яка ж ти гарна, серденько моє! Як тобі личить ця материнська ніжність! Аби ти тільки бачила, як вона тобі личить!

Хлопчик цілком незворушно, з якимось неприродним спокоєм давав робити з собою що завгодно; він тільки важко й голосно сопів, нітрохи не виявляючи, що на нього бодай щось справляє враження. Здавалося, ніби він раз назавше поклав собі не брати участі в земному житті. Хлопець був обважнілий, наче сонний, не допомагав матері жадним порухом, тільки

важко дихав, аж хрипів,— здавалося, що він мурчить з утіхи.

— Він просто липне до рук,— сказала Мальвіна.— Це з ніжності. Глянь, Носоре, який він дебелий!

— Гріх було б сказати, що він дуже балакучий,— мовив задумливо Цар Навуходоносор.— Бозна, чи він узагалі колись заговорить. Скільки йому, властиво, років?

— Три, Носоре, йому вже три минуло. Господи, як ти міг забути!

— Ет, чоловікові доводиться про важливіше думати. Три роки... Ну, то він ще має час виповісти все, що захоче, якщо йому судилося навіть стати депутатом ріксдагу. Почекай, він ще набалакає повен міх. До речі, ти думала про те, ким він буде, як виросте?

— О боже, ні! — злякано вигукнула Мальвіна.

— А це найважливіше! Тому що, бачиш, у такому маленькому клуночку є матеріал — людський матеріал, так би мовити. Хтозна, може, він ще урве собі цілий пиріг? Добре було б дожити до того часу.

— Я гадаю, він стане кондитером,— сказала Мальвіна, вчувши слово «пиріг»; вона любила солодощі.

Цар Навуходоносор скривився:

— Не ображаючи пані, мушу сказати, що у вас, жінок, бідна уява. Ні, пора ручної праці минулася! Чи знаєш ти кращого майстра за Царя Навуходоносора? А що він має з того? Тепер основне — голова на в'язях, нині тільки вона все вирішує! А голову він має, цей пущьверінок!

Цар Навуходоносор узяв хлопчикову голову у свої великі ручиська.

— Ну як, синку, є в цьому тісті дріжджі? — спитав він, сміючись крізь сльози.

Він так схвилювався, думаючи про синове майбутнє, що йому аж руки затрусилися.

— Хоч би що сказав, хоч би оком змигнув! Ну й норов у хлопця! А знаєш, Мальвіно, я відчуваю, як у його маленькій здібній головошці щось ворухиться. То мозочок крутиться! Він ще всього доскочить у житті, запам'ятай моє слово! І бачиш, який він незворушний! Наче маленький бог, що знає геть усе! Йому все за іграшки.

Цар Навуходоносор замовк і, насвистуючи, втупився кудись поперед себе. Замріявшись, він не почув, як Мальвіна попросила в нього хусточки, що її, до речі, в нього й не було. В далекому прийдешньому його життя знову повториться в синові, але в більших розмірах і щасливіше. Цар Навуходоносор сам колись ставив рекорди в ремеслі, що нині вже відживає свій вік; він сотні разів перемагав, однак не почувався переможцем. Зате син, коли виросте, всіх здивує. Цар Навуходоносор передчував, скільки бур доведеться синові зазнати, і йому аж у голові запаморочилось — він бо сам не одне пережив.

Та ось прийдешнє поволі обернулося в сьогодення. Цар Навуходоносор, зітхнувши, спустився з неба на землю й виявив, що йому пересохло в горлі. Він неспокійно заходив по кімнаті, зазираючи в кожний кут.

— Цікаво, чи є там щось у пивниці? — мовив він, витягаючи з-під ліжка пляшки й роздивляючись на них до світла. — Порожньо-порожнісінько, вицідили все до краплі! Ти не знаєш, твоїй сестрі дають наборг у сусідній крамниці?

Мальвіна лиш мовчки похитала головою; вона не мала як відповісти, бо кінчиком хусточки пильно чистила дитині носа.

— Господи боже, таж їм добре живеться! Сестра заробляє на харчі для всієї родини, а чоловік її свої шістнадцять крон на тиждень може пропивати до

останнього ере! І щоб їм не дали наборг краплі спирту! Я не годен такого збагнути! Синку, ти можеш сказати «тату»? Який ти вродливий! Їй же богу, Мальвіно, він схожий на нас обох! Це тому, що ми пасуємо одне до одного.

Він подався на кухню, не більшу за добрий стіл.

— На водогін їм, не бійся, стає. От марнотратники!

Він знову вернувся до кімнати.

— Синку, ти можеш сказати «тату»? Поцілуй мене, кохана! Ох, як тобі личить дитина на колінах! Якби ти тільки знала, як вона тобі личить!

Але Мальвіна ображено дорікнула йому:

— Ти завше чіпляєшся до моїх родичів. А вони такі добрі до хлопчика й тримають його задарма.

— Та це правда... вони люди непогані,— примирливо сказав Цар Навуходоносор.— Але ти не пишайся так, Малі!.. Синку! — він став шукати по кишенях, що б дитині дати, і знайшов тютюн.

А хай йому біс, на дарма витрачені п'ять ере він же міг щось купити синові, наприклад, вершків; для такого принца не шкода й вершків! Він знову подався на кухню і в божевільній надії почав нишпорити між тарілками.

Раптом він аж свиснув з несподіванки: під одною чашкою лежало схованих десять ере. Цар Навуходоносор вернувся, пританцьовуючи, до кімнати.

— Ну-бо, кохана Мальвіно, скоч униз і купи на п'ять ере вершків принцові-наступникові, а на решту — горілки. Скажи, що це хворому, і тобі добре намірять!

Ніхто в світі не став би дорікати Мальвіні, що вона купила горілки на всі гроші, а найменше вона сама. По-перше, в таку пору дня вершки однаково були б уже кислі, по-друге, їх у крамниці й не було, а по-третє, менше, як на десять ере, горілки не продавали.

Цар Навуходеносор теж був не такий чоловік, щоб до-
рікати їй, вислухавши ці пояснення, зрештою, цілком
слухні. А щодо хлопчика, то він був уже досить вели-
кий, щоб удовольнитися кількома краплями горілки,
якими змочено скоринку хліба.

Скоро Цар Навуходеносор випив горілку, для нього
розвіялися чари домашнього затишку, він уже не вті-
шався мирним спочинком у родинному оточенні і що-
хвили підходив до вікна та визирав надвір. У ньому
прокинулась давня відвага, він відчув себе знову спов-
неним сили й захотів трохи згадати колишнє, ще раз,
як то кажуть, стати на герць із життям.

Була на диво гарна година, один із тих небагатьох
днів, коли сонце, переможно прорвавши туман над міс-
том, заливає вулиці своїм могутнім промінням. Крізь
дерева на валу проглядала осяйна блакить, неба не бу-
ло — тільки ясний, спокійний простір, погляд губився
в ледь забарвленій безмежності.

Цар Навуходеносор стрепенувся:

— Такий день годилося б відзначити, а не сидіти тут
і нудьгувати. Та й хлопчина вже спати захотів. Я га-
даю, що треба вийти трошки розворушитися на по-
вітрі... Тільки ж аби мати який гріш у кишені,— зі-
тхнув він, пильно роззираючись по порожній кімнаті.

— А ти не боїшся ходити по місту в своїй уніфор-
мі? — спитала Мальвіна.

— Воно, звісно, краще в цивільному. Та, може, серед
цього вбрання щось для мене знайдеться. Його тут
ціла комора!

Вони обстежили шмаття на ліжку й вибрали найці-
ліші штани та брунатного піджака, що сяк-так тримав-
ся купи. Цар Навуходеносор відразу переодягнувся
і зневажливо шпурнув свою уніформу на постіль.

— Ти як трохи причепуришся, то стаєш такий гар-
ний! — сказала Мальвіна і пестливо погладила його.

— Непоганий,— зворушено сказав він.— Але шкарпеток вони забули приготувати.

— А ти спусти нижче штани, Носоре.

— Нічого не pomoжеться. Але в дерев'янках улітку можна ходити й без шкарпеток.

— Тоді я не піду з тобою. Знайду собі поряднішого кавалера!

— Та я лиш пожартував,— поспішився заспокоїти її Цар Навуходоносор.— Ми ще так низько не впали,— бадьоро сказав він, однак і далі безпорадно стояв на місці.

— Пошукай у комірчині,— запропонувала Мальвіна.

— Еге ж, я оце й сам так подумав,— впевнено відповів він, щоб не принизити своєї гідності перед дамою.

Він мерщій пішов до комірчини, а невдовзі виніс звідти зім'ятого циліндра й пару стоптаних шкіряних черевиків.

— Дивись, які ботики! — радісно вигукнув він.— Щоправда, вшиті по-свинському, та все ж кращі за дерев'янки! Бо дерев'янки я просто ненавиджу. Вони підривають наше ремесло й калічать ноги.

Убрання лежало на ньому, як папір, що його зім'ято, а тоді розгладжено. Але обоє вони помічали тільки дірки, і Мальвіна марно шукала голки з ниткою. Дитина в колисці тим часом заворушилася й заплакала,— очевидно, скоро мала надійти мати. Лагідно примовляючи до хлопця, вони посадили його знову на стілець коло вікна, прив'язавши, щоб він не звалився додолу.

— Еге ж, тут він може сидіти й милуватись небом. І взагалі тут йому дуже зручно,— мовив Цар Навуходоносор і обережно погладив дитину по ріденькому чубові.

Однак хлопчик волів спати; важко звівши голову набік, він знову почав сопти.

Дівчинка в колисці заборсалася. Вона впустила смоч-

ка і плакала, видимаючи голого животику. Маленьке її тіло вигиналося дугою.

— Вона голодна, сердешна,— сказав Цар Навуходеносор, безпорадно оглядаючись.— Дивися лишень, як вона видимає живота! Не завадило б його чимось наповнити, га? — Він боязко погладив дитину по напнутому, як барабан, животику, тоді взяв пляшку й подивився на неї до світла. Але в пляшці нічого не лишилося, останні краплі вони вицідили хлопчикові на скоринку.

— Шкода її,— мовила Мальвіна.— Хоч і не моя дитина, а все-таки шкода.

Вона зібрала кілька крихт хліба, розжувала їх добре, тоді виплюнула ту кашу в завісу й спорядила новий смочок, трошки далі від останнього. Дитина замовкла й заходилася смоктати вузлика, не помічаючи, що до важких тороків, які їй доводилося весь час ворухити, додався ще один.

Цар Навуходеносор хвилю дивився, як завзято вона смоче.

— Вчепилася, мов обценьками,— задумливо сказав він.— З неї ще виросте добра штучка! Не хотів би я бути тим чоловіком, що стане їй поперек дороги... Та чи не повідрізувати нам висмоктані вузли? Аж шкода дивитися, як дитина мордується з усією цією спорудою.

— Ні, хай будуть, може, сестрі ще знадобиться завіса,— відповіла Мальвіна.

Вони зійшли на вулицю й рушили навмання. Мальвіна взяла свого Носора під руку і ступала, ледь торкаючись ногами землі.

— Ти ж поведеш мене в пристойне місце, а не в якесь кубло, правда? Адже є багато місць, куди ми можемо піти.

Мальвіна говорила так упевнено, що Цар Навуходеносор відчув себе зовсім мізерним.

Зрештою, вона полишила йому вибирати дорогу і тільки зрідка закоханю поглядала на нього, а то весь час скромно дивилася вниз. Вона так давно не ходила з чоловіком, що їй здавалося, наче вона йде в такому товаристві вперше. Мальвіна ніяковіла, як дівчина, і це додавало їй принади. Крадькома вона все ж таки зиркала на двері крамниць, де стояли люди й дивилися їм услід. Цареві Навуходоносорові личив циліндр, і Мальвіна знала, що з них гарна пара.

— Я знаю, куди ти мене ведеш,— вдоволено мовила вона, повисаючи на його руці.

Проте вона не знала, і їй було байдуже; вона тільки сказала так, щоб віддати словами свою довіру до нього. Найкраще вона пішла б з ним під руку, заплющивши очі, просто назустріч сонцю і розплющила б їх аж тоді, як вони опинилися б на місці: море світла хлюпнуло б їй межі очі, аж вона скрикнула б... Як би то було чудово!

Однак Цар Навуходоносор вівся якимось дивно. Скоро вони опинилися коло мосту, що вів до центру, він раптом повернув назад, а потім рушив ще в інший бік. Звісно, є багато місць, де можна розважитись, на кожній вулиці якийсь заклад вабить тебе повеселитися. Треба тільки вибрати найкращий, щоб потім не жалкувати. Сам він залюбки пішов би поблукати містом, сховався б його вздовж і впоперек, але з дамою про таке годі було й думати. А тим часом він чекав, що йому сяйне якась щаслива ідея, хитра вигадка, що врятувала б нинішній вечір, як бувало сотні разів досі. Отже, треба було протягти час, і Цар Навуходоносор кружляв, як шкіпер зі своїм судном у морі, дожидаючи, поки прибуде лоцман.

Та Мальвіна вже щось запідозрила й сказала здивовано:

— Мені здається, що ми кружляємо на одному місці.

— Треба найперше подумати про голку й нитку,— сердито буркнув Цар Навуходоносор.— Джентльмен повинен...

Мальвіна пригорнулась йому до руки й довірливо позирнула на нього, вражена його сердитим тоном. І Цареві Навуходоносорові стало соромно, він відчув себе відповідальним за цю істоту, що йшла поруч нього, сподіваючися на веселий вечір. Вона чудово знала, що в нього нема жадного ере, але просто сліпо вірила в його спритність. І вона не помилилася б за нормальних обставин: Цар Навуходоносор був не така людина, аби не вигадати чогось, коли йшлося про веселу розвагу. Горе тільки, що саме тепер його залишила геніальність, він не помічав ані сліду тієї спритності, що так часто заміняла йому в житті готові гроші.

— Ми могли б піти в «Карафку» й потанцювати,— зніяковіло сказав він.— Тільки туди нам не прошмигнути.

Він гірко відчував, що йому бракує найголовнішого. Місць, де можна розважитись, є скільки завгодно, та що з того, коли йому до них не досягнути! Він ніколи не розумів правдивої ціни грошам, але тепер начебто збагнув: принаймні добре було б їх мати, коли тобі зраджує спритність.

Трохи засмучені, вони пішли на вал і сіли на лавку. Сонце стояло навзаході, день кінчався, дихаючи над містом пурпуровою імлою; вона стелилася попід деревами на валу, мов надмір випарів з теплого, напоєного щастям світу. Неподалік зграйка дітей, узявшись за руки, танцювала й приспівувала, а в кінці вулиці полум'яніла золотом баня Спаської церкви. В таку годину неможливо було сумувати, і поступово вони, розмовляючи про всячину, забули про свої злигодні. Вечір наділив і їм трохи своєї пишноти, вселив у душу злагоду, вони трохи журно дивились на сонце, що байду-

же сідало дедалі нижче,— як на щось надто велике, аби його можна було трохи затримати. Та поки ще воно сіло, багряне сяйво залило дахи, поцілювало їхні понурі обличчя, й вони ще раз спалахнули запаморочливою сподіванкою. Так ясно ще їхні очі, мабуть, ніколи не світилися: в них відбилосся полум'я веселих променів, що справляли над містом свою оргію. Звідти спливало на них щось невимовне, якесь неспізнане щастя — і сповнювало їхні змучені серця натугою.

Мальвіна вмовила одну дівчинку скочити додому по голку й нитки, тоді заходилась опоряджати свого великого, чудового чоловіка. Зграйка дітей оточила їх і зацікавлено стежила за роботою. Цар Навуходносор простягся на лавці, щоб Мальвіні зручніше було шити, й обертався так, аби дірка випадала зверху. Він перекидався, мов зманіжене цуценя, жартував із себе й сипав приповідками, звеселяючи дівчату. Мальвіна, хоч уже смеркало, спритно орудувала голкою, і незабаром усе було готове.

— Ну от,— мовила вона, переможно заглядаючи йому в очі,— останню перепону усунено.

А Цар Навуходносор знову відчув себе мізерним і безпорадним. Не залишилося вже більше ніякої відмовки! За тим пильним шиттям на нього також чатувала таємна надія, бо навіщо ж тоді причепурюватися? Мала ж бути якась причина! А тепер та надія лопнула просто перед очима, відслоняючи мізерність чоловіка, що втратив уже свою спритність.

Цар Навуходносор і далі вірив у себе, ця віра була ніби гігантськими залишками його мрії, яку він хотів сьогодні здійснити: не більше й не менше, як вернути собі молодість, за вечір зробити довокосвітню мандрівку в мініатюрі! Це ж просто дрібничка для того, хто обійшов три частини світу без гроша в кишені й зазнав усього, що може дати життя! І от усе скінчи-

лося найбанальнішим чином: він опинився на міліні, не маючи нещасних п'ятдесяти ере заплатити за вхід на танці!

Звісно, завше можна розважитись і без грошей: навіть найгірший голодранець знайде серед своїх знайомих когось, хто заплатить за нього. Мальвіна, ніби мимохідь, теж натякнула на таку можливість — адже жінки тільки й на те існують, щоб їх хтось утримував. Та Цар Навуходоносор був не з тих, що живуть на чужий кошт; він сам волів грати ролю багатія, який вернувся з Америки. І нині він пішов до міста не на те, щоб напитися, а щоб ще раз побувати в тих місцях, де він гуляв замолоду; якщо там із ним більше не хочуть знатися, то він скаже «годі» і вернеться до притулку. Але вилізувати тарілки після бенкету він не хоче, хай лижуть ті, хто ніколи не був на бенкеті.

— Крім того, є ще певні обов'язки перед товаришами з притулку, яких я, так би мовити, репрезентую,— сказав він голосно, бо таке вже й жінка могла втямити.— Але ти можеш піти сама, пані! З своєю родою ти завше знайдеш собі кавалера!

Однак Мальвіна ще міцніше вчепилася йому в руку й заявила, що, крім нього, їй ніхто не потрібен, вона хоче бути тільки з ним. Інша річ, як його немає.

— Саме це я й сподівався почути від тебе,— зворушено відповів Цар Навуходоносор.— Бувши тобою, я б теж так відповів.

Мальвіна вислухала його похвалу з мужньою уємішкою, а тоді раптом заплакала. Безглуздо розпустила сльози, наче це вперше її підмануло життя. Цар Навуходоносор не став її втішати, тільки мовчки обняв за шию. Прихилившись до його плеча, вона, плачучи, заснула.

Було вже темно, нічні тіні позаягали під деревами, а вздовж вулиці один по одному спалахували ліхтарі,

наче лопався присмерк. Очі Царя Навуходоносора прибрали незвичного виразу — якогось нетутешнього; дивилися, нічого не бачачи. Він боявся поворухнутися, щоб не збудити Мальвіни, і почувався страшенно самотнім, таким самотнім, що ладен був від усього відмовитись; минулася його молодечість, він старий, ні на що не здатний дід! Признавшись собі в своїй немочі, він навіть відчув полегкість: не треба буде більше підставляти стомлені плечі під те, чого не годен утримати. Гай, гай, усе минулося, життя вже не дається в руки; воно, гуркочучи, пролітає поряд, і той, хто захоче догнати його, тільки впаде й розстрожить голову об бруківку!

А все ж щось таки було, він же не якийсь там не потріб! Свого часу він гори перевертав! Йому було що згадати, він конче мусить поділитися своїми спогадами! Та коли Мальвіна прокинулася і глянула на нього, то все в ньому зів'яло від того розчарування, що світилося в її очах. Йй, певне, снилося, що вона була на веселому бенкеті.

Вони сиділи, притулившись одне до одного, й жадне не відчувало потреби щось казати. Тільки Цар Навуходоносор дивувався, що Мальвіна не дорікає йому. Раніше він навіть хотів цього; дійшлося б до сварки, і він би тоді виплутався з халепи як чоловік — мовляв, усе владналося б, якби вона не зіпсувала справи своїм базіканням. Але тепер піддався кволості і був Мальвіні вдячний за мовчанку.

Узбіччя валу заросло кущами, серед яких діти й бездомні попротоптували стежечки. Темрява лагідно залягала під листям, а на дні рову дзюркотіла вода й шурхотів очерет.

Щось у тій картині зворушило серце Царя Навуходоносора, ніби вітання з найкращих днів його минулого. Тут він ще може по-своєму впитися чарами ма-

тері землі! Це ж бо єдине, на що він тепер годен,— переночувати просто неба. Цієї ночі він підсумує все, чого досяг у житті, адже ціле його існування скрашувала потаємна втіха, яку він відчував, лягаючи спати під зірками й прокидаючись геть укритий ранковою росою, милуючись безмежними просторами, що розлягалися навсібіч. І на таке він ще й нині здатен!

Однак Мальвіна обурилася: щоб вона оце спала просто неба, мов якась... ні, в їхньому відділку до такого не звикли.

— У нас там стоять правдиві ліжка, і під кожним полив'яний знадіб. А втім, я можу піти собі, коли в те бе такі простацькі забаганки.

Цар Навуходоносор сумно глянув на неї, як вона зібралась іти: перед ним вона могла б і не вдавати графині. Він відчував свою старечу самотність і не хотів нікому себе накидати.

— Ти сьогодні така гонориста,— сказав він, гірко всміхнувшись.— Можна подумати навіть, що тебе вподобав хтось із наглядачів.

— Тьху, Носоре! — обурилась Мальвіна.— Ти ж добре знаєш, що я не штрейкбрехер!

— Чому б ні... Якщо це дасть якусь полегкість, то можна й поступитися...

Цар Навуходоносор починав розуміти значення поступок і поступився новій, убогішій дійсності. Він-бо якраз згадав про горище з сіном у стайні візника Єнсена. Він стомився й хотів спочити, а хіба таке горище — погане місце? Майже як копиця сіна просто неба!

Цар Навуходоносор несміливо запропонував Мальвін горище; на його подив, вона не стала комизитись, а мовчки підвелася. Вони ще трохи пройшли валом у південному напрямку, тоді спустилися вниз і подалися через майданчик, геть закиданий старими пар-

вими казанами, іржавою бляхою та порваними, стертими ланцюгами. Крізь дірку в загороді вони пробралися на подвір'я, де з одного боку чорніла велика фабрична будова, а з другого тяглися присадкуваті кам'яниці й дерев'яні шопи. Цар Навуходоносор узяв Мальвіну за руку й повів за собою, тримаючись ближче до возів та куп різного мотлоху. Вони підійшли до низької стайні; чути було, як коні в ній рівномірно хрумкають обрік.

Цар Навуходоносор засунув голову у відчинену верхню стулку дверей і тихо свиснув. У його порухах з'явилася молодеча пружність, він наслухав сторожко, ладен на кожен згук відступити або змінити тактику. Все тут нагадувало йому колишній широкий світ; він повернувся, кивнув головою, що все гаразд, і відсунув засув. Тоді насшпиньки зайшов до стайні, тягнучи за собою Мальвіну.

— Ось і наш готель,— пошепки сказав він, захоплено роздивляючись навколо.— Ох і коники! А сіно як пахне! До того ж коні панські, з гною видно. І наймит подався до міста. Все чудово складається. Ну, гайда на сіно, пані!

Він поліз драбиною на горище, а Мальвіна за ним. Вона вибиралася дуже повільно, без потреби затуляючись спідницею, бо Носорова безцеремонність образила її.

Тієї ночі Цареві Навуходоносорові снівся безкрай степ і зоряне небо. Він лаштувався завтра тугіше підперезатися і взяти ноги на плечі, а поки що ліг спочити на духмяній копиці сіна, дивився на гори віддалік і подумки тишився, що скоро побачить світ за ними. Над його головою пропливав безмежний всесвіт і линула неземна музика. Він дослухався до нескінченної симфонії величної ночі, і вона казала йому, що він самотній. Але Цар Навуходоносор тим не журився.

Мальвіна ж була в «Карафці» й танцювала «журавля». Танцюючи, вона граційним порухом підносила сукню, і жовті панчохи було видно аж поза коліна.

Наглядач Петерсен вернувся зі своєю бригадою до притулку й здивувався, що Царя Навуходоносора й досі немає. Не раз бувало, що хтось із притульчан зникав на день чи на два, але здебільшого сам-таки повертався. В кожному разі, втікачів завше легко було знайти, тож не було підстав турбуватися, що Цар Навуходоносор не повертався.

Однаке його таки почали шукати, і в певному місці його сліди збіглися з Мальвініними: вона також зникла. А що всі знали про колишній їхній зв'язок, то справа зразу набрала трохи поважнішого відтінку. Їхні стосунки з родиною у Кристіановій гавані теж були відомі, тому найперше кинулися шукати втікачів туди.

Тим часом господар помешкання вернувся додому і знайшов на ліжку уніформу. Він зразу зметикував, у чім річ, а що це пахло поліцією, то він сам подався до дільниці. Така подвійна тривога підняла на ноги всіх поліцаїв: почалися розшуки, до того ж усі сліди вели на вал коло Кристіанової гавані. Але там-таки й губилися.

Хоч як там було, але втеча цих двох людей, що зазнали життєвого краху, поступово з комічної обернулася на романтичну; чудова літня ніч огорнула їх своєю таємничістю. Може, того вечора коханням було наповнене саме повітря, бо подія та прибрала форми любовної драми. Подано повідомлення до газет, і за ніч якнайдокладніше обстежено рів, прокопаний за валом.

На світанку один поліцай, що знав усі закутки в Кристіановій гавані, почав обходити їх по черзі. Рано-вранці сонце виглянуло з-за далеких гір і залос-

котало Царя Навуходоносора в ніс; він прокинувся, протер очі й побачив перед собою те, що він найдужче ненавидів,— поліцай! Однак біда його навчила бути привітним до свого споконвічного ворога, і, випручавшись із Мальвіниних обіймів, він, позіхаючи, спитав:

— Що, вставати, чи як?

Поліцай кивнув.

— Ми, звісно, й самі вернулися б, але завше приємніше, коли по тебе приїдуть. Ви ж, певне, з каретою?

— Авжеж, вона чекає на майдані! — засміявся поліцай.

Там таки справді стояв повіз, і всі троє вместилися в ньому. Мальвіна й Цар Навуходоносор не тямалися з захвату, на їхнє прохання верха повозу не піднімали, і обоє відкинулись на зручному сидінні. Вони верталися з бенкету, трохи приголомшені безліччю вражень; світло й музика все ще паморочили їм голову. Цар Навуходоносор поблажливо махав рукою перехожим, а Мальвіна посидала їм поцілунки. Обоє вони сміялися, а поліцай удавав, що нічого не помічає.

— Кінець принаймні чудовий,— сказав Цар Навуходоносор, коли повіз спинився перед брамою притулку.

Мальвіна нічого не відповіла, тільки приклала вказівного пальця до вуст і повільно схилила голову. І Цар Навуходоносор збагнув той знак: так, певне, у вищому світі дякують за солодощі й шоколад — і поставився з повагою до її мовчанки. Він зняв старого циліндра, глибоко вклонився дамі й переступив поріг притулку, як вельможний гість із Бредгаде, що зазнався скуштувати страву злидарів.

То був їхній останній бенкет. Мальвіна застудилася тієї ночі і скоро померла, а цар Навуходоносор не мав відваги стинатися сам-один з великим світом. Досі йому щастило, але, передчуваючи поразку в прийдешньому, він волів жити спогадами.

ДИТЯ КОХАННЯ

Ось вам історія Боліни — «дитя кохання», сама вона вперше спізнала ласку на сімнадцятому році життя: приголубив її в темному кутку за сходами чужий-чужісінський чоловік, що мав намір просто потішитись нею.

Але почнімо з самого початку, що корінням своїм сягає далеко, аж ген до великого небуття. Там повсталала Боліна, звідти її щедро узброєно всіма тими прикметами, без яких, властиво, такі створіння, як вона, навряд чи вибилися б на поверхню життя.

Сама творча потуга природи, що так нещасливо викликала Боліну з сірого небуття до гіркого земного існування на її власну відновідальність, не посідає жадного життєвого тепла. Той величний символ дівчинка мала дістати, коли вступала в життя; однак серце, під яким її ношено й від якого їй належало б успадкувати почуття любові й людяності, було крижане з ляку перед наслідками.

До зачаття Боліни спричинилася гулянка в лісі, розпалена танцями дочка хуторянина й шанолюбний наймит, а керувало вчинком тверезе наймитове прагнення піднятися до становища господаря. Розрахунок не вдався, тому ще до народження дитини визначено їй долю. Станові гордощі були дужчі за сором, і наймита прогнали з хутора. А дочку, після того як не допомогло жадне знахарське зілля, послали до столиці «на курси хатнього господарювання». Либонь, через це й пішли різні чутки, бо не завше буває, що хтось їде з дому...

В селі життя плине так само рівно й тихо, як росте

озимина в полі,— Боліна нічого не могла змінити. Жнива наставляли як природний наслідок весняної сівби, хрестиком у календарі відзначувало день, коли злучали худобу. Кожного дня щось творилося, але це не збивало хлібороба з пантелику. А як випадало щось несподіване, то, за давнім звичаєм, запрошувано пастора й виношувано його на драбині з хати, щоб він прогнав бузька: той бешкетник, мовляв, надто поспішився.

Боліна нікому не загрожувала своєю появою. Їй було досить свого клопоту: боротися за місце в житті. Коли ж вона — трохи невчасно — пробила собі дорогу в світ, усе вже так було влаштоване, що з самого початку про неї ніхто не мав знати. За певну суму грошей її взяла до себе родина одного п'яниці кравця, що тільки й жила з таких приймачат. Далі вона вже мала сама дбати про себе.

Мати її хутенько вернулася додому, рум'яна, бадьора й весела, немов нічого й не сталося. По ній годі було щось упізнати, хіба лиш груди стали пишніші. Отже, як щось і було, то вона добре замела за собою сліди. Ніяких таємничих зв'язків із кимось у місті; нічого підозрілого в її поведінці тут; ніде з землі не вистромлювалася дитяча ручка, що засвідчила б проти неї. Виявляється, все те — брехня, наймит просто великий хвалько. Знову ж таки, всяк по-своєму добрий, а чого око не бачило, а вухо не чуло, те й серцю нічого не каже! До того ж дівчина була єдина спадкоємиця багатого хутора.

А все ж дещо з людського поговору до неї пристало, і вона, хай там як, трохи спала з ціни, так само як спадає з ціни найкращий одяг, коли його бодай раз убирано — хоч би тільки до шлюбу в церкві. Їй дістався вдівець, та ще й без грошей. Але він став господарем на хуторі й подбав, щоб її рум'яні щоки та пишніе

тіло не зів'яли марно. Вона породила в чесному шлюбі кілька дітей і виховала їх працювистими та побожними; відгомін далекого дитячого плачу не тривожив її праведних днів і не відганяв уночі сну. Сумління її було спокійне тим спокоем, що його дає напханий гаманець; адже заплачено готівкою за те, щоб розвіяти неславу, хоч не одна, нею будучи, кинулася б у мергельну яму.

Боліна й плакала не дуже голосно. Між нею і світом, що до нього вона мала б належати, пролягала прірва. Здавалося, що дитина знала про це від самого свого народження й наперед відмовилася вимагати чогось. Властиво, вона не мала права жити, бо гроші, заплачені за неї, скінчилися протягом першого року; то навіть було нечемно з її боку триматися довше, ніж ставало грошей; названі батьки так і дивилися на це — як на Болініну каверзу, й відповідно її трактували.

Її тримали надголодь або й зовсім голодною, зате часом переговорювали, що було для неї, либонь, найнебезпечніше. Однак Боліна все витримала.

Підростаючи, вона — швидше схожа на обтягнений шкірою кістяк, ніж на живу істоту, — бавила інших приймачат, що їхня доля ні на волосинку не відрізнялася від її власної. Вона бачила, як декотрі з тих бідолах тихо, майже непомітно покидали цей світ, а декотрі чіплялися за життя з незбагненною впертістю. Смерть не здавалася Боліні чимось страшним — її маленькі зведені брати й сестри не дуже мінялися до й після тієї миті, яку названі батьки вважали за вирішальну. Колір шкіри був той самий, тільки легенькі корчі, ледь чутний писк — і кінець.

Сама Боліна домучилась так до чотирнадцяти років, а тоді пішла служити.

Ніхто не звідувався про її батьків чи про їхнє шлюбне посвідчення, навіть пастор, що в нього Боліна перші

півроку бавила дітей. Натомість від неї вимагали сили, а надто спритності.

Боліна ж не була ні дужа, ні спритна — кістак із тоненьких, немов висхлих, кісток, обтягнених шкірою! І кров, що мляво текла в її жилах, була ріденька й синювата, як столичне молоко, та й гріла так само погано, як зібране молоко, змішане з найдешевшою горілкою. В тій рідині бракувало моці, щоб зродити самостійну думку,— її насилу ставало, щоб виконати наказ; через те Боліну всюди швидко відпроваджували зі служби.

Та поступово дівчина трохи-таки вбралася в тіло; вона була така невибаглива, що прибувала у вазі навіть там, де інші голодували. Однак до правдивої сили було далеко, а на живлення мозку й зовсім не ставало. Обличчя в неї й далі було бліде, аж синє, рухалась вона мов сновида, все випускала з рук і водно товкла посуд. За це їй перепало безліч штурханів, і багато сліз пролила вона через свою незграбність. А сльози тільки ще дужче знесилювали її.

Так «дитя кохання» дожило до шістнадцяти років. Боліні призначили дванадцять крон на місяць, і вона, як уже мовилося, зазнала першої в житті ласки. Приголубив її в темному кутку за сходами один молодик у пальті, з руськими вусами. Боліна потім багато й довго думала про це, але так ні до чого й не додумалась. Вона знала штурхани, ляпаси, але такого з нею ще ніколи не траплялося. Раз по раз вона торкалася своєї щоки, де ще й досі збереглося відчуття теплого, ніжнього дотику, і, дивуючись, знову верталася до звичних їй сварок і сліз.

Однак у її душі засвітилося щось нове. Раз на тиждень увечері і кожної другої неділі з четвертої години дня дорогу їй немов осявало сонце, хоч би яка випадала погода. Люди, що їм вона не зробила ніяких

послуг, літні чоловіки й зовсім молоді хлопці озивалися до неї, величали її панною попри її вбогий одяг. Крамарчук із крамниці дрібного продажу завше стояв на порозі, як Боліна йшла ввечері вулицею, і казав таке, що дівчині було смішно; поважні панове в циліндрах підходили до неї й просили дозволу провести її, і то якраз у темних місцях, де вона трохи боялася йти сама.

Ось які ласкаві виявилися до неї чоловіки! Навіть господар став трохи привітніший, як господині не було вдома.

Чи то сонце радощів, що світило на неї кожного вільного вечора й пообідній час що другої неділі, чи цілоденний дощ сліз так діяв на неї, чи, може, все разом,— досить того, що Боліна почала товстішати.

Праля порадила їй їсти зелене мило й пити гас, господарі якийсь час дивилися на неї і врешті відпровадили — їм не ставало серця примушувати вагітну дівчину працювати.

Тоді Боліна стала шукати іншого місця, та її не брали; пильно оглядали й хитали головою. Боже, ще зовсім дитина, а вже вискакала собі!.. А сама ще навіть не розвинулась як слід! Одна стара добродійка закликала Боліну до хати й звеліла розповісти, як із нею сталося таке лихо. «Тут, певне, мене залишать»,— подумала Боліна. Але стара добродійка, вдовольнивши свою цікавість, відправила її геть.

Праля єдина жаліла Боліну. Властиво, хата в неї була переповнена, бо все її помешкання складалося з кімнатки і мала вона одне ліжко — односпальне. До того ж мадам Расмуссен тримала пожильця задля підмоги в господарстві. Та вона трохи відсунула ліжко від стіни і при біді на ньому можна було лягти вдвох, якщо постелити ледь ширше і якщо кришечку потіснитися. Боліні вона віддала сінник на долівці, що на

ньому спала сама, і все владналося. Щовечора Боліна вкладалася спати за параваном з блаженської хустки мадам Расмуссен, почепленої на спинки двох стільців, а Гансен пообіцяв не плювати вночі на підлогу: кімнатка була надто тісна. Але довго так тривати не могло. Гансен став бурчати, хоч платив тільки за харчі, та й мадам Расмуссен намулювала собі до ранку боки об побічницю ліжка. Врешті вона не витримала і згаяла цілий свій робочий день, щоб прилаштувати Боліну в одній родині, де господиня замолоду сама натерпілася, тому жаліла інших, хоч, бог свідок, не з її достатками було жаліти когось. Усе в її хаті було достеменно так, як у названих батьків Боліни, і вона знову пережила своє дитинство, не вдаючись від цього, одначе, в сентиментальність.

Місяців зо два прожила там Боліна, пораючи всю роботу, що її добра жінка брала в людей. За те її годували й дозволяли спати на одному ліжку з двома приймачатами.

А одної тривожної ночі Боліна сама зробила свій перший внесок у життя — маленьку недокрівну дівчинку, що важила близько двох кілограмів.

Коли треба було назвати батька, то виявилось, що Боліна його не знала. Добра жінка, що сама не одне зазнала на своєму віку, сердилась і обурювалася: такою вже дурепою вона ніколи не була! Та, правда, це вже як хто собі хоче!

Коли відняти вісім крон від дванадцяти місячних, то, хоч як рахуй, лишається тільки чотири. Проте Боліні було радісно й легко на серці. Вона залишила дитину під ласкавою опікою названих батьків, а сама знову пішла в найми. Немов святковий смолоскип, вступила вона тепер у життя, осяйна й радісна, багата в своїй убогості — в захваті від своєї недокрівної дитини й чотирьох крон. І вона так уміла ними поверну-

ти, що їй ставало не тільки на власні потреби, але й на вбрання дитині та на маленькі подарунки названим батькам, щоб ті добре піклувалися про малу.

А пам'ятливе життя твердо й ретельно зробило нове коло, достоту подібне до першого.

Все повторилося — і щоденні злигодні, й поодинокі проблиски сонця, і десь через рік Боліна знову побувала в тій самій родині і пунктуально, мов дрібний крамар, внесла свій другий внесок, такої самої ваги й статі, як і перший. Вона аж сяяла з утіхи, бо цього разу запам'ятала, хто був батько дитини, — один молодий конторник з якоїсь фірми. Непогано, навіть сама добра жінка визнала, що таким знайомством не соромно будь-де похвалитися. Та як дійшлося до діла, то молодика того не пощастило відшукати.

А все ж то був, так би мовити, поступ. І коли вже добра жінка взяла Боліну під свою опіку, то тепер погодилась на чотири крони готівкою, а решту Боліна мала доплачувати натурою від майбутніх своїх господарів. Крім того, Боліна, мавши тепер великий досвід, могла вимагати чотирнадцять крон платні і дві крони залишати на власні потреби.

Боліна вкладалася в ті дві крони, тобто купувала дітям якусь одежину; їй самій нічого не залишалося. Вбрання її зносілось, і вона мерзла дужче, ніж перше, — особливо як плакала. Але не запеклася й ні на кого не нарікала; їй ніколи й на думку не спадало вимагати від життя більшого, ніж воно їй тепер давало.

Навпаки, Боліна безмежно пишалася своїми недокрівними дітьми, що робили неймовірні успіхи, — головним чином у витривалості. І пишалася тим, як вона про них дбала: нікому діти не коштували стільки, як їй, вона ж бо віддавала їм усе, що могла заробити! Найбільше її журило те, що нічого не можна було

відкласти ані для дітей, ані на подарунки названим батькам. Бо хоч які ті були добрі, а все ж ця обставина, певна річ, відбивалася на дітях: з ними вже менше панькались, коли Боліна навідувала їх.

Як було домовлено, Боліна відсипала трохи то кави, то цукру, часом приховувала яєчко, пів французької булки, шматок м'яса. Але найбільше ощадила на тому, що сама недоїдала. Господиня, що вдоволено відзначала, який поганий у Боліни апетит, не могла збагнути, куди ж усе таки діваються харчі. І якось добачила, що служниця краде.

Боліна вся похолола, як її названо злодійкою. Вже понад тисячу років панівні верстви вправляються вимовляти це слово, і найпростодушніша господиня може сказати його так, що кров захолоне в жилах.

А Боліна до того ж не мала сміливості відповідати на сварку; в глибині її єства ніколи не зроджувалося бунтарського почуття, що з нею поводяться несправедливо, в неї не було рішучості на сліпу відвагу, не було жадної підвалини до самоствердження — надто ріденька текла в ній кров. Боліна тільки зіщулилась і заплакала, як завше, коли на неї звалювалась біда; в її м'язах не додалося снаги. І та сумирність так подіяла, що вона уникла найгірших наслідків; господарі вдовольнилися тим, що просто вигнали її. А до цього Боліна вже звикла.

Так само було і в інших місцях; врешті вона найнялася до одного бухгалтера, що мешкав на четвертому поверсі великого будинку й водночас керував ним.

Їй призначено шістнадцять крон платні, але інших прибутків уже не було. Боліна попала до однієї з тих копенгагенських родин, що мають помешкання з ванною та ватерклозетом, але без комори. Дітей там не було, і в плиті ніколи не палилося. Сніданок — по одній порції — завше їм приносили з ресторану, а чого

не доїдали господарі, те віддавалося служниці. Обідали господарі в місті, з приятелями, там, де водночас можна було розважитись. Ідучи, господиня залишала Боліні вудженого оселедця й дві скибки хліба з маслом. Щодня вудженого оселедця й дві скибки хліба з маслом, і на тому самому місці — на краєчку кухонного столу, коло зливальниці, в тарілочці, розмальованій блакитними квітами. Через той незмінний поживок втрачало терпець десь біля десятка служниць на рік.

Проте Боліна не обурювалася. Їй самій вистачило б оселедця й двох скибок хліба, та що нічого іншого не було, то вона, зібравшись перевідати дітей, загорнула все те в папір і простодушно понесла названим батькам. Ті образилися: мовляв, чи не має вона їх за жебраків? Хай іде геть із своїми недоїдками! Спантеличена Боліна поплентала додому, на ганку з'їла те, що несла, а тоді заплакала. Таким способом вона підбивала підсумок подіям.

Отже, в себе їй нічим було поживитись, але, будучи, властиво, невтомна, вона знайшла собі іншу раду: ходила попід кухонні двері в цілому будинкові й просила недоїдки, а служниці, знаючи, що вона найнялася до господарів, які не тримають харчів, тицяли їй у руки, що мали. Все те йшло названим батькам; вони знову поласкавішали, і Боліні теж усміхнулося сонце: їй самій не треба було багато їжі.

Приповідка каже, що дитина, раз обпікшись, боїться вогню, але не та, що замерзає з холоду. Боліна ладна була танцювати босоніж на жару, так її прибив життєвий мороз. Вона, звісно, не обпеклася промінням, що часом випадково падало на неї, тільки... довелося втретє загостити до тієї доброї родини.

Усе це означало ще чотири крони до колишніх дванадцяти, а вона ж заробляла рівно шістнадцять! Місце за нею збереглося, бо ніхто інший не міг там утрима-

тися: отже, все-таки була якась опора. А вечорами Боліна вибирала на смітнику з попелу, що його висипали інші служниці, шматочки недогорілого коксу й продавала їх вугляреві, і таким чином завше мала зо дві крони на місяць. Доплата натурою теж побільшала, однак Боліна обходила всі кухні в будинку, забираючи недоїдки, зате помагала служницям у їхній роботі, впоравшись сама. Отже, названі батьки не худли.

Не легко було одягати тих трое диво-дітей. Купити вбрання Боліна не мала грошей, тому заходилась роздягати себе, перешиваючи одну по одній речі з своєї вбогої гардероби, аж поки залишилось тільки те, що на ній, і вона не лишень собі, а й іншим почала здаватися голою.

Тим легше проникало сонячне проміння крізь її тонке вбрання. Безтурботно їй радісно, покладаючись на долю, недосвідчена, як і першого разу, пурхала Боліна, де трапиться, впливаючись ласкою чоловіків. Всі були такі добрі до неї, такі привітні,— вона не добачала між ними ніякої різниці. Та ночами, коли вона, уриваючи годинку зі свого сну, шила щось подібне до дитячої сукеньки, то часом згадувала господинь, їхню суворість і здебільшого просто плакала.

Фея, що стояла над колискою в Боліни, наділила її хистом черпати навіть з порожнечі гімни життю; з цього погляду Боліна схожа була на господа бога, що створив світ з нічого і все ж таки вважає його за вельми гарний. Тільки тому, що вона ніколи не докопувалася до дна! Її життя було немов щоденна пригода, кожен клаптик перкалю завбільшки з долоню, що його інші викидали на смітник, виростав у неї в найкращу дитячу сукеньку.

Аж ось Боліну заарештували. В однієї родини на поверх нижче пропала після вечірки з гістьми срібна ложка, а Боліна допомагала там служницям мити по-

суд за недоїдки. Хто ж бо, крім неї, міг узяти ложку? Адже всі знали, в якій вона скруті.

Ложка знайшлася, тож арешт виявився безпідставним, але він мав свої наслідки. Боліна все ж таки попала до в'язниці. В її комірчині знайшли безліч краденого. Чотирьох господинь з будинку викликали до суду впізнавати свої речі.

Вся здобич гамузом лежала на столі: клапті перкалю, клинці й смужки баї, шматочки стрічок, дірява білизна. Слідчий ласо поглядав на ту купу: вона була нічого не варта, але саме через свою безвартісність втілювала в собі ідею вищого правосуддя, що не ставить дріб'язкових питань, скільки все те коштує, а ревно береже сам принцип справедливості. Тут не йшлося про особу: Боліна не доскочила більшої б уваги в своїй справі, якби навіть була королева злодіїв.

Адже купа на столі — то ще не все. Викрито її непутяще життя — і її крадіжки! Кожне яйце, кожную зернину кави, кожную грудку цукру простежено на шляху від комори тих господарів, де Боліна служила, до житла названих батьків. Усе те вже минулося, оскільки нинішні Болініні господарі не тримали вдома харчів, так би мовити, перейшло до історії. Тепер лишень треба було довести, що Боліна зовсім не змінилася, тільки змушена зовнішніми обставинами перекинутися на іншу галузь крадіжки.

— Ви впізнаєте це? — спитав слідчий, подаючи щось Болініній господині.

То була стара, дірява одамашкова серветка, що в Болініному світі знову зажила слави й шани як пелюшка. Господиня її впізнала, серветка зникла саме тоді, як вона збиралася її викинути. Вона вже хотіла про це сказати, та враз їй учувся своєрідний дух малої дитини з тієї випраної ганчірки, і вона збентежилась. Адже перед нею стояла служниця, повз яку вона

місяцями проходила по багато разів на день, якій холодно й байдуже віддавала накази, немов то була машина, а вона ж — нещасне, затуркане створіння, що гнеться під непосильним тягарем життя, така сама, як усі люди, з їхніми невеличкими забороненими радощами й материнськими турботами. Авжеж, із материнськими турботами!

— Знак мій,— тихо відповіла господиня й поклала серветку назад,— але я викинула її на смітник.

Слідчий усміхнувся: мовляв, він розуміє такий вияв гуманності, але не схвалює його.

— А це? — спитав він далі, витягаючи з купи дитячу сукеньку, колись пошиту з дорогого краму, але тепер уже латану-перелатану.— Це впізнаєте?

Господиня аж затремтіла, так розгнівалася. Бо то була сукенька, в якій хрестили маленьку Клару; вона багато років берегла її як пам'ятку по єдиній своїй дитині, що її забрала смерть. Ні, вона не збирається більше шкодувати жінку, що так боляче зачепила її материнське почуття!

— Так,— мовила господиня, обурено випростуючись, і скинула оком на Боліну.

Боліна стояла, простягаючи тремтячі руки, її неспокійний погляд бачив тільки одне — він чіплявся за ту дитячу сукеньку, що її хотіли відняти в неї, стежив за кожним порухом господині.

— Це сукенька маленької Едіт,— схлипнула служниця.— Це її святкове вбрання.

Для того, хто розумів материнське почуття, то було жахливе видовисько, і господиня офірувала свою мертву дитину задля Боліниної живої Едіт.

— Так,— сказала вона глухо,— я сама віддала їй ту сукеньку. Та й майже все решту.

Слідчий був невдоволений. А Боліна вибухнула плачем. Стояла й плакала, не втираючи сліз. Вони коти-

лися по її худих щоках, по запалих грудях, аж на за-
надто плодюче лоно.

Слідчий простежив за ними, і погляд його злагіднів.

На хвилю йому аж стало млосно від того незбагнен-
ного героїзму, він ніби заглянув у таємницю вічності.
Та потім справедливість перемогла, він обернувся до
писаря, що складав протокола, й мовив:

— Допишіть до примітки за трьох дітей, що звину-
вачувана знову при надії.

Боліну не виправдали, хоч як боронила її господи-
ня,— і то було щастя для неї. Бо з нею вийшло те, що
з кожною казковою попелюшкою,— треба було спізна-
ти найгірше лихо, щоб з'явився принц і звільнив її
від усього безголов'я.

Тільки-но Боліна вийшла з в'язниці, то зараз-таки
поспішилася в один із завулків Неребро побачити сво-
їх дітей. Кара не зробила її нещасливішою, ніж вона
була перше, лиш розширила для неї світ незрозуміло-
го. Її ж бо покарано за єдину правдиву вартість у жит-
ті — за любов до своїх дітей!

Але вона й далі любила їх і ні до кого не відчувала
зненависті. Тільки поспішала, гнана тупим страхом:
що сталося з її дітками за ті місяці, поки вона сиділа
у в'язниці?

У завулку вона зустріла дурного Карла, що, як звик-
ле, стояв, притулившись лобом до стіни, серед гурту
хлопчаків, що дражнили його. Але названих батьків
Боліна не знайшла, і ніхто не міг сказати, куди вони
перебралися. Сусіди знали тільки, що одне з Боліни-
них дітей померло, ще як ті жили в завулку, а як там
далі — господь святий знає.

— Звернись до поліції,— порадили вони.

Однак Боліна не пішла до поліції: щоб її знову

скарали за те, що вона любить своїх дітей? Провадити далі пошуки їй навіть на думку не спало. Надто добре вона знала, що стається з приймачатами, як за них перестають платити.

Важка, ступіла, не тямлячи себе з горя, Боліна поплентала назад. Вона не знала, що має вдіяти з собою. Її годі було назвати зманіженою, але тепер вона не бачила, для чого їй жити далі.

І враз колесо долі повернулося, й Боліна зустріла свого принца — Петера Франсена, на прізвисько «Рох-Рох».

Він також тинявся, вишукуючи собі місця, де б прилаштуватися спати просто неба. Надворі було парко, як перед бурею, і Рох-Рох нудьгував: бувало, що самота надто долягала йому, і тоді він тужив за домашнім захистком.

— Та й парко ж нині,— сказав він, минаючи Боліну.

Боліна позирнула на нього, він їй сподобався, і вона відповіла:

— Еге ж, парко.

І цим, власне, було сказане все.

Так Боліна знайшла чоловіка, щоб обшивати та облатувати його, і стала господинею однокімнатного помешкання на Неребро. А що вона багато чого побачила в житті, то захотіла допомагати іншим. І взялася до єдиного ремесла, яке сама добре знала,— до виховання приймачат.

Але на цьому історія кінчається, і починається вже друга — про щастя, що зродилося з попелу, як птиця фенікс.

Боліна добре втімила, що світ складається із нужденних дітей-приймачат і гладких названих батьків, то чого ж їй було сумніватися? Лінощі Рох-Рох також допомогли їй зважитись. Тепер вона показна жінка, що сама всього зазнала в житті й навчилася спритно во-

дити за ніс поліцію. З її допомогою маленькі нужденні приймачата стають янголятами незгірше, як і з будь-чиєю іншою: вони якраз готові залишити цей світ, коли скінчаться заплачені за них гроші. Боліна починає гладшати, а це свідчить, що вона осягла секрет життя й своїм способом хоче з нього скористатися.

ПОДОРІЖ АН-МАРІ

Пізнім зимовим вечором я прибував на маленьку залізничну станцію в Західній Ютландії, наміряючись виїхати нічним потягом до Копенгагена, а звідти далі на південь. Погода була жахлива: вітер гнав по землі сніг, залягала пітьма. В почекальні також виявилось темнувато, висна лампа блимала не ясніше за каганець: либонь, заощаджували гас. Зате було тепло.

У кутку біля полусканої кахляної груби примостилася селянська родина: чоловік, жінка й хлопець років сімнадцяти чи вісімнадцяти. То були невисокі, осадкуваті люди, такі, як звичайно бувають на вбогих ґрунтах між піщаними пагорбами, де природа не сприяє буйному зростові; застигли обличчя із зосередженим виразом та незграбні постаті справляли таке враження, яке часом маєш, дивлячись на карлика: ніби в тісну оболонку набито забагато матеріалу.

Жінка сиділа, відхилившись у кутку; очі в неї були заплющені, обличчя мертвотно бліде, а коло губ залягала глибока зморшка, як у тих, хто тлумить у собі нестерпний біль. Чоловіки сиділи обабіч коло неї, нахилившись уперед і впершись ліктями в коліна. Коли я зайшов, вони боязко позирнули на мене, але не зрушили з місця, потім стали перешіптуватися. На всіх трьох лежала дивовижна печать глибокого смутку.

Я походжав від каси, що була ще зачинена, до протилежної стіни й назад. Чоловіки перешіптувалися, схилявшись один до одного над нерухомими колінними сплячої жінки і водно потай позирали на мене. Нарешті старий підвівся й нерішуче підійшов ближче.

— Дозвольте спитати, ви часом не до Копенгагена їдете? — тихо мовив він, напружено дивлячись на мене.

— Так, саме до Копенгагена.

Його зажурене обличчя проясніло:

— От пощастило! То нам можна попросити вас узяти з собою нашу матір? Їй треба до клініки.

Говорив він тихо, очевидно, щоб не збудити сплячу, але в голосі його я вловив хвилювання. Він кивнув синові головою, щоб той підійшов.

— Ось цей добродій їде до столиці й заопікується нашою мамою замість тебе, Гансе. Наче камінь звалився з серця! — Старий аж захлинався з надміру почуттів.

Вони й на думку не покладали собі, що я можу відмовитись. Адже я їду в тому самому напрямку, що й жінка, то чому ж би не взяв її? З самого цього вже я визначив, що їм доводилось тяжко боротися з надмірними труднощами, тож вони й вважають за цілком природне, що люди повинні допомагати одне одному.

То були селяни з околиць Ворбасе, що десь, певне, господарювали на одному з убогих хутірців, відвойованих у вересу надлюдськими зусиллями: земля там знову заростає вересом, коли господар хоч на хвилину опустить стомлені руки. Так, я добре знав тих людей, що не мали нічого, крім голих рук і невичерпної самопожертви; тому їх і загнано в пустини, аби вони з піску зробили родючий ґрунт для майбутніх великих землевласників. Доконечна потреба від'їхати за кілька миль від дому здавалася їм справжнім лихом — стільки різних справ прив'язувало їх міцними нитками до рідного гнізда. Вони мирилися з будь-якою недугою, аби тільки слабувати вдома, але подорож до Копенгагена могла обернутися для них такою бідою, що

зруйнує всі набутки їхньої багаторічної праці. Вони, мабуть, обмірковували її на всі боки не один день — аж обличчя їм задерев'яніли і скорбно стулилися вуста. Тепер промінь надії заяснів над їхньою давньою турботою, бо ж усе наче складалося на добре. Мати зможе потрапити до столиці, і господарству її подорож не завдасть великої шкоди.

Жінка, мабуть, була небезпечно хвора, якщо вони зважились на такий незвичайний захід: шукати лікаря аж у столиці. Я запитав, що в неї за хвороба.

— Рак, і його треба вирізати,— сказав син.— Лікар давно вже радив їй удатися до міста, але мати не хотіла. Вона дуже знесиліла, і ми раді б тримати її хоч скільки вдома, але вона раптом набралася відваги й хоче спробувати ще цього останнього засобу.— Голос хлопцеві затремтів, і він замовк.

— Нас тільки трійко, і ми завше жили в злагоді,— пояснив батько, ніби виправдуючи синове хвилювання.

Тим часом жінка прокинулася, і я підійшов привітатися з нею.

— Дивись, якого гарного кавалера ми тобі знайшли, Ан-Марі, він проведе тебе до столиці, як будеш із ним ласкава,— пожартував чоловік, допомагаючи хворій зручніше сісти.— Це вона вперше в житті подорожує,— звернувся він до мене,— тому й хвилюється трохи.

Жінка всміхнулася до мене, але нічого не сказала. Очі вона мала напрочуд жваві, але на вигляд була дуже виснажена — певне, хвороба точила її вже не перший рік.

Віконце в касі засвітилося, і я рушив купувати квитка. Проте чоловік швидко догнав мене, шукаючи щось у кишені.

— Може, ви нашого відкупите? — спитав він, простягаючи мені квиток третього класу.— Ми взяли його

Гансові. Він коштує, як самі бачите, п'ять крон і тридцять ере, але я віддам за п'ять. Та й квиток нашої матері покладіть собі в кишеню,— додав він, лагідно всміхаючись.

Я здивувався, що вони вже мають квитки, та все пояснювалося дуже просто. Вони виїхали з дому відразу по обіді, щоб, бува, не спізнитися,— адже розкладу потягів у них не було і довелось їхати навмання. Потяг і справді невдовзі прибув, тільки що їхав не в той бік.

— От ми й купили квитки, щоб уже не мати клопоту.

Я похолов на думку, що старій жінці, яка вже просиділа шість чи сім годин у почекальні, доведеться їхати цілу ніч у третьому класі; але сама вона, видно, вважала таку подорож за досить зручну. Вона відпочила і нетерпляче, як дитина, дожидала потяга, що трохи спізнювався; на кожен шурхіт вона підводилась і хапалась за свої клунки. В її руках відчувалась якась екзальтованість, незвична в такої поважної селянки,— може, сподіванка нових вражень викликала в неї таке гарячкове піднесення? Вона не могла спокійно всідіти на місці.

Чоловіки, наче змовившись, відкинули смуток і жартували з нею, ніби вона зібралась у веселу подорож і їм було трохи заздрісно. Жартували, аж поки жінка сіла до вагона, а тоді не витримали.

— Гляди ж, швидше видужуй і вертайся додому, стара,— сказав чоловік, простягаючи їй тремтячу руку.

Вона схопила її в свої долоні й усміхнулася:

— Ну от, я сама їду. А ти ж обіцяв, що ми разом поїдемо повеселитися, як були ще молоді. А тепер я їду сама, а то б ніколи й не побачила століці!

Їй, либонь, згадалася мета подорожі, бо раптом

обличчя її посмутніло. Хвильку вона сиділа з заплющеними очима, гарячково стискаючи чоловікову руку.

— Ну, бувай здоров і вертайся додому, аби чогось там не сталося,— раптом сказала вона й відпустила руку.— Гансе, ходи сюди, поцілуй мене на дорогу.

Ганс примостив на лавці кошика з їжею та подушку і зніяковідо нахилився до матері.

— Послухай, що я тобі скажу,— почув я її шепіт.— Коли в тебе щось було з тією дівчиною,— одружися з нею!

Нарешті наш потяг рушив.

Я гадав, що хвора захоче відпочити, й постелив їй на лавку свого пледа й подушку. Але вона й чути не хотіла про спочинок, а може, соромилась. Сиділа випростана, навіть не відхиляючись назад, і похитувалася разом з вагоном.

— Ну й летимо ж ми! — раз по раз проказувала вона й ледь підводилась; очі її збуджено блищали.

Я згорнув плед та подушку в куток і майже присилював жінку сісти зручніше.

— Мене тільки силоміць і можна зрушити з місця,— сказала вона щиро, як дитина, прихиляючись до м'якого згортка.— Я ж уперта. Старий і Ганс дуже зі мною панькаються. Того разу, як вони випихали мене з дому, я впиралася, а тепер, як вони хотіли, щоб я лишилася,— взяла та й поїхала. Скажу вам правду, я ніскільки не надіюся на ту операцію. Але мені закортіло подивитися на Копенгаген, поки ще жива. А до нього далеко звідси?

— Та ні, десь із сорок миль.

— Усе ж таки далеко! І за одну ніч ми доїдемо! А які там будинки? Правда, що вони набагато вищі за леборзьку церкву і що людей у них піднімають коловоротом? А ті протоки, що через них треба переплисти,

глибокі? А через острів Фюн і Зеландію ми завидна не їхатимем? Не побачимо їх?

Вона відкинулась у куток, зачаровано слухаючи мої відповіді. Очі в неї блищали з хвилювання, жовті щоки порум'янішали. Скоро я замовк, її круглі очі запитливо глянули на мене, вимагаючи нових дивовиж. Однак часом на її обличчі залягала тінь і воно ставало сіре, як земля; тоді хвора стискала рукою живіт, тіло їй немов кам'яніло, на лобі виступали крапельки поту. А як біль відпускав її, вона знову всміхалася і навіть чути не бажала, що вона хвора.

— Аж соромно, що ви бачите мене таку... і це в подяку за те, що ви заопікувалися мною! — казала вона із зворушливою усмішкою, що свідчила про те, яка ця стара жінка була колись вродлива.

Вона ще ніколи не їздила потягом — не мала нагоди. З того часу, як вона молодою дівчиною вийшла заміж, життя її спливало в завзятій боротьбі з непокірною землею поряд зі своїм чоловіком. Упродовж цілого літа вона вистоювала в холодній воді, копаючи торф, насаджувалася до памороків, щоб не вмерти з голоду на неродючому ґрунті, і щороку народжувала дитину. Господь бог забирав їх малими, і не було навіть часу за ними плакати. Поступово все ж їм стало краще, і Ганс, найменший, залишився живий, хоч і часто хворів. Семеро лежать на цвинтарі, та один таки залишився їм опорою на старість. Є в них двоє ісландських коней і п'ять корів; за весь час вони обробили тридцять тонн¹ перелогу, і тепер, як дуже оощають, можуть уже зводити кінці з кінцями. Їм дали премію за зразковий обробіток землі від хліборобської спілки, навіть писали про них у газеті, називали завойовниками нових земель — може, я теж читав ту газету?

¹ Тонна — одиниця площі в Данії, дорівнює 0, 5466 га.

Я не мав серця признатися, що не бачив тієї газети, й додав:

— А тепер ви ще й вирушили в подорож.

— Авжеж, і нічим не турбуюся, мені просто ні до чого торкатися вдома не дають! — вигукнула вона і, на підтвердження свого гіркого тріумфу, відкинулась назад і склала руки на запалих грудях. — Лікар сказав, щоб вони мене добре гляділи, а то я скоро можу їх покинути. Мені навіть перечити не можна, все треба робити так, як я хочу. І їжу можна давати тільки найлегшу! — Вона всміхалася мені, сама захоплена тим, що їй нарешті так пощастило. Життя промчало повз неї, не зачепивши її по-дитячому чистої душі, але вже обвело передсмертною тінню її гарячково-блискучі очі.

Я насилу вивів її на порон, вона не відпускала моєї руки, боячись ступити на східці.

— Вони ворухаться, як живі, — жалісливо проказувала вона й здригалася на кожний стук машин унизу під помостом.

Аж як ми знову сіли в потяг, вона відчула себе в безпеці, рівномірний гуркіт коліс підбадьорював її. Мрію про цю подорож вона плекала ціле своє важке життя. То було чудове марево її молодості, що здавалося їй таким дивовижним, як політ на казковому килимі.

— Я лечу, я лечу! — весь час вигукувала вона ті самі слова.

Нарешті Ан-Марі полетіла — тільки сама — в невідомий світ, геть від усіх турбот, що гнітили її роками. За вікнами вагона пропливли в темряві лани острова Фюн, — саму ту назву Ан-Марі вимовляла врочисто. Тепер між нею та її домівкою пролягла вода, отже, вона справді опинилася на чужині! Острів Фюн! Це тут така щедротна земля і в жінок такі делікатні ру-

ки; тут застромиш палицю в ґрунт, і вже росте дерево. Тут збирають по два ліспунди¹ смородини з одного куща й кажуть, що жінки не мають іншого діла, як тільки голубити своїх коханців.

Але душа Ан-Марі мчала далі, випереджаючи потяг, поминувши квітучий Фюн. Хвилину тому вона мовчки, байдуже вислухала, що я збираюся їхати на південь, а тепер зненацька сміливо рвонулася вперед. Мені трохи прикро було, що вона так легковажно пустилася в дорогу сама,— думки її блукали далеко від дому та родини; але, видно, вона геть усе вже поладнала з ними за свою довгу хворобу, попрощалася, всім поорудувала, коли жадний, анінайменший обов'язок не тягне її назад.

Душа її з дивним запалом рвалася тільки вперед, до ясніших, осяйних просторів. Я бачив це з її очей, що дедалі дужче запалювались. Її збудження починало мене тривожити, я невиразно відчував, що кожної хвилини може статися катастрофа. Ми в купе були самі, але на першій же зупинці я намірявся покликати кондуктора на випадок, якби що сталося. Одначе за хвилю цей намір видався мені безглуздом, адже не було наче підстав хвилюватися, крім того, що вона хвора на рак і їде на операцію. Не видно було навіть, що вона стомлена, зате я...

Я був страшенно втомлений і відкинувся назад, заплющивши очі, щоб трохи спочити. Жінка відразу замовкла, а невдовзі я відчув, як її рука підсовувала мені під голову подушку.

— Вам хочеться спати,— сказала вона, коли я розплющив очі.— Бо чого б то молодому марнувати собі ніч через стару бабу...

¹ Ліспунд — данська міра ваги, близько восьми кілограмів.

Я глянув на її зажурене обличчя й збагнув, що вона мене вибрала собі в супутники на свою мандрівку, а я мало не залишив її. О, вона кохала мене! І дивно — це не відштовхнуло мене від неї. Через усі свої тяжкі роки вона зуміла пронести свою дівочу мрію, сліпу віру в казкові чари подорожі, що світилася в її погляді й робила її вічно вродливою.

— А чи не поїхати нам разом на південь? — пожартував я, погладивши хвору по голові, що на ній смерть уже поставила свій знак.

І, боячись, щоб подорож сердешної жінки справді не виявилася вбогою, я став розповідати про сонячні краї, де немає турбот, змальовуючи їх ще прекраснішими — такими, як вони уявляються лише в мріях.

Ан-Марі усміхалася і, як я замовк, стала завдавати дитячі запитання, що з них видно було, як свосерідно переломлюється в її свідомості чуже й незвичне.

— Яка ж вона красна, тая далека сторононька! — сказала нарешті хвора, вдаючись до народних інтонацій. — Якби я була молодша, то поїхала б з вами. І напевне зуміла б звеселити вас. Але не шкодуйте: молодому й гарному скрізь добре — на світі багато ніжних рук, що захочуть пестити ваші шовкові кучері.

Здавалося, що в своїй сердечній чистоті вона хотіла згладити понуре враження, яке могла залишити по собі, тому й відсилала мене до молодості й до кохання.

— Там, куди ви поїдете, на вас чекає щастя в нагороду за те, що ви провели мене, стару бабу, в останню мою подорож! — мовила вона й позирнула на мене так лукаво, як тільки може позирнути людина, позначена тінню смерті; запалі очі її блиснули, глибокі зморшки на щоках позначилися ще чіткіше, ніби також хотіли взяти участь у тій лукавій усмішці, — колись-бо на тому місці були ніжні ямки.

Та нарешті Ан-Марі все-таки знемоглася. Ніч минула

щасливо, морок огортав усе чуже й неznане для неї бентежним покровом. Тепер же, коли сонце встало над далекими вежами столиці, Ан-Марі лежала тихо, з заплющеними очима, не маючи снаги усвідомити дійсність. Денне світло немов розвіяло чари. Санітари, що прийшли по хвору з клініки, мусили виносити її на руках, а мене вона вже не впізнавала.

На операційний стіл їй не довелося лягати,— вона помандрувала далі в невідомий світ. Прочитавши про це в газеті, я не здивувався. Ан-Марі стільки років мріяла про ту подорож, і якщо вона й далі була така, як спочатку, то не так уже й важливо, що вона виявилася для сердешної жінки й останньою.

БЕРЕГ МОГО ДИТИНСТВА

Ще й досі мало хто з величезного потоку норландських туристів забивається влітку до околиць містечка Нексе й дістає змогу намитуватися білим піском затоки Балка та найкращими, найсвоєріднішими на весь Борнгольм скелями — Пекельним і Райським горбами. Маленьке, гостинне містечко розсипалось по березі червоними й білими цятками будинків, подібне до коралового намиста, викинутого хвилию з моря, вкрапленого в навколишню пишноту і майже злитого з нею. Воно ненастанно й палко мріє, щоб потік туристів завернув до нього, та, видно, тим околицям назавше судилося бути незайманими. І, може, це й не велика біда.

Коли підпливаєш з моря, то за містечком, де підносяться вгору стрункі обриси вітряків, погляд перебігає, не затримуючись, по рівних плодючих ланах, — землю там продають дуже дорого, — аж поки раптом за півмилі від берега натикається на високий скелястий кряж: узгір'я, що на сході стрімко спадає вниз.

То граніт — твердий хребет земної кулі, що несподівано випнувся горбом і спав крутим вигином, поступаючись місцем найм'якшим і найродючішим у світі ґрунтам. Коло берега, за чверть милі на північ від містечка, граніт знову вигулькує назовні й кінчається чіткою межею: за нею вже йде оголений пісковець. Коли пильніше приглянутись, то видно, що то два цілком різні світи: стань одною ногою на граніт, а другою на пісковець, — і ти переступиш півмільйона років.

Мабуть, жаден мармур не має такого теплого відтін-

ку й такої ядерності, як пісковець із Нексе. Та й на-
вряд чи взагалі є в світі кращий і легший до обробітку
матеріал за цей камінь, що на поверхні має блакитний
колір, а в розрізі аж полум'яніє. За межами Нексе його
мало знають, але тут із нього роблять усе, навіть
цямбриння на колодязі та коритця свиням. Пісковець
надає містечкові дивної споєності з околицею: наче
воно природно виросло з кам'яного шару, що лежить
під ним.

Як вітер дме з острова, море відступає, далеко від-
слоняючи той кам'яний шар. Там, на обмілині, я, за-
котивши високо штани й озброївшись іржавим мате-
риним ножем, уперше спізнав радість риболовлі. Треба
було неабиякої спритності, щоб вигнати вугра з-під
плескатога каменя і вгородити йому ножа в спину,—
звісно, так, щоб аж задзвеніло! Які ж то були чудові
дні! Сонце блищало на водяному плесі, що колихало
моє обернене віддзеркалення. Ноги м'яко й надійно
впиралися в нагріті сонцем великі пісковцеві плити,
і їхнє тепло пестило мене, мов жива істота. Пісковець,
як і піщане дно, був геть у рівчаках, виораних хвиля-
ми, а часом нога моя намацувала обриси скам'янілої
морської тварини. Можна було забрести так далеко,
що й не чути вже, як тебе гукатимуть з берега, а іноді
я забирався аж туди, де вкриті водоростями дно стрім-
ко спадало в морську глибіню. Яка ж то була втіха —
батьоро кинутись у ту безодню й відразу завернути на-
зад, здригаючись від власного звитяжства!

Чверть милі на південь — і пісковець зникає, посту-
паючись місцем піскові. Граніт, пісковець, пісок —
це ж ціла історія землі, її ступа! На південному розі
острова пісок утворює найкращі в Данії кручі; на
знімках, зроблених при ясному сонячному світлі, вони
видаються пасмом сліпучо-білих снігових гір дуже хи-
мерної форми.

Упродовж віків не одному кораблеві довелось відмовитися від свого курсу, скинути вантаж і залогу на південному розі острова, а самому назавше спочити в піску. То була своєрідна данина тутешній бідній землі. Недарма кажуть: що одному смерть, те іншому життя! Пам'ятаю, одного буряного свят-вечора тут, у затоці Балка, застрягла російська баржа з медом; усі сім чоловік залогі потонули, зате ми, сотні дітей злидарів, їли хліб з медом цілу зиму. Так море не раз допомагало бідноті в скрутну пору. До того ж тут, коло гирла Гадючого струмка, на воді видніла ясна пляма, наче плівка олії, і не зникала навіть у найбільшу бурю. На дні під тією плямою лежали замулені в піску три кораблі короля Вальдемара, навантажені щирим індійським золотом, і чекали, поки я виросту й добуду ті скарби з морського дна.

Дитячі спогади мають свої власні гніздов'я, де кожен корх землі, немов круча, обліплений пташиними гніздами: йдеш по них, і з-під ніг тобі випурхують спогади — живі-живісінькі. Так чи інак, а в затоці Балка, що ясним півмісяцем вигнулася аж до Гадючого струмка, ще й досі гніздяться спогади про моє дитинство, і я їх здибаю тут на кожному кроці. Ніде в світі я не відпочиваю так гарно, як на цьому піщаному березі, звідки я природно дивлюся на світ і на людей і ще дужче відчуваю їхній взаємозв'язок.

І батько, й дід прожили тут, мабуть, найкращу пору свого дитинства й молодості. Дід народився на великому хуторі, що стояв на сипких пісках. Те, що сіяли на одному місці, сходило на іншому, а то доводилось брати мережі й вирушати в море.— звідти люди добували найбільше поживи. Завше було приємніше витягти човна, наладнати вітрило й пуститися за вітром, аніж утрьох плетнати коло неповороткого колісного плуга, запряженого чотирма парами кошлатих шкап;

та й діялося це за англійських часів¹, сто років тому, коли кожен наш мешканець почувався на морі, як удома. А як довготелесий молодик повертався з нічної риболовлі й сонце залотило слід його човна, то ще далеко в морі він сміливо стрибав у воду і, пливучи, тягнув човна до берега за мотузку, взявши її в зуби. Дід залишив хутір і став рибалити. Тут, у затоці Балка, минуло дитинство мого батька, тут він із самого малку звик до човна, тут грався на дозвіллі, купався, виловлював у воді дошки з розбитих суден і в дерев'яних капцях нечутно підкрадався до сонної нерпи.

Тут гарно відпочити, коли ти вільний від усякої праці. Я винайняв собі помешкання в одного селянина на вересовому пустищі й цілі дні гайнував на березі, запливав далеко в море, як, бувало, в дитинстві, або лежав на кручі і вигрівався на ласкавому сонці. Піщаний берег розгалужується обабіч двома ясними відрогами й замикає собою чудову латку моря, а запахи, що линуть із суходолу, оповідають приправлені гострими спеціями історії про все, що там відбувається.

Ліворуч від мене стоїть маленька купальня для багатих городянок, це вже новина. Поки що, як і споконвіку, чоловіки, чи багаті вони чи бідні, а також убогіші жінки купаються просто з берега. Позад мене квапиться доломір із помічником: вони вимірюють землю, кажуть, що тут мають будувати великий приморський готель. Отже, й цей куток світу стане модерним курортом!

Але поки що не став. Скрізь на березі видно селянські підводи; одні набирають піску, інші за давнім добрим звичаєм приїхали полоскати в морі білизну, бо дома в них було велике прання. Багато селян влашто-

¹ Маються на увазі 1801—1807 роки, коли Данія вела ненастанні війни з Англією.

вують собі тоді й щорічну купіль у морі, тому такий день для них — мов свято. І люди, й коні однаково раді: візники хвацько стоять на підводах, бажаючи показати дівчатам, що не бояться води, й батогами та криком підганяють упертих коней. Коні форкають, стають дибки, кидаються вперед, б'ючи копитами, й здіймають цілі водограї срібних бризок. Тоді візники вивертають із воза білизну просто в море, і до неї беруться жінки з праниками. Вони верещать, підкачуються все вище, та дарма, однаково поділки геть мокрі; врешті жінки перестають зважати на спідниці й заходжуються плескати праниками по небілених простирадлах і сорочках, аж виляски йдуть. Плескіт стелється по воді, відлунює багатократно й зливається в одне з осяяними сонцем брижами.

Ось котрийсь із тих, що приїхали підводами, поспішає берегом, зникає на хвилю за кручею, а тоді знову виходить, уже роздягнений. Він легко, мов дикий звір, перестрибує через кущі рідкої трави й біжить гладеньким піщаним берегом до води. На обміліні вода навколо нього піниться. Ось він кидається вперед, пирхає і, широко загрибаючи руками, пливе в море.

Вода за ним знову влягається, стає сливе невидима на око, така вона прозора й чиста. На ясному, поораному рівчачками дні гойдаються химерно позаломлювані сонячні зайчики, стрибають у шаленому танку: якийсь хаотичний блиск і мигтіння. Якщо лежати на березі й пильно дивитися на них, то здається, що й сам ти починаєш гойдатися.

Дами в купальні виставляють прапорець на знак того, що не можна йти берегом. Трьом невеличким товстулям з місцевого панства навряд чи треба було так запопадливо дотримуватися нових правил пристойності, бо перехожі тільки мимохідь зиркають на купальню й простують далі берегом, що споконвіку був найко-

рогішою дорогою між рибальським висітком на розі острова й містечком.

— Ти ба, висить прапор! — простодушно дивуються перехожі й спиняються на хвилю, щоб доскіпатись, у чім річ. У куточках їхніх очей ховається сміх.— Ну, та вже нащось його вивішено!

Три дами обережно виходять на берег. Вони в чорному купальному вбранні, геть обшитому мереживом та ще бозна-якими прикрасами. Це зовсім нова мода — з власної волі лізти одягненому у воду, і всі люди повітріщалися на дам, що боязко дріботять по піску. Раптом вони спиняються, скуті страхом, і, мовби на команду, стискають до купи коліна. Тоді повертаються і, зойкаючи, тікають назад до купальні. Якийсь моряк з містечка починає роздягатися просто перед дамами. То Нілен, що недавно повернувся додому після трирічного плавання навколо світу.

Час у нього не купований, та й вода на батьківщині, видно, йому сподобалася, бо минає добрих півгодини, поки він знову вилазить на берег. Одягаючись, моряк замислено дивиться на прапор.

«Що за біс? Може, то карантинний знак?» — дивується він.

Тоді неквапом береться по східцях купальні, застібаючи шлейки, й читає про заборону проходити пляжем, коли вивішено прапорець. Минає хтозна-скільки часу, поки моряк дотямлює, що до чого. Нарешті він лізе вгору кручею.

Обережно прочиняються двері, і трициотливі половнянки визирають надвір, тоді вибігають на пісок, трохи налякані небезпекою, а може, збентежені своїм жалобним убранням, що здається таким мертвотним проти докружнього сонця, блиску й наготи. Раптом вони знову починають метушитися, зойкають, кидаються в море, падають, підводяться й б'ють руками по воді,

як наполохані кури крильми. Той плюгавий моряк з'явився знову і йде просто на них. Біля води він спляється й удає, ніби чогось шукає. Нарешті він так і йде собі і більше не вертається.

Берегом плентають літні огрядні жінки з кошиками й клунками. Вони йдуть до міста торгувати, босі, але завбачливо запнуті вовняними хустками. Більшість їх я впізнаю: вони лишилися такі самі, як були колись, за мого дитинства, час їх нітрохи не змінив.

Одна родина вже виполоскала білизну. Господар складає на віз останнє плаття, тоді поправляє упряж, а дві дівчини тим часом роздягаються, сховавшись за возом. Вони трохи бояться води, тримаються на міліні і, зойкаючи, ляскають одна одну мокрими руками. Господар вилазить на віз, запалює люльку й спокійно та пильно роздивляється на дівчат, мов на пару їздових коней. Нарешті відводить свій пильний погляд і дивиться на море.

— Скільки ж тут води! — гукає він дружині свого сусіда Гольма, що пере білизну, в самій сорочці стоячи у воді, де віддзеркалюються її незвичайно товсті ноги.

— Еге,— весело відповідає вона й випростує своє огрядне тіло.— Дякувати богові за всю цю водяну щедроту. Та ще як вона помагає декому трохи скинути сала, бо від роботи воно, хай йому дідько, ніяк не тане.

Її велике півне обличчя сяє з радощів, вона сміється до сонця й озирається навколо на тих, що купаються. Мені вона видається незграбною водяною істотою, що втішається власними невдалими спробами прибрати людську подобу. Сонце сміється їй у відповідь, його проміння золотить воду просто перед нею, грайливо вистрибує на її величезному животі,— достоту наче то підвівся з моря новий родючий світ.

А навколо, проти синього моря, проти смарагдової

смути води коло берега й проти чистого, дзвінкого повітря, видніють постаті голих людей, вони стрічають на собі чужі погляди, й гаряча кров заливає їм щокі. Повітря пестить їх, сонце закохано золотить їм тіло, робить із них осяйні іскри, від сонця народжені. На тлі навколишньої краси люди, що пустують і бавляться в морі, самі здаються світлом і теплом, повітрям, землею і водою, з'єднаними й злитими в єдиний злагоджений організм. М'язи й пружні груди — це скупчення сонця; а чи взагалі всі дива світу, знані й не пізнані, з усіма його таємничими силами на додачу, не є вибухівкою, тисячократно ущільненою в цій невеличкій пластичній загадці — в людині, яку сонце втварило на свою подобу?

На загал простих мешканців провінційних містечок вважають звичайно за сірих, тихих, незначних. А все ж серед них дехто наче зв'язаний корінням із самим пеклом; але буває, що вони вибирають інший шлях і тоді сягають зеленим віттям аж до неба. А втім, таке можуть помітити лише діти. Багато людей, що в дитинстві викликали в мене жах чи захват, ще й досі ходять по березі; бігають там і їхні нащадки. В них спокійні, незворушні обличчя, але за їхнім спокоєм прозирає те, що може отруїти життя й теперішнім дітям.

Дитячий розум незвичайно вразливий, усі мої найяскравіші враження походять із тієї пори. Ох, скільки тоді було велетнів — людей, що ненастанно божилися, їли страшні, отруйні речі й доконували казкових подвигів. Вони населяли каменярню й пристань, лежали в піску, кололи каміння, будували греблю — одне слово, були скрізь. Усіма ними керував відразний Кнорт, завбільшки з підлітка, що продав свою душу дияволу за право бути серед велетнів. Варто йому було

пильно подивитись на яку дівчину, і та відразу вагітніла, жінки завше злякано зойкали, як ловили на собі його погляд. Навіть самі велетні боялися його таємної, прихованої сили й недоброго ока, але ми, хлопчакки, знали, що треба тільки непомітно доторкнутися до Кнорта, і тоді тебе ніхто не зможе здолати в бійці. Все йому вдавалося, поки скінчився термін його угоди з дияволом. Тоді він упав на дно сухого доку й скрутив собі в'язи.

Куди більше ми боялися Гольмберга, хоч його оточував ясний німб. Він належав до святих і щоночі воював з дияволом, що хотів украсти його родину. Після такої боротьби вдень він ходив з подряпаним обличчям і подряпаними руками. Якимось робом він таки врятував від диявола дружину й дітей, одної ночі перерізвавши собі горлянку.

Були й інші велетні, на око ніби цілком звичайні люди. Вони прийшли сюди, як почалося будівництво пристані: всілякі розбишаки, п'яниці й просто виснажені роботою люди. Ми мали за велику шану піти їм по горілку, а найгірші з них стали нашими героями.

Дитячий розум може багато чого в себе вмістити. Бійки, крик і лайку, цілі бутлі горілки, піт, що стікає цівками, й відчайдушну боротьбу зі скелями, суперечки, зненависть і напад з-за спини — все те він сприймає як звичайні речі й обертає собі на поживу, корисну здоровому зростові. То були наче калорії мозкові: змалку їх легко перетравлювати. Одного разу двоє чоловіків пили наввипередки горілку з літрових пляшок, тоді побилися й схопилися за ломи. Якийсь п'яний швед розлютився на мурина з чужого корабля — надто, мовляв, той чорний, — і вони вдалися до ножів. Ми, хлопчакки, були їхніми секундантами, а потім ходили до них у лікарню: там вони лежали поряд і грали в карти.

Серед людей-велетнів вирізнялися двоє: стрункий, спритний Бергендаль і Енок — огрядний здоровань, сліпий на одне око. Бергендаль лежачи перемагав двох чоловіків або кидався між купу розбишак і розбороняв їх, спритно уникаючи ударів ножа, — він мав надзвичайно гнучке тіло, покірне його волі. Тільки права рука не слухалася, сама тяглася до ножа й штрикала кого-небудь під ребра, а вже потім сумирнішала. Після таких випадків Бергендаля завше мучили докори сумління.

Енока ніхто не міг подужати. Він кулаками збивав супротивника з ніг і взагалі нікого не боявся. Він зневажав ножа, його руки набагато краще орудували ломом. Ми, діти, його не любили, може, тому, що він був одноокий. Через те ми й прозвали його Еноком, що нашою говіркою означає «одноокий». У погляді його завше було щось колюче, немов він насилу стримував лютю; достоту підступний бик. Часом на нього нападав шал, і він збивав з ніг кожного, хто траплявся під руку. Енок не любив битися з одним супротивником, робив тільки виняток для своєї дружини і лупцював її, як навіжений, кожної суботи, тоді разом з манатками викидав на вулицю.

Дружина його — маленька непоказна жінка — завше була обдерта, заплакана й затуркана. Колись, дівчиною, вона була вродлива; ще й досі на її понівеченому побоями та викидками тілі залишилися сліди давньої вроди й обличчя зберегло дівочу знаду, тільки сповнені гіркоти вуста були міцно стулені й очі ніби скам'яніли. Вона ніколи не скаржилася й не бігала до сусідок шукати розради в чужому лихові, а мовчки терпіла свою біду. Коли хтось її жалів, вона тільки всміхалася, не розуміючи чужого спочуття. Вона кохала свого диявола-чоловіка і вважала, що повинна мовчки нести свій хрест.

То була нещасна жінка, і люди жаліли її. Хоч тоді розлучення вважали за ганьбу, її намовляли кинути чоловіка. Вона, як звикле, відмовчувалася, тоді люди самі взялися їй помагати: притягли чоловіка до суду за жорстокі побої. Коли ж її викликали свідчити проти Енока, вона стала боронити його, заперечувала, що її бито, хоч майже завше ходила в синцях.

Тайкома від чоловіка вона вступила до секти методистів.

Коли Енок довідався про це, то налупцював її, хоч того дня був цілком тверезий, а опісля бив її щоразу, як вона поверталася з моління додому або щось у хаті нагадувало йому, що вона «віддалася сатані». Сам Енок не ходив до церкви, але за єдино правдиву носительку релігії вважав визнану від бога й людей церкву. Решта все — то були підступи сатани, і Енок чесно виконував свій обов'язок, намагаючись вибити з дружини нечисту силу.

Я вже довідався про долю багатьох давніх своїх знайомих, але що ж сталося з цим подружжям? Може, Енок закатавав жінку до смерті, а сам спився? Чи, може, жажлива суміш із крові й горілки, що текла в Енокових жилах, довела його до в'язниці? Мене найбільше журила тяжка доля його дружини: вона, мабуть, випила повний ківш лиха, та чим усе скінчилося? Я був майже певен, що їх обох уже немає живих, що щось з ними сталося. Я повільно рушив додому, щоб розпитатися про них своїх господарів.

Вечоріло, і на березі лишилося небагато людей. Я подався навпростець через кручі. Серед ялівцевих заростів віддалік стояла чепурна хатина, й сонце золотило її шибки. Перед хатиною ріс невеличкий квітничок. За мого дитинства тут не було ні хатів, ані оброблених грядок, самий тільки голий камінь та ялівець. Отже, це одна з безлічі хатин, збудованих на пустищі

невтомними руками людськими,— до певної міри вони притаманні Данії останніх десятиріч і свідчать про її відродження та розквіт. Двоє простих людей ще раз показали світові, що вони годні на голому місці почати нове життя, може, після багатьох невдач. Мені закортіло подивитися на тих людей, трішки відпочити під їхньою стріхою.

Поки я стояв, міркуючи, яку б то вигадати притоку до відвідин, із хатини вийшов дужий, засмаглий чоловік років п'ятдесяти, ведучи за руку восьми- чи дев'ятирічну дівчинку, маленьку, золотушну, з землистим обличчям, підпухлими очима й ріденькими кісками. Дівчинка опиралася, й чоловік умовляв її. Аж ось він обернувся й запитливо глянув на мене. В нього було тільки одне око. Чи, бува, не помилився я? Хіба мало однооких на світі?

І все ж то був Енок! Він пристав коло мене на хвилю, привітався, й ми перемовилися кількома словами про погоду. Минулі роки змінили його, спина трохи згорбилась, огрядне тіло ще поважчало. А надто змінилося його лице: воно було таке саме пописане шрамами, проте колючий, розбишакуватий вираз поступився місцем покорі й злагоді. Справді, він видавався тепер дуже ласкавим, трохи аж недоумкуватим, наче дитина-велетень, що її ніщо не може роздратувати.

Мабуть, він помітив, що я здивований, бо раптом виголосив:

Ми хвалимо бога за давні роки,
Але вороття їх не хочем...

То була його хатина, він тримав коня й три корови.
— Все це ми зі старою збудували на голому камінні,— сказав він.— Але це її заслуга. Я тільки докладав свою силу, а вона заповзялася довести все до ладу.

І ось подарувала мені доньку. Тільки сонце щось на неї кепсько гріє. Наче господь боїться цілком довірити її мені.

Енок зненацька звів на мене око, в якому на мить промайнув гіркий докір самому собі. Тоді знову покірно всміхнувся. Жаль змінився лагідністю. Він попрощався й рушив далі до берега з своїм кволим дитям.

Отже, то був Енок, brutальний розбишака, п'яниця з часів мого дитинства! На ньому були щойно пофарбовані начорно дерев'яні черевики, чисті полотняні штани, підперезані паском, і сорочка в синю смужку. В його поставі ще прозирала колишня непогамованість, та не було вже неприємної звички закидати назад голову — невидима рука зігнула йому шию. На березі Енок роздягнувся сам і допоміг скинути сукеньку хворій дитині, весь час умовляючи її ніжним, лагідним голосом. Тоді взяв її на спину й поплив у море. В надвечірній тиші добре чути було, як він ласкаво заспокоював дівчинку, що жалібно квилала:

— Треба купатися, щоб тебе кинула слабість. Як вона минеться, то сонечко знову зазиратиме моїй маленькій Марії в личко і в оченятка.

Турбота про дитину, боротьба з долею за кволе дитяче здоров'я настроїли Енока на поетичний лад — його, колишнього п'яницю й розбишаку!

Коли людині часом випадає змога порівняти минуле з теперішнім, поглянути на перейдений шлях, де їй здобалися найрозмаїтіші події й людські долі, вона багато чого пізнає. Людині з перших своїх років доводиться рахуватися з безліччю заведених мірок, що їх життя одну по одній відкидає, і коли відкине геть усі, людина здобуває мудрість. Як я обурювався, бачивши, що дужий поконує кволого, коли сам я не можу нічим йому зарадити! І ось, повернувшись, я вгледів, що переміг кволий, — і переміг сам, власною силою!

Це ще один доказ втішного вчення, що добрість — непереможна життєва засада, яку ми, люди, часто на превелику силу втілюємо в плоть і кров. Яку дивовижну приховану снагу мала та невеличка, щира жінка, щоб, відкинувши чужу допомогу, самій стати на смертельний двобій з брутальним п'яним велетнем, не маючи іншої зброї, крім свого кохання й безмовних страждань! І як їй пощастило перемогти його, приборкати його сліпу невгамовну силу і спрямувати її на боротьбу з камінням, що з нього вони серед пустища спорудили собі гарну хатину? Як сталося, що кожний удар по голові сердешної жінки, кожна стлумлена скарга, кожна невимовлена думка впали тягарем на Енокову голову і, гнучи його дедалі нижче, поставили на коліна й змусили визнати себе переможеним? Яким чином кволій істоті пощастило присилувати дужого схилити перед собою голову, поки що нерозв'язана загадка.

І яка безсмертна тема для письменника, що має багату уяву,— спробувати колись розгадати цю загадку!

РАЙ

I

Просто коло східного спаду вересового пустища, за добрих півмилі від берега, в заглибині гірського плато, лежить чарівний хутір, названий «Расм». То невеличка квітуча долина, розкішна оаза серед гірських скель, що синіють, куди не глянь. У долині росте збіжжя, буряки, трава, як у кожному сільському господарстві; але вище, по розлогих узбіччях, де високий, схожий на кипариси, ялівець стоїть на сторожі перед прямовисним бескиддям скель, чиясь вправніша за хліборобську рука виплекала все, створене від природи, довела до буяння те, що росло в скелях, і понасаджувала нових рослин.

Усе, що борнгольмська природа зберегла з екзотичного зела, прийнялося тут якнайкраще. Капріфолій не чахне при землі, а пнеться до верхівок старих дерев, обплітаючи їхнє темне гілля ясно-зеленим пагінням і вистромлюючи до сонця свій цвіт. Ожина та дикий плющ стинаються з прямовисними кручами, а серед кам'яних брил полум'яніє шипшина.

Багато всього тут створила сама природа; подекуди в ущелинах розкидано безліч непомітних рослин, що їхніх найближчих родичів можна знайти лиш на південних узбіччях Альп. Дбайлива людська рука доклала й своєї праці, розчистила й викорчувала непотріб і обернула пустку на природний сад з карликовими овочевими деревами на пологіших спадах і рідкісними південними рослинами в ущелинах. Найнижче ростуть смоква, морва й солодцеве дерево; виноград стелить

свої грона по камінні, де їх припікає сонце. Вічнозелений японський плющ розкидає своє плямисте листя по кручах.

Усе це не вельми давнє: найвищі дерева ще навіть не повистромлювалися з ущелин. Можна довго блукати по вересовому пустищі й не завважити, що поблизу знаходиться невеличкий рай, а внизу, в містечку, лиш декому відомо, що він узагалі існує.

«Рай» належить тепер старому сивому багатієві з Гірського хутора, розташованого за милю звідси по той бік пустища; він залишив свій хутір найменшому синові, а сам замешкав тут. Він чудово розуміє, що «Рай» на диво гарний хутір, і дбайливо в ньому господарює. Але він ні до чого не доклав тут своїх рук, прийшов на все готове.

Невеличка родюча долина має свою історію виникнення, що своєрідно повторює історію землі.

Напочатку то була ущелина, які дуже часто трапляються в цих околицях, розколина з прямовисними боками, що постала тоді, як Борнгольм формувався з рідкої магми. Але горотвір тут виявився м'якший, податливіший, і сонце, дощ та мороз ще в сиву давнину заходились вирівнювати ущелину. Вони ламали вгорі кам'яне громаддя й шпурляли його вниз, так що з плином років узбіччя зробилися пологі, забивали шпари між камінням звітраним ґрунтом, а по дну повели струмочок. Потім струмочок став розстеляти обабіч берегів луку; птахи та вітер занесли насіння й понатикували в непролазних узбіччях ожини, терну й диких черешень. З'явився ясен і вподобав собі найкарколомніші місця, обплівся голим корінням навколо великих навислих каменюк — здавалося, що варто сісти пташці, і вони не витримають, скотяться вниз,— і потягся густолистим віттям до ясного неба. Далі приплазували верес та блекота й заселили дно долини;

на цьому перший розділ історії «Раю» скінчився. Обійняв він приблизно півмільйона років.

Десь із півсторіччя тому в долині оселилися двоє молодих людей — чоловік і жінка. То були дуже нащадки наймитського роду, що служив хліборобам, відколи історія відзначила виникнення цього суспільного прошарку. Вони прибули з великих хуторів, що розтikanі по краях вересового пустища і ненастанно вгризаються в нього; і вони, і їхні пращури віддавали свою силу на те, щоб обробляти землю для когось.

У молодій парі — Мунка та його дружини — зродилася зухвала думка оселитися тут і не працювати більше на інших. Задля цього вони тяжко гарували й пильно охцали від самої своєї конфірмації, а потім побралися. Разом вони мали капіталу шістсот далерів¹. На ті гроші можна було купити невеличкий будиночок з клаптем поля, якого вистачило б, щоб годувати корову та двоє свиней, але на більше розігнатися годі було. Вони ж мали силу й запал до більшого, а що грошей бракувало на щось путнє, то вони взяли до голого каміння.

Правду казати, та долина, що вони собі набачили, не належала нікому. То був переліг, що споконвіку лежав незайманий і нікого не цікавив. Однак господар Гірського хутора раптом здогадався, що долина може належати йому. Звісно, паперів на це він не мав, але вже протягом кількох поколінь його рід пас на ній вівці й збирав верес. Влада вирішила, що такий доказ незгірший за папери, й новосельці купили долину в господаря Гірського хутора за дві тисячі крон. Одну тисячу вони заплатили готівкою, а на другу видали безтермінового заставного листа під землю, зобов'язав-

¹ Далер — давня данська монета, що дорівнює приблизно двом кронам.

пись за відсотки давати щороку по десять бочок вівса. Отже, невеличка долина, де було біля двадцяти тонн ґрунту, тепер належала їм, і, забігаючи наперед, вони назвали її «Расм». За решту двісті крон вони купили в містечку старий будинок із ґратчастих зв'язнів та спорудили з нього собі житло. Спорудили без сторонньої допомоги; більшість дерева Мунк переніс на своїх плечах.

А тоді обоє завзято стали до роботи. Були вони молоді, жадібні до праці люди, до того ж їх підганяла мрія про щастя; така пара, як вони, скрізь дала б собі раду! Чоловік і в рот не брав горілки, навіть не кутив; сам задум їхній додавав йому вдосталь бадьорості. Вдень Мунк заробляв по хуторах і на будові дороги, а дружина тим часом порпалась у землі; повернувшись увечері додому, він зразу брався їй допомагати. Вони вставали до світ сонця, гарували від темна до темна і в будень, і в неділю, не відаючи втоми. Вони стинали верес на паливо й на покрівлю, викорчовували терен і бур'яни, підкопували й зносили менші уламки скель та обробляли вузькі смуги чистої землі між довгими кам'яними насипами. Коріняччя, що росло тут тисячоліттями, не швидко перегнивало; але ґрунт, що вже на той час відклався, був родючий. Вони напхрябували його в шпарах між камінням, сіяли по ньому, і те, що потім збирали, добре винагороджувало їх за працю.

Та робота їхня посувалася поволі — природа тут непокірпа, все пустище поставало проти них. Не встигали вони натішитись розчищенням клаптем землі, як первісна природа руйнувала всю їхню працю: дощ і сонце відживлювали насіння й кореневища розмаїтих зел, що їх вони вважали за остаточно знищених. Доводилось починати наново, і так раз по раз.

Треба також було грошей — купувати знаряддя й добриво, наймати коней: кам'янистий ґрунт поглинав майже весь чоловіків заробіток. Харчувалися вони са-

ним хлібом, але добре чулися на силі; їм світило щасливе прийдешнє. Піт, який вони проливали, зрошував їхню власну землю, а тому й ненастанно поновлював їм снагу, тож працювали вони співаючи. Вся героїчна історія злидаря складається з безупинної боротьби за клаптик ґрунту,— а ця пара почувала себе мало не земельними магнатами. Вони були просто нездоланні й рік у рік невтомно працювали: корчували коріння й по кілька разів перекопували переліг, розлупували кам'яні брили й зносили з поля, орали, товкли груддя, сіяли. Селяни, що з діда-прадіда господарювали на власній землі, жахалися, бачивши, скільки праці може поглинути пустище, майже не міняючись.

Та все ж поступово земля поліпшувалась, і настав день, коли хутір у винагороду за тяжку працю міг їх прогодувати. І то саме вчасно, бо хоч Мункові минуло тільки тридцять п'ять років, надмір снаги в нього от-от мав скінчитися,— він уже не годен був удень ходити на заробітки, а ввечері працювати дома.

Деся на той час дружина народила йому сина. Догляд дитини теж забирав у неї час, але то була не марна робота, колись вона мала оплатитися: Мунки покладали на сина всі свої надії. Хлопчика названо Петером.

Орної землі вони мали десять-дванадцять тонн і тримали на її обробіток двох коней, випасаючи їх у вересових заростях. Якби тепер вони могли додавати до землі вдосталь добрива і своєї праці, то збирали б гарні врожаї. Але, відмовившись від побічних заробітків, вони лишилися й без грошей на добриво, а молодечий запал і впевненість в обох них уже пригасла.

Закрадався сумнів, чи й справді вони такі нездоланні; хоч як неохоче, а проте вони припускали, що снаги до кінця їм може не вистачити. «Будемо краще триматися того, що вже розчистили,— казали вони одне од-

ному.— І почекаємо, поки підросте хлопець, тоді візьмемося до решти». Вони спізнали на собі грізну міць пустища й перейшли до оборони. І то була мудра постановка, бо сили в них якраз ставало, щоб утримати завойоване.

Так сплигло кілька років без видимої зміни в обох таборах. Пустище принишкло, чатуючи на бодай найменший недогляд з їхнього боку, на якусь невдачу. Вони знали це й завше були напоготові, однак бадьорості в них від того не більшало.

Одної зими Мунк, насаджуючись коло кам'яної брили, що її він мав розколоту й потовкти на дрібняк, поранив собі пальця. Дружина припекла його горілкою, зав'язала, і Мунк знову пішов до свого діла. Але рана не гоїлась, і довелося звертатись до лікаря. Цілий рік Мунк працював тільки на півсили, однією рукою, і пустище відразу скористалося цим, щоб нагадати про себе. То тут, то там на дальших грядках почали витикатися з землі верес і папороть, спершу поодинокі, несіміливо, а далі цілими гніздами. Мунк кидався корчувати їх, дружина, залишивши хатню роботу, спішила йому на допомогу; та дарма, вони не годні були встигнути скрізь, і бур'яни знов заволоділи їхнім полем — здавалося, що вони мають по сім життів, а Мунк з дружиною досі здолали тільки двоє, і їх чекала ще довга боротьба. І одного чудового дня вони вирішили занехаяти найдальші ділянки землі.

Відтоді природа почала перемагати їх: поволі, але певно. Їм довелося віддавати назад своє поле грядку по грядці. Я не буду змальовувати їхнього відступу, хоч знаю про нього чи не краще, як про їхній переможний похід,— та й на ту пору такий наслідок був цілком природний. Невдача зломилася їм, принаймні Мунка; може, в тій праці він більше втрачав, ніж його дружина, в кожному разі, він почав прикладатися до

чарки. Часом він опановував себе й накидався на роботу, не шкодуючи сили. Але таке траплялося дедалі рідше.

Від того року, як Мунк занехав останню грядку перед хатою і відмовився від усього, він перестав бути людиною. Він відступав разом зі своєю землею і з поважного, повного надій трудівника зробився ледарем. Усього Мунки прожили там двадцять п'ять років; щоб знову стати пустищем, землі треба було стільки ж часу, скільки вони витратили, щоб зробити з пустища поле, так запекло вони воювали одне з одним. Котитися з гори з усіх поглядів було найважче.

II

Трохи далі за великим лугом, де я пас весною худобу, поки відчиняли містечковий вигін, стояла довга, понура споруда з голими вікнами й багатьма димарями. То був притулок для вбогих. Він здавався ще мізернішим через те, що стояв далеко від будь-якого житла, наче закинутий у кам'янисту пустку.

Там Мунк з родиною мешкав за часів мого дитинства. Син його Петер був уже великий і пішов десь наймитувати, але вони мали ще одного хлопця — «ви-родка», як прозивав його батько, бувши п'яний. Мати відсилала його з дому, і він щодня прибігав на пасовисько й допомагав мені завертати худобу, а я за те ділився з ним своїм сніданком. Пляшку з молоком він відносив додому матері, а в холодну, сльотливу погоду повертав мені її повну гарячої смачної кави.

Звався він Ларсом — одинадцятипалим Ларсом, бо на лівій руці мав шість пальців. Пізніше наука начебто й справді довела, що зайві пальці — ознака вродження; але тоді ми просто-протісінько гадали, що зайвим пальцем Ларса позначено, аби люди остеріга-

лися його. Бо він такий був нечистий на руку і клав під свої вчинки певну моральну основу: ніколи не прикинувся до жебрів і вважав, що соромно голодувати такому моторному хлопцеві, поки на світі є ще вдосталь їжі.

Взагалі ж Ларс був хто завгодно, тільки не виродок. Він був загартований хлопець і боронився від тяжких умов життя дужими кулаками. Мати ходила ним тоді, як усе господарство їхнє завалилося, тож перші удари він діставав, ще не з'явившись на світ. Він витримав їх, а як тільки навчився лазити, виробив свої власні правила поведінки. Малим він завше намагався зникати, коли в фарватері показувався батько; але на той час, як я з ним спізнався, у нього вистачало вже відваги не тікати й перебирати на себе штурхани, призначені матері. Він часто ходив із синцями від батькових важких, як оливо, кулаків.

Ларс був дужий, і не тільки фізично: навколишнє свавілля допомогло йому розвинути в собі своєрідне непохитне почуття справедливості. Він часто роздавав дерев'яним шкарбаном копняки, але завше за діло. Сам себе годуючи якимись злидінними крихтами, Ларс виріс здоровим хлопцем, дарма що мав здитинілу матір і п'яницю батька; я вбачаю в цьому доказ невичерпної ласки життя.

Матір він захищав просто тому, що вона була квола, а взагалі не вельми шанував її. На той час вона зовсім пустилася берега, наважилась до ласощів і завше смоктала щось солодке. Мабуть, то були останні жалюгідні спроби підсолодити своє життя. Злидарі дивляться на речі не історично, а обмежуються тим, що знаходять причину людським вадам: мовляв, надто припекло когось життя. Але вони також щедрі на поблагливість: треба миритися з тим, що є, і втішати себе, що могло бути ще гірше.

Мункове минуле знали тільки селяни, що мешкали недалеко пустища, а в містечку всі вважали його за гіркого п'яницю, дужого ледаря, що тільки любить вихвалитися, полишивши громаді дбати про свою родину й про себе самого. Люди з містечка ніколи не навідувались на вересове пустище, але ми, хлопчак, бували там і, лазячи поміж круч, бачили підупалий будинок, що правив тепер захистком пастухам, і вражено дивилися на смуги поля й рівні насипи, які чітко проступали з-під вересу, немов тіло з-під простирадла, однак не знали, що все те мало означати. Долина її далі належала Мункові, бо ніхто не здогадався її відібрати, і коли він був не зовсім п'яний, то хвалився нею. Часом, бувало, він зникав з містечка на кілька днів: порпався на своєму занедбаному полі, що й досі його вабило. Повертався він звідти завше в піднесенні.

Ми з Ларсом щиро приятелювали, як тільки можна приятелювати в десять-дванадцять років. Він переважав мене силою й досвідом; я захоплювався ним, а обидва ми захоплювалися його старшим братом. Петер наймитував десь за півмилі на південь, і я ніколи його не бачив, але чув, начебто він щовечора виганяв старого Валентина, господаря сусідньої садиби, в поле, а сам почував з його молодією дружиною. Старий Валентин цілу ніч ходив навколо своєї хати й націлювався у вікна з наладованої рушниць. Той роман мені здавався страшенно цікавим, і мені кортіло побачити його героя.

Якось Ларс повідомив, що брат має прийти ввечері додому. Я ніколи не був у них, до притулку для вбогих не вельми квапляться в гості. Але цього разу не міг витримати. Тільки-но загнавши худобу до стайні, я побіг до Ларса, навіть не з'ївши каші з молоком, що належала мені на вечерю. Житло їхнє було страшенно вбоге; Ларс готував собі щось на плиті, а його мати

сиділа на скриньці з торфом, слідувала за сином байдужим оком і смоктала льодяника. Кохтина спереду в неї була розірвана, і я здивовано побачив, що ласощі свої вона ховає в пазусі. Цукерки розтанули від теплого тіла, і, коли вона рухалася, мені видно було, як вони липнуть до її шкіри й до кохти. Щоразу, як знадвору чути було якийсь шурхіт, вона здригалася й починала говорити про свого чоловіка, глушливо й зненависно водночас.

— Слава богу, що це ти,— мовила вона, коли зайшов старший син.— Ти так гупаєш, що перелякав мене до смерті.

Петер жваво поминув кухню, ступив до кімнати й шпурнув на стіл згорток білизни.

— От вам робота, мамо,— задержувано сказав він.— А гроші будуть як рак свисіє.

— Авжеж, ти добра душа,— гірко озвалася мати,— свій бруд ти справно приносиш додому, а чогось іншого від тебе не побачиш.

Петер засміявся.

— Нате ось, хай вам чорт! — сказав він і кинув на стіл крону.— Більше нема жадного ере.

— Ти ж побудеш у нас трохи? — спитала мати, бачивши, що він не сідає.— Хоч доки батько ляже спати. Останнім часом він дуже бешкетує.

— Ніколи, мамо, об одинадцятій я повинен бути вдома.

— У молодій Валентиновій жінки, га?

Петер засміявся:

— Спитайте в неї, то й знатимете.

— Уже що я знаю, те знаю! Але ти постерігся б його рушниці, не гаразд заводитися з ревливими чоловіками, а надто як вони ще й старі.

Мені здалося, що, застерігаючи сина, вона мовби пишалася ним.

Петер нічого не відповів; стояв і тільки загадково всміхався.

— Ну, буду йти,— врешті сказав він і взяв шапку.

Він був дужий, товстолиций, рум'яний, із невеличким носиком, кирпатим, як у дитини,— аж світилися маленькі круглі ніздрі. З нього так і перло самовдоволення.

— Авжеж, тобі треба поспішатися,— уїдливо озвалася мати.— Батько як не видно з'явиться на поріг, а він обіцяв порахуватися з тобою як слід.

— Невже? — протягло мовив Петер.— Зрештою, я теж винен йому не одну прочуханку ще з дитинства.

Він завагався, чи йти йому, чи лишитися.

— Я б тобі радила ще трохи почекати з своїм боргом, щоб часом він не подвоївся. З батьком тобі годі мірятися силою, хоч як він п'є та бешкетує. А про тебе він уже не раз питався. Отож не раджу тобі повертатися йому на очі.

— Он як? — сказав Петер і рішуче сів.— Ні, годі, минулися ті часи, коли я терпів його прочуханку. А може б, ви запарили нам кави, мамо?

Ми, хлопчак, побігли до містечка по хліб.

Як ми вже пили каву, до кімнати непевною ходою увійшов Мунк. Дружина хотіла швиденько прибрати посуд, але Петер не дав їй підвестися.

— Ага, ви собі сидите й розкошуєте, а хтось нехай робить на вас,— сказав Мунк, нахилившись над столом.— Що, мовчите, га? — Він обвів усіх очима, завважив раптом дружину й важко опустив кулак їй на плече.

Жінка аж зігнулася під його ударом.

— А може, краще мене? — мовив Петер і рвучко шарпонував батька до себе.

Старий хвильку безмовно дивився на сина, тоді люто

напав на нього. Але не тримався твердо на ногах; Петер умент звалив його додолу і всівся верхи.

Ми троє, налякані бійкою, сховалися за столом. Батько й син, великі, незграбні, сказано товкли один одного й сопили на підлозі.

Двічі старий пробував скинути з себе сина, потім з серцем заплакав.

— Отак-о, тепер просіться,— мовив Петер.

Та батько не слухав його.

— І на якого дідька я впився, свиня така! — нарікав він і товкся головою об мостину.— А то б я скрутив тебе вдвоє, щеня!

— Атож, нахвалятися ви мастак,— глузливо сказав Петер.— Але зараз ви своє дістанете, та ще й з відсотками!

— Так, так, дай йому добре! — озвалася й мати, підходячи ближче.— Хоч і зовсім убий його, я не пошкодую. Чуєш? Це господь бог тобі відплачує! Синок виріс — той, що ти колись ним так тішився! — Вона штовхнула чоловіка ногою.

— Порахуємось іншим разом,— процідив крізь зуби Мунк.— Легко тобі з п'яним воювати. Відкладімо надалі, а як ні, то ти мені не син.

— Ага, хочете відкрутитися від того, що вам належиться?

— Ну що ж, бий, коли хочеш, я не боронитимусь. Я піду помірятися з тобою силою, куди ти скажеш, тільки не тепер. І надав мені нечистий пришепелатися сюди і змарнувати всю свою міць! — Він у розпачі товкся далі головою.

Петер хвилину повагався, тоді відпустив батька й підвівся.

— Гаразд, нехай уже, але не забудьте, що прочуханка за мною.— Він глузливо засміявся й підтягнув штани.

Батько трохи постояв, удаючи, немов збирається напасти на сина, тоді рвучко обернувся й пішов спати.

Цілий тиждень по тому ми з Ларсом хвилювалися: знали, що буде бійка, і боялися прогавити її. Ми не були сентиментальні і з цілого серця бажали старому доброї прочуханки, проте не мали певності, що він її дістане, бо хоч як Мунк розтринькував свою силу, а й досі ще був дужий. І він готувався до змагання, наче йшлося про його життя,— навіть пити перестав, мовчки вечеряв і зразу йшов спати.

У неділю вранці, коли ми з Ларсом гралися на вигоні, прибігла його мати.

— Він он там! — крикнула вона, показуючи в поле.— Гайда, я догляну худобу. Тільки мерщій, може, Петєрові треба буде допомоги!

Ми налягли на ноги, та все одно бійки вже не застали. Коли ми, пробігши з півмилі, звернули з путівця навпростець через поле до хутірського гайка, то зустріли старого Мунка. Він ледве плентав, зігнувшись навпіл, стогнучи й тримаючись рукою за крижі. Ми шаснули за окіп, однак то було зайве, бо старий ішов, як сновида, нічого не чув і не бачив.

Бійка відбулася на галявині в гайку. Трава там була геть витолочена, кущі виламані, верхівки молодих дерев звисали донизу й не могли вже вирівнятися, на них видніла кров. Кругом валялися тріски з розмачулених дрючків,— обидва вживали їх замість зброї.

Петєр саме вмивався, коли ми, захекані, влетіли до хати для наймитів.

— Ну що, здибали старого? — спитав він.— Ішов на двох? Я казав, що віднесу його, та він волів сам іти. Ще твердий горішок.

Петєр показав нам свої руки й плечі, всі в кривавих саднах; обличчя йому спухло і химерно кривилося, як він пробував усміхнутися, занурюючи його у воду.

— А тепер гайда звідси, бо мені треба йти,— сказав він нам.

— Він піде до Валентинової молодой жінки,— гордо пояснив мені Ларс, коли ми верталися назад.

Обидва ми визнавали, що Петер — хлопець хоч куди.

Невдовзі Ларса забрано з дому: громада прилаштувала його в одного хуторянина аж за вересовим пустищем.

III

Знову ми зустрілися вже бувши челядниками в головному місті острова. На дозвіллі всі челядники збиралися де-небудь розважитися, немов пташки в зграю. Чого тільки ми не робили, зійшовшись, тішилися, як могли, чемним товариством, звісно, нас годі було назвати.

Одинадцятипалий Ларс, що вчився на коваля, був у нас за ватажка. Тінь, що затьмарила хлопцеві дитинство, вірно товаришила йому й далі,— всі знали, що він прийшов з притулку для вбогих. Це, звичайно, невелика шана, але він надолужував ваду свого походження особистими якостями і завоював собі загальну повагу й першенство серед хлопців частково завдяки своїм невблаганним, твердим кулакам, а частково тому, що на такі витівки, як він, ніхто більше не міг зважитись. У ньому текла кров стародавніх вождів, він завжди був перший.

Улітку нашим збірним пунктом був майдан перед гаванню або пляж коло південних пагорбів, а взимку — театр. Ми, немов щури, набивалися в темну комору, де виступала міська трупа,— під поміст, на горіще, всюди. Ми знали кожну дірку в темних льохах, залазили в старих садків у вікна до підвалів і вигулювали нагору через люки й суфлерську будку. Не було жадної вистави, яку б ми не подивилися безко-

штовно. Коли часом контроль підсилювали, ми з такої скрути скидалися по два ере й купували один квиток на галерію. Одинадцятипалий Ларс брав той квиток і поважно простував у головні двері в супроводі півсотні заздрісних очей. Він свято присягався відщипнути запасні двері — і відщипав попри всі перешкоди. Ні на кого з нас не можна було твердо покластися, проте Ларс мав славу найбільшого шибайголови в нашому товаристві, до того ж людини честі.

Приїжджі трупи часом були дуже прискіпливі, тоді нам доводилося пропускати першу дію. Але в антракті, коли простоволосі городяни виходили покурити і безцеремонно окупували поближні мури, ми ховали шапки під куртки і теж сміливо заходили разом з ними, докінчуючи на ходу свій туалет, так само як і вони.

Якось узимку містечко до підвалин сколихнула чутка про те, ніби феноменальне явище природи — магнетизер з таємничим хистом — ушанує острів своїми відвідинами і дасть у міському театрі три вистави. Про це сповіщав герольд, ходячи з барабаном по вулицях, і поналіплювані на кожному розі оголошення, а газети водно кричали про світову знакомитість. Їм легко було підбирати гучні слова: магнетизер їхав зі столиці, де вся преса підносила його до хмар.

Цього разу всі наші хитрощі виявилися зайві. Перше, що зробив магнетизер, — це зайшов у стосунки з кількома найзаповзятливішими театральними зайцями, і в неділю вранці всі ми, десь із двадцятаро чи тридцятаро, зібралися в театрі. Вперше в житті ми мали самі виступати на кону і врочисто провадили генеральну пробу. Магнетизер умів дати раду з хлопчиками. Вивчивши з нами ролі, гладкий бородань виголосив наостанці нам невеличку проповідь: нагадав про чесноти правдивого хлопця — бути спритним і трима-

ти язика на припоні. Цього він міг нам і не казати, кожен і так готовий був виконати свій обов'язок.

Усі ми отримали по квиткові і мали розпорошитися серед глядачів; коли їх викликатимуть на кін, нам — звісно, цілком випадково — належало опинитися серед них. Ото було свято для кожного шибеника — пошити в дурні ціле місто!

Удень просто з церкви люди посунули до театру, а другий показ таємничого мистецтва був призначений на восьму годину вечора. Зала була повна-повнісінька, знакомитість найперше звернулася до глядачів з промовою, пояснила, в чому полягає його незвичайний хист, навела приклади своєї феноменальності. Часом він просто не зважається думати — боїться, мовляв, щоб знавкола не зробили так, як йому роїться в голові, й не занастили себе. Наприклад, якось у Гібралтарі він давав велику виставу на набережній, де були присутні багато значних осіб, і серед них син одного індійського раджі. Поки магнетизер морочився з медіумами, йому шибнула божевільна думка: «А що, якби вони пострибали у воду?» Він зараз-таки відігнав ту безглузду гадку, проте індієць уже встиг перебігти набережну й скочити в море. Потім приголомшені глядачі довідалися, що приблизно дві третини присутніх улягають магнетизмові — здебільшого чоловіки, бо з жінками тут, як і всюди, важко впоратися. Знову ж таки — серед чоловіків найподатніші підлітки.

Магнетизер кілька разів повільно змахнув руками, наче хотів погамувати в собі всевладні сили, і почав запрошувати всіх, хто бажає, на кін:

— Вам нема чого боятися! Анітрохи!

Від переднього ряду стільців до рампи прокладено місток. Кілька наших зайців вибираються містком на кін, за ними совбаниться вайлуватий Стрем-водолаз, що не боїться ані бога ані чорта, і, нарешті, Кнуд —

довготелесий крамар, улюбленець цілого міста. Де є він, туди можна піти й іншим, і невдовзі кін уже повний люду. Можна починати виставу.

Кожний з нас дістав чорне кружало, в яке вправлено посередині алмаз, що ним ріжуть скло; ми маємо сидіти й дивитися на нього, аж поки нас здолає гіпно-тичний сон. Штукар зосереджено походить по кону й перевіряє наслідки, відсилаючи непридатних медіумів,— за таємничий критерій править легеньке покліпування повік. Скоро на кону залишається тільки його виборна гвардія, і розвага починається!

Один хлопець позіхає і — о диво! — не може стулити рота, аж поки великий чарівник торкається своїм магичним пальцем його щелепи. Другому доводиться сидіти з висолопленим язиком, третій удає, що заснув і ось-ось упаде з стільця. Глядачі раді-радісінькі. Тоді магнетизер береться до найбільшого й найдужчого хлопця. Це Ларс: він лягає потилицею на один стілець, а п'ятами на другий. Магнетизер сідає йому на живіт. Глядачі затамовують віддих.

— Він не може зігнути! Хіба що переломиться! — каже магнетизер і злякано схоплюється з Ларса, бо в хлопцевому тілі щось лускає, і центр ваги його починає осідати.

Врешті нам починає набридати така одноманітність, можна ж бо зробити все цікавіше. Один із тих, що сплять, починає хропти, а ми, решта, йому вторуємо, аж гай гуде, хоч у гіпно-тичному сні такого й не чувано. Магнетизер на хвилю бентежиться, потім рішуче приєднується до гри, бо іншої ради не бачить. Він бігає від одного до другого, і тільки-но помітить, що котрийсь хоче вступити якусь штуку, відразу опиняється коло нього, вдаючи, що все те відповідає його потаємним задумам. Так він гасає по кону і грає на нас, двадцятьох чи тридцятьох шибениках, мов на кла-

вішах, але потихеньку лається і всяко нам погрожує, аж нарешті нас посідає спокійний гіпнотичний сон.

— Ось мій тріумф! — знеможено звертається маг до глядачів і витирає з чола піт. — Прошу вас завважити, як то тяжко, навіть коли маєш незвичайну волю, втримати одночасно тридцять медіумів у різному стані гіпнозу.

Раптом він накидається на мене.

— У тебе горить чуб, гаси швидше, хлопче! — гукає він.

І я хапаюся за голову з добре вдаваним страхом. Глядачі регочуть.

— А тепер загорілася куртка! — знову кричить він. — Скидай її!

Але тут він дав маху: ми, челядники, не носили під курткою сорочки, навіть у неділю.

— Не можу скинути! — з серцем буркаю я.

— Агов, прокинись! — реве магнетизер і дме мені в обличчя, аж мене пересмикує з неприємного почуття.

Він підбігає до іншого хлопця і дає йому картоплину:

— На́ яблуко, їж!

Хлопець зиркає на сиру картоплину і врешті каже:

— Не буду їсти з лущиною.

— Ага, ти, бачу, панського роду! — мовить штукар і простягає йому ножика.

Глядачі регочуть і дивуються: хлопець-бо справді нешлюбний син якогось копенгагенського пана, що спровадив його в наші краї.

Одинадцятипалого Ларса вибрано на кінцевий номер програми, і він дає себе ще раз загіпнотизувати.

— Тепер можна розпороти його, вийняти кишки і знову зашити, а він навіть не завважить нічого. Тільки за це карають, — каже магнетизер. — Тому обмежимося

тим, що встромимо йому в тіло шпильку. Може, хто з шановних городян хоче зробити цю спробу?

Глядачі виштовхують одного поважного добродія. Він потішений такою довірою, а все ж вагається.

— Застромляйте, де більше м'яса, хлопець нічого-сінько не відчує! — запевняє магнетизер.

Ларсові повіки ледь тремтять, проте обличчя нітрохи не міняється: його стільки бито, що він уже загартований, а як лежатиме тихо, то заробить крону, тимчасом як решта всі з нашого товариства терплять просто за-для честі.

Номер чудово вдався — шпилька ввігналася в тіло по саму головку!

Змалювавши кількома словами, які незвичайні дива чекають їх на вечірній виставі, великий чарівник попрощався з глядачами.

Після вистави всі ми, виконавці ролей, зібралися за лаштунками, щоб отримати інструкції на вечір. Магнетизер заявив, що збирається показати ту саму програму.

— Ви все чудово робили,— похвалив він.— А тепер ідіть додому й добре попоїжте, щоб вам не бурчало в животі під час вистави.

Ларе очікував, він хотів одержати свою крону, але знакомитість дуже поспішала.

— Дістанеш увечері,— сказав він і витурив хлопця за двері.

Догнавши нас, Ларе заявив:

— Він шахрай шахраєм! Не розумію, невже вам і далі хочеться йому помагати? Мене він принаймні більше не побачить.

А проте Ларе прийшов увечері, тільки обличчя його не віщувало нічого доброго.

— Ну то як, одержу я свою крону чи ні? — найперше спитав він.

— Потім, хлопче, потім! — відповів магнетизер, нервово перебігаючи з місця на місце.

Вечірня вистава почалася точнісінько так, як і вдень. Ми, хлопчаки, вдруге дістали нагоду побачити, яка безмежна людська дурість та як легко нею можна скористатися, і горіли бажанням ще раз пошити в дурні наших тиранів — міське панство.

Але нічого з того не вийшло: магнетизер допустився величезної помилки, забувши про несплачену крону. Він підійшов до Ларса. Той сидів і дивився на своє кружало з якимось чудним виразом, таким, що не можна було впізнати, чи він загіпнотизований, чи напружено міркує про щось. Коли магнетизер задер йому голову й торкнувся підборіддя, Ларс миттю роззявив рота й висолопив язика, але все те якось зловтішно, міна в нього була яка завгодно, тільки не сонна. Магнетизер спантеличено глянув на нього і з поспіху хотів захвати йому назад язика, та виявилось, що то завдання понад його магічну силу. Він пробував знову й знову, сичав крізь зуби, погрожуючи Ларсові, почервонів з люті, та все дарма, Ларс так само сидів і показував глядачам язика, а обличчя його дедалі розпливалося в зухвалій посмішці.

Глядачі реготали й перемовлялися, годі й думати було звернути їхню увагу на інші дива. Магнетизер спробував урятувати становище коротеньким поясненням: мовляв, часом можна так загіпнотизувати людину, що потім і сам її не збудиш. Пояснення наче скидалося на правду, але що було, те було: хлопець і далі сидів з безглуздою міною, а ми всі, забувши, що нас загіпнотизовано, дивились на нього й також сміялися.

Магнетизер, мабуть, збагнув, що остаточно провалився, тому швидко оголосив про кінець вистави і зник за лаштунками. Поспішаючи, він забув нас збудити, але тепер уже, либонь, і не було такої потреби. Єдине,

що глядачі могли ще побачити,— це того самого однадцятиналого Ларса, що кривився з кону.

Місто ґрунтовно готувалося до наступної вистави, але дарма: феноменальна сила природи вичерпалася так швидко, що магнетизер не дочекався ранку, а втік на пароплаві того ж таки вечора. Більше його в нас не бачили.

То була чи не найзухваліша Ларсова витівка, та й узагалі з ним не варто було заїдатися: там, де, на його думку, порушувано право й справедливість, він не давав себе скривдити. Сам він ніколи не відступався від свого слова і належав до тих людей, які, розлютившись, можуть спалити ціле місто за те, що якийсь один городянин зламав свою обіцянку. На таке завше здатні ті, хто змалку спізнав багато лиха.

До роботи Ларс був не дуже беручкий, його завше щось відривало від неї, і він часто приходив і намовляв мене пуститися в мандри. Звичайно мені вдавалося відраяти його, та все ж інколи він щезав на кілька днів. А повертаючись, покірно терпів від майстра належну прочуханку.

IV

Хоч як ми приятелювали з Ларсом, а я, щиро казати, не згадував його цілими роками. В житті ми не настанно здибаємося з новими людьми й новими долями, і вони затіняють давніх, аж поки ті, непомітно відійшовши на задній план, зовсім зникають за обрієм.

А все ж коли нам було десь років по двадцять два, я одного пізнього вечора наштотхнувся на Ларса в районі Бредгаде: він вовтузився з відмикачкою біля вітрини якоїсь крамниці.

— Хвалити бога, що це ти, а не хтось інший,— сказав він.— Що поробляєш?

— Учуся,— відповів я, вражений його спокоєм.

— Воно й видно,— мовив він, оглядаючи мій костюм.— А я, бачиш, розподіляю власність на практиці.

Він пішов зі мною, хоч я й не вельми бажав того.

— Слухай,— сказав він, коли ми сиділи в моїй кімнатці,— ти не дуже будеш проти, якщо я часом заглядаю до тебе? Ти б мені розказав, що пишеться в книжках, і, може б, я тобі чимось став у пригоді. Я ж бо ніколи нічого не вчився.

Я не був у захваті від його пропозиції, але й не міг просто сказати, щоб він не приходив. Ларс навідувався таки частенько, і скоро я став тішитися з його відвідин і нудьгував, як він не з'являвся,— очевидно, через своє ремесло. Великої науки від мене він не дістав. Я поклав собі будь-що завернути Ларса з його сумнівної життєвої дороги, однак він і тепер був дужчий за мене, тож сталося навпаки: він впливав на мої думки про суспільний лад.

Він багато міркував про такі речі, і то цілком самостійно — до чого я ще не дійшов,— і вже через саме це переважав мене. Коли він поблажливо говорив про те пекло, що його спізнав удома, і знімав провину з своїх батьків, я ніби добачав у його словах якесь нове вчення. Тепер він розумів і їхню боротьбу, і їхню розку — зумів же додуматися до такого! — і жартома казав, що як йому пощастить залагодити одне вигідне дільце, він вернеться додому й візьметься обробляти «Рай».

— Тоді старі знову стануть хліборобами і будуть мати власну садибу,— казав він.— Атож, якби їм тоді повелось, то я був би син хуторян, і все б склалося інакше.

З його тону знати було, що він часто вертається до цієї думки.

Він був добрий, щирий хлопець і зразу помічав чужу біду; часом мені важко було відмовлятися від його

допомоги. Щоправда, гроші нічим не тхнуть, та й коли б вони вміли говорити, то одна десятикоронова кредитка навряд чи розповіла б іншій що-небудь нове. Але я з багатьох причин волів сам собі давати раду і нічого в нього не брав, крім єдиного разу.

Я придбав собі на виплату один великий і дорогий, але вкрай необхідний довідник, а як не зміг вчасно сплатити внесок, книгар прийшов і відібрав його в мене.

— Слухай, це ж чорт батька зна що,— сказав увечері Ларс, дивлячись на мою порожню полицю.— Я, правда, не дуже розуміюся на науці, а все ж тямлю, що без книжок учитися не можна. А що ти норовистий хлопець, то краще я мовчатиму і робитиму, як сам знаю.

Другого дня він приволік мені довідника, та ще й той самий примірник. Я взяв книжку, бо вона мені була дуже потрібна до роботи, але й донині не знаю, чи Ларс її викупив, чи добув «легшим» способом.

Зрештою, його ремесло годі було назвати легким. У мене склалося враження, що йому ледь ставало грошей на сяке-таке життя, хоч він, мабуть, був дуже спритний, бо ніколи не мав поважних перепон у своїй роботі. Помагала йому найбільше його спокійна вдача, але трохи й приятелювання зі мною. Хоч морально він і переважав мене, проте я немало вплинув на його зовнішній вигляд. Він став краще одягатися, стежив за своєю мовою і манерами. В його постаті й поведінці з'явилася шляхетна простота, що відвертала від нього всяку підозру. Я навіть переконав його завести собі візитні картки: посполитий розум його ніяк не міг дотягати, яку він матиме з того користь.

А втім, через них він і попався, саме тоді, як залагоджував те дільце, що мало забезпечити йому прийдешнє.

Якось уночі він уломився до вексельної фірми й поживився там кількома тисячами крон. Я прочитав про це другого дня в газетах: злодій лишив свою візитну картку з прізвиськом Ларса Мунка. До вечора його й спіймали. Певне ж, Ларс не навмисне лишив свою картку на місці злочину, як жартома писали газети, а загубив її. Він попався на єдиному, що засвоїв від мене як звичай буржуазного прошарку, і це навело мене на певні роздуми.

Сам він ні на кого не мав жалю. Після майже дворічного перебування у виправній в'язниці він прийшов до мене дуже змінений. Ув'язнення позначилося на ньому,— я рідко бачив обличчя, на якому життя лишило б такі глибокі карби. Чуб йому теж геть висипався.

— Це від думок,— пожартував він.

— Що ж ти тепер гадаєш робити? Виїдеш кудись? — спитав я під час нашої розмови.

— Ні, вернуся додому. Там же я маю шмат землі, зарослої вересом, з яким старі не змогли впоратися. Я хочу довести її до ладу,— хоч якась буде з мене користь. Я навіть задля цього вчився садівництва у в'язниці.

Мабуть, поступово цей план став йому за мету життя. І Ларс досяг її без жадної допомоги, тільки власними руками, не огинаючись від роботи і вже не думаючи про мандри. Досяг за тих самих умов, за яких старі його зазнали краху. Так воно ведеться в житті, без цього не було б правдивої перемоги.

За п'ятнадцять років Ларс обробив до кінця свою землю, працював день і ніч, не покладаючи рук, витримав усе, всупереч різним теоріям про виродження, і перетворив хутірсець на райський сад. Які муки й нестатки довелося йому витримати, Ларс ніколи не згадував. Він спізнав усе те, що й його батьки, з тією

тільки різницею, що він таки переміг. Зрештою, старі померли, не дочекавшись його цілковитої перемоги, і «Рай» став тепер лишень його метою.

Щоразу, навідуючи рідні місця на узбережжі, я заглядаю на той хутірець, чудовий пам'ятник перемоги, яку поки що тільки й може досягти Пер Голодранець. Одинадцятипалого Ларса вже немає живого, і сталося з ним ось що. Коли господар Гірського хутора побачив, що «Рай» обертається в квітучу садибу, він згадав, що протягом багатьох років за нього не сплачувано процентів. А що гроші годі було стягти, то він наклав руку на саму садибу. Як Ларса прийшли виселяти, він випередив їх і повісився.

Це єдина тінь, що падає на «Рай». Може, комусь і ввижається вішальник, але старий, сивий господар Гірського хутора, що перебрався сюди, лишивши на своїй землі сина, нічого не помічає. Він дбайливо все доглядає, гордо показує хутір кожному, хто тільки хоче, оповідаючи на додачу його історію. Але, захопившись, він починає трохи плутати, йому чимдалі дужче здається, що то він сам довів хутір до пуття.

У загальних рисах Ларсова доля схожа на долю його батька. В житті їм не повелося, і то з їхньої ж таки вини, як завше кажуть про злидарів. Багато ж бо хто вважає, що вони самі винні, як життя їхнє піде шкереберть. Насправді ж злидар ніколи не копає собі ями, завше за нього подбають обставини. І знову ж таки, поганих якостей злидаря ніхто ще до пуття не знає.

ОЙ ТИ, ХВИЛЕ, СИНЯ ХВИЛЕ!

I

У моєму краю, на південному кутку невеликого прибережного містечка, давно колись стояла рибалчина хатина, що тепер уже завалилася. Вікнами хатина виходила на море і приліпилася на самому березі. Її відділяла від води тільки вузенька стежка, протоптана рибалками, що ходили зі своєю снастю на майданчик, де сушать рибу.

На ту пору, що про неї буде мова, старий рибалка з дружиною вже померли, і в хатині мешкала самотою їхня дочка Марта. Вона була одначка, і невеличкий спадок рибалчин лишився їй; коли батьки померли, вона стала заробляти собі на прожиток ткацтвом. Першого дня кожного місяця вона навивала на веретат нову основу: раз на звичайне полотно, а раз на рядна. Містечковий люд замовляв собі стільки-то й стільки ліктів і відповідно постачав ниток.

Марта була висока, дуже дівчина, напрочуд лагідна й сором'язлива. Найкращі роки свого дівочтва вона втратила на догляд вередливих, сварких батьків,— вони довго не розлучалися з життям,— а тепер сиділа коло невеличкого віконечка, зверненого до моря, і з ранку до вечора ткала. Ніхто не розумів, чого вона сидить сама й дивиться на море, а не перебереться до якоїсь рідні, де в неї були б посестри. Вона ж бо не така була вбога, могла дещо за себе платити, то всяке прийняло б її з великою радістю.

Однак Марта воліла бути сама, і принаймні її тішило те, що вона не гайнує часу. Коли літнього ранку рибалки, немов підносячись із-за обрію разом із

сонцем, поверталися з половом, вона звичайно стояла на порозі, часто ще в самій лише сорочці, й дивилась, яка заповідається година. А потім її верстат стукотів цілий день. «Уже полудень!» — завважували сусідки, коли припинявся стукіт. Або: «От і п'ята година. Марта — все одно що добрі дзигарі», — казали вони.

По ній можна було також розплановувати цілий свій тиждень. У суботу після обіду вона йшла на цвинтар підправляти могилки батьків, у неділю запиналася в хустку й вирушала до церкви. Більше вона ніким і нічим не цікавилась, а сиділа собі на своєму місці коло віконця. Верстат стояв так, що Марта, працюючи, могла бачити море й затоку, човни, що сновигали по ній, і кожен чужий корабель, що завертав на пристань.

Вона так зрослася з своїм місцем коло вікна, що людям ставало неспокійно на душі, коли часом її не видно було там. Старші сусіди пам'ятали, як її клали на вікно ще в пелюшках, немінним, заслиненим немовлям, що мружилось й кривилося від яскравого блиску морського простору. На тому самому підвіконні вона гралася цяцьками, як тільки навчилася лазити, і там само сиділа впродовж свого дитинства, виглядаючи батька, що вирушив у море, або чекаючи вістей зі світу. Море приносило страшні новини, з морем пов'язані були визначні події в житті людей. Прибували судна з небіжчиками, часом щастило на багатий улов, а часом заповідалося на голод, подеколи траплялося багатство, що без господаря пливло, куди його несли хвилі. Марта завше поглядала на безмежно широкий обрій і через те, мабуть, стала далекозора, бо не годна була дивитися на людей. Тільки мимохідь мляво й безвільно поглядала на них і відразу відвертала очі. Та коли вона дивилася на море, зіниці її збільшувалися, а в погляді відразу спалахувала цікавість.

Дехто, бувало, міркував собі, чи вона сповна розуму. Та, зрештою, однаково: вона ж бо сама на себе заробляла й не обтяжувала ані родичів, ані містечко.

Марта була вродлива й поважна дівчина, та й садибу успадкувала вільну від боргів, тому не один молодий рибалка охоче завертав на стежку повз її вікно. Ті, що доводилися дівчині якоюсь ріднею, приносили рибину, коли випадав добрий полов, а весною приходили й допомагали копати невеличкий город. Але дяки від неї ніхто не діждався.

З часом молодики поклали собі за мету доскочити в дівчини ласки; вона стала для них чимось недосяжним, задля чого кожен ладен був ризикнути головою. Та хоч як підсипалися вони до Марти, а не здатні були її прихилити. Ніхто не міг похвалитися, що запалив у її очах іскру зацікавлення; жоден з них не був навіть певен, що вона взагалі його завважила.

— Хто хоче її підхопити, то нехай більше тримається моря,— казали старі рибалки.— Марта ж бо далекозора. Це в неї від матері.

Цим вони натякали, що Мартина мати свого часу також знехтувала містечкових хлопців і знайшла собі нареченого на другому березі острова.

Та чи Марта вдалася в матір, чи в когось іншого, а вже яка була, така й лишилася.

Так минуло років із десять, і Марта, мабуть, ще дужче звикла до своєї самоти, хоч уже недалеко був той день, коли вона мала назавжди лишитися старою дівкою. Не було з нею ніякої ради, та люди й не вельми її ганили, бо знали, що Марта, врешті, добра дівчина.

Та якось одна досвідчена молодиця завважила, що Марта начебто змінилася в стані, а скоро таке помітила одна, то відразу стали бачити й решта всі. Тоді найстарша Мартина родичка прибралася, як до

церкви, і прийшла до неї додому. Марта зустріла родичку, ховаючи руки під хвартухом, але зовсім не відмагалася. Тільки від неї годі було вивідати якісь подробиці. На всі запитання, як усе те сталося, вона просто кивала на море, а від такої відповіді не вельми помудрішаєш.

Коли якимось іншим робом не можна дістати пояснення того, що сталося, то доводиться самому його вигадувати. Пішла поголоска, що капітан одного вітрильника, яких, коли схопиться береговий вітер, повно шукає захистку біля наших берегів, узяв човна, доплив уночі до суходолу й постукав у Мартине вікно. Як чужинець — з її сором'язливістю й несмпливістю — зумів домогтися свого, всі чудувалися. Але й те сказати: Марта вічно дивилася на море, наче звідти до неї мало прийти щастя. Якось той капітан скорив її. Отож-бо й є, що жінці ніщо не допоможе, хоч би вона замикалась і на дві заціпки!

Авжеж, щастя вона знайшла, не зовсім марно просиділа і продивилася коло вікна своє дівоцтво. «Чужинець» таки прийшов до неї з моря.

Невеличке містечко такі випадки завше сприймало не вельми прихильно. Проте цього разу сталося диво дивне: люди боялися гудити Марту. То був незвичайний випадок, вони добачали за ним якусь таємничу силу й поставилися до дівчини поблажливо. Знайшлося навіть кілька молодиків, що й тепер згодні були одружитися з нею.

— Приставай, дівонько, не чекай на те, чого ніколи двічі не буває. Бери своє щастя, як воно йде до тебе, — радили їй старі жінки. — Нема нічого в світі зрадливішого за море. Це тобі всяка з нас скаже. Виходь заміж, і твоя дитина матиме батька.

Марта нічого не відповідала, тільки ткала ще заповідніше в перервах між тими умовляннями. Навіть із

самого її стуку знати було, що вона твердо надумала виховувати свою дитину сама.

Народився хлопчик. Іншого батька, окрім моря, він не знав і невдовзі звик до цієї думки. Коли він трохи підріс, то спитав матір за батька, та вона тільки мовчки показала на море. А як хлопчина пробував вичитати відповідь у її ласкавому погляді, то й там бачив море, таке безмежно широке, яке можна углядіти тільки в обвіяних вітрами блакитних очах рибальської доньки.

Хлопчик змалку полюбив море. Він був такий самий потайний, як його мати, і, щойно навчившись лазити, цілі дні проводив коло води. На горищі він знайшов старі, ще бабині, ночви, залазив у них і плавав коло берега. Часто ночви переверталися догори дном, і мати, що поглядала за дитиною у вікно, відкладала човника й чимдуж спішила витягти хлопця з води, поки він не захлинувся. Але жодне з них не гнівалося на море за такі капості.

В школі Мартин хлопчик не визначався великими успіхами. За здібних учнів там вважали тих, хто вмів вивчити напам'ять кілька друкованих пісеньок, а до таких речей хлопець не мав замилювання. В класі він забирався в свій куток на задній лаві й намагався поводитись якнайтихіше, там усе було йому чуже. З дітьми він також не грався. Учителю не морочив собі голову хлопцевою освітою, а полишив його набиратися розуму від сусіди на лаві.

Зате поза школою він міг хоч кого переважити. В містечку все визначало море: і дитячі забави, й роботу дорослих людей. А море хлопець добре розумів. Він швидко навчився керувати човном, як правдивий рибалка, й знав таємні закони міграції риби, бозна звідки, але знав, наче сама природа наділила його таким інстинктом. Два чи три багатії в містечку завше

зверталися до нього, як улаштовували в себе кликаний обід: вугрів і щук він хоч коли міг добути.

На щастя, він ніколи не вчив зоології, а тому знав, що пструг, окунь і щука — риба прісноводна, але в Балтійському морі так мало солі, що більша риба й там виживає, вона спливає догори черевом лише тоді, як попаде в протоку Зунд коло острова Вен. Однак ікринки й малеча можуть жити тільки в прісній воді. Тож ранньою весною дорослі самиці й самці кидаються по всьому Балтійському морі, шукаючи прісної води, поки натраплять на гирла річок Борнгольмського побережжя. Ними вони пливають проти води до боліт і озер класти ікру.

У школі йому добряче перепало б за такі неприпустимі знання, коли б він з кимось ними поділився. Зате поза школою вони ставали йому у великій пригоді. Він докладно знав, коли риба починає йти, і того, хто добре ладнав з ним, обіцяв збудити чудового весняного досвітку десь годині о третій і взяти з собою на окунів чи щук.

Проте здебільшого хлопець волів бути сам. Його мати посідала особливе становище, і він вірно ділив його з нею. Вона жила тільки своїм верстатом і хлопцем, якого їй подарувало море; варто було Марті лиш трішки звести голову, і вона бачила весь свій світ — сина в батькових, так би мовити, обіймах.

Розмовляли вони між собою мало: обоє були небалакучі. Але в них був свій власний спосіб триматися одне з одним і боронити одне одного, що викликав пошану в інших людей. І вони були щасливі! Марту одне лишень непокоїло: що з'явиться батько й забере від неї хлопця.

Йї страх не був марний: ще навіть не конфірмававшись, Петер лишив матір і втік у море. Хлопець, мабуть, відчував, що по-доброму його не відпустять, а він

будь-що хотів у море, тому втік уночі. Спочатку гадали, що він утонув; його човна знайдено якось перекинутого коло берега. Але потім виявилося, що він утік на вітрильнику: їх під час берегового вітру повно закидає ківтицю коло узбережжя.

Зовні в Марти не видно було ніяких змін: життя її пливло рівно, як за годинником, вона й далі робила свою роботу і ні з ким не ділилася своїми думками. Та однаково знати було, що вона тужить. Журба точила її зсередини. Смуток її був тихий, безмовний, як у тварини; він не поменшав, коли Марта довідалася, що син не втонув, а десь товчеться в кращому світі. Бо ж так чи так море його таки забрало, вдома хлопця не було! З Мартиноного димаря й далі курилося, вона їла й пила, як і перше, навіть погладшала, стала огрядна й неповоротка. Одначе хоч і дивно, а вона чахнула, танула зсередини.

Тому, хто тікає з дому шукати кращої долі, найтяжче доводиться спочатку, і Петер, зважаючи на всі обставини свого від'їзду з дому, очевидно, вирішив не давати про себе чутки, поки не зможе повідомити доброї новини. Двічі, з перервою в кілька років, доходили вісті, що Петер їде додому з грішми в кишені і збирається скласти іспити на штурмана, і тоді Марта трохи оживала. Та Петер так і не з'являвся, й розчарована мати ще дужче байдужіла.

Вона дедалі довше сиділа коло вікна, а потім уже зовсім не покидала його, водно дивилась на море. Часом за давньою звичкою стукала верстатом, але пряжі на ньому не було. «В неї поламалася вся машинерія»,— казали рибалки, що йшли повз хату й бачили Мартине застигле обличчя, прилипле до шибки. Так вона сидючи й померла.

Звістка про материну смерть застала Петера в Гамбурзі, саме тоді, як його от-от мали геть обчистити

втретє. Приніс йому ту звістку приятель, сам він не підтримував ніяких стосунків із батьківщиною. Петер 'якраз вчасно стримався і зберіг хоч стільки грошей, що стало на квиток додому. Приїхав він уже на похорон.

Материна смерть змусила Петера добре поміркувати, що йому дала мати, а що власне його життя. Годі, треба попрощатися з морем! Він приглянувся до дівчат в околиці і вибрав найсумирнішу, Ану-Лізу.

— Так мене буде хоч щось тримати на місці,— пояснив він.

— Та воно добре,— казали люди,— але тобі треба знайти якусь роботу, без неї ти не проживеш. Та й про хату і господарство не завадило б подбати!

— Теж правда! — погодився Петер і став шукати роботи.

Він знайшов гарне, постійне місце в бровара й почав уряджати своє гніздо. А незадовго до різдва й одружився.

— Ну, тепер він добре причалив,— казали люди.— З таких м'яких обіймів не легко вимкнутись. А ще як у нього на колінах загецає дитинча, то...

І люди правду казали: все своє дозвілля Петер просиджував дома, упадав коло Ани-Лізи й клопотався про своє гніздо. Йому справді вдалося вигнати з душі свою непосидючість.

Та ось настала весна, кораблі один по одному вирушали, навантажені, в море, і Петера посів неспокій. Усе здалося йому нудним, і одного чудового дня він зник.

Його молода дружина була розважна й не дуже побивалася за ним — однаково ж нічого не зміниш,— а зразу взялася залагоджувати справи, що їх кинув чоловік. Народилася дитина, і Ана-Ліза працювала та виховувала її, не чекаючи, поки чоловік пришле грошей. І добре вчинила.

Петер не часто писав додому, але якось, через п'ять років, з'явився власною особою під вікном своєї хати, змінений, бородатий, проте в чудовому гуморі. Дружина, звичайно, хотіла не одне сказати йому, та хіба можна було довго сердитись, коли він захоплювався і нею, і дитиною! Петер і сам був немов велика, радісна дитина, тож усі докори відскакували від нього, як горох від стіни. Нікому й на думку не спало б за-сумніватися, що він і сам, хоч і не навідувався додому п'ять років, мало не здурів з туги,— так він тішився своїм гніздом. Захват і радощі так і хлюпали з нього, поки не вихлюпалися...

Потім Петер ще не раз навідувався додому через кожні кілька років; вік і кількість дітей були свосереднім рахунком тих відвідин. Завше він так само захоплювався своєю маленькою, на диво моторною дружиною й дітьми, яких вона йому народила, завше запевняв, що тепер уже неодмінно покладе край тому собачому, каторжному життю на морі. Надалі він житиме з своєю родиною, купить човна, буде рибалити або робитиме щось інше недалеко від своєї домівки. Отак гасавш по світу хтозна за яким бісом, а тим часом найкращі роки минають. Можна ж бо так чудово жити! Але тепер уже годі. Треба ж нарешті набутися як слід з дружиною і дітьми...

І щоразу було те саме. Поживши трохи на суходолі, Петер починав метатися між домом і пристанню, не знаходячи собі спокою. Хоч як широко ставив він ноги, коли йшов, аж боліли клуби й підшви, а земля не гоїдалася під ним. Та й сон від нього тікав. Дома бралися на все, аби тільки втримати його. З ліжка, щоправда, не зробиш гоїдалки, але десь із тижднів вони вдержували Петера тим, що, як він лягав поспати, діти по черзі ставали під вікном і хлюпали на шибки воду. Та все ж Петер не витримував і вирушав у море.

Він-бо вже переконався, як чудово його моторна дружина кермує родинним кораблем! А дівчатка — чисто тобі порцелянові лялечки!

II

Як то цікаво й радісно для маленького хлопчика знати, що хтось довго мандрував по далеких світах, і раптом побачити того мандрівника в невеличкій громаді свого містечка, оточеного казковими дивами з чужих країв: коралами, бумерангами й чудовою китайською порцеляною! Ніхто з тутешніх моряків не був так потатуйований, вся його постать мимохіть вражала хлопчачу уяву. Який, мабуть, гарний той далекий світ, коли він так вабить до себе й змушує чоловіка кинути все, що йому було любе вдома! А скільки він подвигів учинив — правдивий герой! Хто б не мріяв помандрувати разом з ним і хоч на хвилю побачити його безжурне життя в тому далекому світі!

Коли я виріс, мрія моя здійснилася: мені чисто випадково трапилося подорожувати разом із ним з чужини.

Це сталося кілька років тому. Я застряг неподалік одного великого середземноморського порту й чекав на якийсь корабель, що довіз би мене додому. Гаманець мій був порожній, я не мав грошей на залізницю, а пасажирський пароплав, що їздив на батьківщину, відмовився довести мене задарма. Я мешкав в одному з пансіонів у порту. То був просто шинок, де задля принади день і ніч метлявся неймовірно брудний данський прапор. Щоранку я віддавав два франки за їжу й нічліг, а тоді цілий день вештався по величезній пристані.

Нарешті одного ранку я побачив червоний прапор,

що майорів над величезним іржавим судном коло одної з набережних. То була велика пошарпана шхуна «Данія», що прибула зі Сходу, де ловила рибку в каламутній воді під час російсько-японської війни, а тепер поверталася додому. Видно було, що бачила вона всяке.

Тими роками морські фрахти були такі низькі, що не оплачувалося навіть вугілля, витрачене на дорогу. «Данія» мала саме стати на довгу стоянку, коли російська балтійська ескадра вирушала в свою смертельну подорож і шукала вантажних суден, що супроводили б її з вугіллям. То була дуже непевна справа, ціну за фрахт обіцяли вчетверо більшу, і «Данія» відразу запропонувала свої послуги. Так шхуна опинилася на Сході. А попавши туди, робила й усе решту: заходила в Корейську протоку з запечатаними наказами й замаскованим вантажем, завше плавала з пригашеними ліхтарями, обминаючи японські крейсери й підводні міни під час підозрілих рейсів між Порт-Артуром і Владивостоком. Часом можна було загинути, за яку хвилину зникнути без сліду.

Одначе все виходило на добре, і за кожний рейс платили стільки, як за кілька років тяжкої праці.

Тепер війна скінчилася, і, як уже згадувано, вантажна шхуна, товчена-перетовчена, верталася додому. Її киль так позаростав черепашками, що про путню швидкість годі було й думати, а надто з повним сподом. Шхуні не пощастило знайти вантаж аж до Європи і довелося плисти з зупинками, щоб сяк-так виплатилася дорога. З Японії вона взяла повний вантаж вугілля до Гонконга й Бангкока; в Бангкоку тільки чверть вантажу збіжжя й тикового дерева до Гамбурга; тоді в Сінгапурі трохи кори, що нею дублять вітрила та іншу рибальську снасть, теж до Гамбурга. З Сінгапура шхуна вирушила до Рангуна — забрати риж до Данії,

а тут, у Мессіні, наповняла свої бункери помаранчам для Копенгагена, кінцевої своєї зупинки.

Капітан погодився взяти мене, лише просив, щоб я негайно перебирався на судно, бо хотів за кілька годин рушати далі, як тільки закінчать вантажити помаранчі. Він послав зі мною одного матроса, допомогти перенести мої речі.

— Тільки зробіть мені ласку, не спускайте його з ока,— сказав капітан.— Він чудовий моряк, але як вийде на берег, то так і зслизне, слід по ньому залишиться хіба в корабельній книзі. А як я вже допровадив його сюди, то хочу мати приємність більш-менш щасливо довести і до Данії.

То був дужий, бородатий моряк років сорока-п'ятдесяти, смаглявий, як метис. У вухах він носив олив'яні сережки, як наші рибалки, а жилаві руки його були геть потатуйовані. Поки нас видно було зі шхуни, він тримався на кілька ступнів ззаду, а як ми завернули в першу ж вулицю, відразу порівнявся зі мною. Деякий час він позирав на мене збоку, ненастанно жуючи тютюн, тоді виплюнув його на бруківку, щоб спорожнити рота, й вигукнув мовою, що тут, далеко від батьківщини, пролунала для мене як музика:

— А добре все-таки вертатися додому! Що там робиться в нашому містечку?

Тепер я також упізнав його. Розмальовані руки, кумедна хода, ніби його ноги й далі пробують, як би твердіше стати на хисткий поміст,— то був Мартин син Петер!

Я довго вже не був на батьківщині, а проте знав краще за нього, що там діється, і про його родину теж. Між іншим, я розповів Петерові, що його найстарша дочка вийшла заміж, відділилася від матері, і що тепер він уже, либонь, має онука.

Та звістка дуже його вразила. Якусь хвилину він

ішов мовчки побіч мене, лише завзято жував тютюн. Потім заклав руки за пояс і повільно показав, наче провадячи далі свою думку:

— Авжеж, отак тиняєшся по світах на якогось дідька — і вічно встряєш у халепу. Але тепер уже годі.

— Ти наче вже не раз казав так, Петере! — обережно завважив я.

— Та воно правда, казав! Але вже цього разу, будь певен, я мав час гаразд про все поміркувати. Бо то не іграшка було крутитись між японськими мінами! Старий і обидва штурмани день і ніч на містку, ще двоє матросів чатують на бакові. І Петер завше один із них. Як тільки залізеш десь у куток трішки подрімати, відразу кричать: «Де в біса той Петер? Він уже спух зі сну! Агов, Петере, не видно там чогось?» — «Видно, капітане, міни плавають з обох боків!» — «От чорт! Нехай плавають, ми проберемось між ними! Ahead! ¹. Грошків назбиралася добра купка, і тепер найкраще пристати до берега. Бо в моряків гроші не тримаються: гульк, а вже кишень порожня. Та й треба якось заглядати свою провину вдома.

Він поважно глянув на мене блакитними, ясними, як у дитини, очима, такими ясними, як навколишній обрій, що віддзеркалювався в них. Мене вразило, що життя залишило на ньому так мало карбів.

Дорогою ми з ним багато про що розмовляли. Вдень, виконуючи свої обов'язки, він звичайно вдавав, що не знає мене, і при капітанові чи штурманові відповідав мені коротко й сухо. Але ввечері, мавши вільну годину та певний бувши, що «старий» пішов спати, він заходив нишком до моєї каюти трохи погомоніти, переважно про свою родину.

Петер не був уже вдома багато років і тужив за рід-

¹ Вперед! (Англ.)

ним красм. Він не мав звички скиглити, завжди виконував своє діло весело й підбадьорював усю залогу. Та коли ми говорили про батьківщину, його змагав дивний смуток або ж він починав лаяти самого себе; мовляв, такий йолоп не вартий нічиєї любові на землі.

— Вони, може, журилися за мною, а може, й бідували! — вигукував часом він. — Як ти гадаєш, вони справді бідували? А я собі розкидався грішми, скоро опинився на березі!

Я казав, що його родина начебто якось давала собі раду, але, звісно, тільки завдяки пильній праці.

— Я таки свиня свинею, сам бачу! Вони могли б гарненько обійтися тим, що плели б якусь одіж та часом дозволили б у місті собі філіжанку кави, якби я трохи притримував свою платню. Але такі вже ми, моряки, люди! Господь, певне, був страх який заклопотаний, коли нас творив, бо забув додати нам затичку. Ти-няєшся отак навколо землі, гаруєш, наражаєшся на небезпеку, а все ж більше як два роки не витримуєш. Гроші як були, так і нема, і сам ніяк не навчишся ходити по суходолі. Бо на морі, бач, забуваєш ціну грошам і жінкам теж. Кожна спідниця в твоїх думках стає янголом. І як ти сходиш на берег і кишеня в тебе натоптана грішми — часом платнею за цілих півроку, — то ти ніг під собою не чуєш, так тобі легко й гарно. А на всіх набережних стоять люди, жадібно лапають тебе за кишені, і тебе опосідає втішне з біса почуття, що ти все годен купити. Ото й шпурляєш далерами в їхні виголоджені пики, одному за те, що він кривоносий, іншому — що торік безсоромно обдурив тебе на гнилому крамі. По-дурному, я знаю, та коли попадеш на берег з двома-трьома добрими приятелями, то страх хочеться посміятися з усього того. Тоді не думаєш про стару матір, про дружину з дітьми — просто пливеш, куди тебе несе. А там гульк: у кінці якогось завулка

чи вулички стоїть чарівний замок з червоними ліхтарями й червоними завісами, а в ньому сидить принцеса. Нафарбована, як лялька, зітхає: ціле життя вона тужила за кимось. І той хтось — ти. А за кілька день, як отямишся, то вже нічого нема, ні грошей, ні нового вбрання, ні сорочки, сидиш на набережній у якомусь дранті.

І тоді згадаєш про домівку, і такі тебе обсядуть думки, що аж голова лускає. Вертатися додому жебраком, звісно, не хочеться. І немає іншої ради, як продаватися ще на рік чи на два. А які чудові хвилини випадають, коли вночі стоїш на вахті серед безмежного океану, підраховуєш зароблені гроші й думаєш про них, що на тебе чекають дома...

Але тепер уже все це минулося. Там, на Сході, Петерові довелося скуштувати гіркої, і обставини примусили його тримати себе в руках. Він уже балакав про це зі «старим», і вони разом дійшли висновку, що в жадному порту він не повинен сходити на берег.

— Я вже чекаю та й чекаю,— зітхнув він,— але тепер, хвалити бога, лишився тільки Гамбург. Аби швидше потрапити на данську землю, а там уже нема чого боятися. А ось і наслідок, глянь.— Він вивернув свого пояса.— Тут money enough¹, щоб удома взятися до чогось. Сто фунтів золотом, як один гріш, це крім того, що мені ще належить. А як же мені важко було досі втримати їх, щоб ти знав! Я думаю купити шхуну й перевозитиму камінь у себе вдома.

— Невже ти носиш із собою всі гроші? — злякано вигукнув я.

— То, може, ти порадиш, що мені краще з ними зробити? Гроші — химерна штука: не встигнеш озирнутись, а їх уже нема!

¹ Доволі грошей (англ.).

— Ти б міг лишити їх у капітана.

— Наш старий, звісно, добрячий чолов'яга, але ж може статись якась халепа. Я вже не раз вертався додому з чималеньким капшуком грошей у кишені й намірявся влаштуватись як слід. Двічі хотів вивчитися на штурмана, ще як мати була жива, втретє ми з дружиною мали купити собі крамничку. І щоразу, прокидаючись другого дня, я був геть обібраний: першого разу на лавці в Ліверпулі, другого — в Гамбурзі, третього... ет, та що з воза впало, те пропало! Отож потроху й стаєш обережніший, розумієш...

Я, правду казати, не добачав глузду в Петєрових словах, але не міг його переконати. Звісно, йому було неймовірно важко так довго берегти свій скарб, і, мабуть, він справді відчував потребу мати гроші при собі, щоб кожної хвилини мацати їх і пересвідчуватися, що вони ще є,— адже з цього погляду він був велика дитина.

А проте, він не зовсім був певен за себе. Думаючи про останній порт, куди ми мали завернути, він трохи боявся й ненастанно брав із мене обіцянку не спускати його з ока.

— Ти тільки зійдеш зі мною на берег і проведеш на пошту, тоді все буде all right! ¹ Я пошлю гроші додому з Гамбурга. Моїй господині буде, либонь, приємно таким робом дістати від мене звістку, і вона цього варта. Тільки обіцяй, що до того часу суворо наглядатимеш за мною.

Я залюбки обіцяв, та, на жаль, виконати свої обіцянки мені не вдалося. Щоб вивільнити місце на останній вантаж, ми в Мессіні переклали трохи тикового дерева на поміст, і судно дуже перехилилося набік, як ми ви-йшли у відкрите море. Не допомогло навіть те, що ми

¹ Гаразд (англ.).

поперекочували бочки з водою. Тоді капітан вирішив плисти так, як є. За гарної години нам не загрожувала небезпека, тільки важко було ходити по захаращеному помості. І нам наказано бути обережними.

Одної ночі, коли ми пливли каналом, Петер упав за облавок. Ніхто цього не бачив і не чув, похопилися аж уранці, як повставали. З завітрянного боку біля стернової будки дерево позсувалося, мабуть, колоди розкошилися в Петера з-під ніг, коли той, як звикле, спритно перестрибував по них, і він упав за облавок.

Немає нічого похмурішого за судно, що пливе під враженням зловісних слів: «Людина за облавком!» Нам ненастанно вчувався чийсь крик, хоч у воді вже нікого не було видно. Ніхто більше не радів, що повертається додому після довгої розлуки. Тишу порушували тільки поодинокі короткі слова наказу; ми уникали дивитись один одному у вічі, щоб не вичитати там тих самих смутних роздумів про товаришеву смерть. На шхуні нікого так не любили, як Петера; властиво, він був душею цілої залоги. То була прикра дорога.

Коли ж ми через кілька діб наближались до Гамбурзького порту з піднятими до половини прапорами, налаштувавшись на причіпки й допити морського трибуналу,— одне слово, в похоронному настрої,— то коло першої ж греблі побачили Петера: він махав нам якоюсь старенькою шапчиною. Капітан на містку витягнув шию й вилаявся, а ми подумали, що то привид, і нам стало якось моторошно. Петерові, либонь, наші міни видалися з біса кумедними, бо він так реготався, що аж ліг на причальний стовп, аби не впасти.

Виявилось, що все відбулося цілком природно. Він таки впав за облавок серед ночі, як змінився з вахти, якийсь час надаремне кричав — може, хтось учує,— тоді спробував учепитися за лаглинь. Коли ж не зміг, то скинув куртку й пустився плисти, швидше на те,

щоб нагрітися, бо не сподівався, що такої темної ночі його хтось підбере в каналі.

Години зо дві він отак плив, а тоді вирішив не тратити сили й спускатись на дно. Він був добрий плавець і не дуже втомився. «Але ж,— мовляв він,— не будеш без кінця бовтатись у цій калюжі, врешті набридне!» Аж раптом побачив світло, що, як кажуть моряки, ввижається кожному потопельникові, і подумав, що прийшла вже його остання хвилина.

Виявилося, що та прикмета — чистісінька брехня, бо він побачив звичайний пасажирський пароплав, який плив із Дувра в Кале з ліхтарем на передній щоглі й світлом у всіх ілюмінаторах. Петера виловили з води, а далі йому вже дуже легко було дістатися потягом до Гамбурга й випередити нас.

На жаль, не тільки це йому котилося, як на олії. Гроші теж розкотилися до останнього ере. Не варто було й питати, як він їх розтринькав. У Гамбурзі його списали зі шхуни, і далі ми вже їхали потягом. Петер щасливо дістався додому з тими грошима, що йому ще належалися за остаточним розрахунком. Родина зустріла його радісно, він знову всім захоплювався й запевняв, що тепер уже нікуди не поїде.

Та оскільки й цього разу Петерові не пощастило довести додому наскладані гроші, то хто його огудить, якщо невдовзі він, гнаний неспокоєм, знову вирушить у світ здобувати неловимий скарб?

ДОВІЧНИЙ РАБ

Матіс Лау був єдиний син у родині, яку рано виснажила тяжка праця. Коли він знайшовся, мати мала сорок два роки, а батько цілих п'ятдесят, і з'явився він не як дар божий молодому життєрадісному подружжю, а швидше як запізнїла милостиня людям, що їх уже почала лякати старість.

На всіх дітях чималою мірою позначається вік їхніх батьків; якщо діти народжуються пізно, то для них це не велике щастя. Матіс своєю появою забрав у батьків останню снагу — щоправда, й раніше вони були не вельми завзяті. Зате Матіс мав завзяття за всіх трьох, хоч важко радіти з життя, коли мати вічно стогне, а в батька очі на мокрому місці.

Вони не розуміли, чому син такий непосидючий, і намагалися вгамувати його: забороняли то те, то інше, не дозволяли писати вуглиною на стіні своєї ветої валькової хатини чи стукати по незугарному столу з нетесаних дощок; адже дїтвак гамселить усім, що тільки попадає в його чіпкі руки. Як майже всі батьки, вони цінували бездушні речі більше за живу дитину, і маленький Матіс скоро переконався, що в цілому світі нема такої нікчеми, як він. Адже тільки з батьківської ласки він залишився живий після того, як зламав зубок у граблях чи порвав кілька вічок у старій рибальській мережі. Він боявся, що за такий злочин з нього шкуру спустять.

Правда, батьки не щодня його дупцювали і часто давали втямки, що цього разу дарують йому, але

страх, що його битимуть, темною тінню висів над хлопцем протягом цілого дитинства.

Матіс рано почав допомагати в господарстві і нітрохи тим не журився. Тільки любив бути сам. Тоді з кожної роботи він собі влаштовував цікаву розвагу, і все аж горіло в його руках. Натомість при батьковій матері кожна праця видавалася йому неймовірно тяжкою, так само як і їм.

І все-таки з Матіса був добрий шибеник. Замість сидіти в школі, він волів вештатись коло моря й дізнався багато корисного, що мало йому знадобитися, коли він вирушить у світ. А Матіс тільки про це й мріяв. Поки що серед інших хлопців рибальського висілка він не пас задніх, і батьки жахалися, як чули про синове шаленство й витівки.

Батькам дуже подобалось, як на дозвіллі хлопець сидів коло вікна з грифельною дошкою в руках. Тоді він був у них на очах, менше виголоджувався, та й одягу так не дер. А як, бувало, до хати навідувався хтось чужий, Матіс мав показувати гостеві, як гарно він пише й читає. Може, в такий спосіб батьки хотіли винагородити себе за те, що самі ніколи не вчилися. В кожному разі, вони дуже зраділи, як одного дня син прийшов зі школи й заявив, що під час конфірмації він стоятиме перший.

Після конфірмації його однолітки розлетілися хто куди, бідацькі діти рано готові в дорогу; і завше на узбережжі велося, що хлопці покидали рідне гніздо, тільки-но священник казав, що вони вже не діти. Хто почувався на силі — вирушав у далекий плав, інші шукали собі місця в столиці чи деінде на острові, аби лиш не сидіти вдома. І тільки недотепи лишалися, одружувались і трималися батьківської ниви. Отже, здавна на узбережжі було два різновиди людей: одні замолоду вирушали в море, тоді повертались і ставали

рибалками, а інші переймали на себе діdivщину й обробляли землю.

Матіс уже дитиною поклав собі, як настане пора, вирушити в море. Він хотів заплисти далеко, на бездонну глибину, де не буде батька й матері, що метушаться на березі, відлякуючи його від води, як квочка курча. Проте вийшло так, що він лишився вдома й дедалі більше працював замість старих батьків. Як тільки він заводив мову, що хоче піти з дому, вони чіплялися за нього тремтячими руками. Батько водив його по маленькій садибі, наче то був родовий масток, і благав не кидати без догляду землі. А мати улесливо запевняла його, що не одна дівчина в селищі ночей через нього не спить. Хіба серед них не знайдеться гарненької, з посагом у кованій скрині? Аби тільки він лишився вдома!

Матіс подумки все те посилав до дідька. Хатина їхня була така стара, що годилася хіба на дрова, а дівчата, яких він ніколи не бачив, вабили його дужче, аніж знайомі. Він рвався у світ, туди, де великі просмолені дубові колиски гойдалися на хвилях, пливучи з одного порту до іншого!

І вирватися було не важко. Часто, як Матіс, наловивши в морі тріски, підпливав до вітрильників продати її, капітани пропонували йому найнятися; лишалося тільки пересісти на вітрильник, а його старенького човна хвиля прибила б до берега. Та як доходило до діла, він щоразу відступав. Не міг залишити самотою своїх старих батьків.

«Почекаю, коли вони помруть»,— міркував собі хлопець, налягаючи на важкі весла.

Матісові завше легше було вирушити в море, ніж плисти назад, і він добре знав чому: вертатися додому його змушував гіркий обов'язок. Хлопець не почув синівської любові, його не гріла думка, що він

працює для старих батьків, бо вони, користуючись своїм правом, зав'язали йому світ. Він був не від того, щоб смерть забрала їх, увільнивши його від клопоту, але йому ніколи не спадало на думку покинути батьків самому.

Так він і жив: лагодив рибальську снасть і обробляв клаптик землі замість старого, хворого на подагру батька, але все те безрадісно, аби тільки прохарчуватися. За матір він доїв двох кошлатих корів, сік поросяти кропиву і двічі на рік їздив до міста сплачувати податок. Така буденність не додавала йому бадьорості; він став відлюдькуватий і оспалий.

В одному він не піддавався: твердо поклав собі не одружуватись. Як батьки вже повмирають, він стане вільний, що той птах, і піде, куди сам захоче.

Родина Лау походила з Лаугора, віддаленого за милю від узбережжя. Хутір належав Матісовому дядькові Гансові Лау, а позаяк він єдиний у родині мав хутір, то решта всі вважали його за старшого. Він був пихатий, ні на кого не зважав і дозволяв собі не раз таке, чого інші Лау не зважувалися робити, бо дотримувалися добрих звичаїв, як то й випадає простим людям. Він був бабський дурисвіт, полюбляв грати в карти, але його вбогих родичів захоплювали й ці великопанські нахили.

Зрештою, хутір той не був ані великий, ані дуже добрий: майже саме каміння. А проте хоч який, але хутір, і всі Лау пишалися тим, що вони хуторяни. Навіть в очах Матісового спрацьованого й хворого батька світилася та пиха.

Ганс Лау був уже літній чоловік, а що він не мав дітей, то всі родичі думали-гадали, кому з небожів дістанеться хутір. Кожна сім'я мала свої поважні підстави вірити, що таке щастя випаде їй, і потихеньку готувалася до нього. Тому всі Лау не знали з інши-

ми бідарями й трималися так, наче були багатії, тільки одяглися в лахміття, проте будь-коли можуть його скинути. Люди казали про них, що вони пнуться в пани.

Якось Ганс Лау несподівано з'явився в низеньких дверях братової хатини. Матіс тоді саме за дровітнею смолив старого човна. Він бачив, хто прийшов, але не кинув свого діла; його дратувало, що всі не знають, на яку стати, тільки-но завітає дядько.

Невдовзі до Матіса примчала мати; він не сподівався, що стара може так прудко бігати.

— Дядько приїхав задля тебе! — сказала мати, переводячи дух, і потягла сина за рукав. — Він хоче відписати тобі хутір. Будь до нього ласкавий!

Матіс робив своє діло, не слухаючи матеріної балаканини; здавалося, наче він її взагалі не помічав. Матері довелось прилаштовуватися до рухів його руки з квачем. Але говорити вона не переставала, насідала на сина, кружляючи за ним навколо човна:

— Хоч раз покажи свою гостинність, прийми дядька як належить! Він хоче сам з тобою поговорити. Будь же з ним гречний!

Проте Матіс і далі мовчав, і вона заквапилася назад до хати: їй кортіло довідатись, що там робиться. Вона побігла так, що аж спідниця захляпала по ногах. То був найбільший день у її житті.

Матіс не підводив очей від роботи, але чув, як мати лебеділа до дядька, й розсердився. Треба йому той дядько Ганс, його хутір і взагалі господарство! Дядько признавався до рідні тільки тоді, як чогось хотів від неї!

І як мати знову вийшла до нього, Матіс узяв на плечі свій інструмент і подався на берег.

А все було й насправді так, як казала мати: Ганс Лау хотів відписати Матісові хутір, з умовою, що той посяде маєтність лиш після його смерті, а поки що обіцяв

виплачувати небожеві та його батькам по сто далерів на рік. Тільки ставив одну вимогу: Матіс повинен якнайшвидше одружитися, і то не будь з ким, а з дядьковою ключницею Боділь. Вона була добра, щира дівчина, що віддала свої найкращі роки дядькові та його садибі. В подяку за вірну службу Ганс Лау вирішив добре видати її заміж, щоб вона стала господинею на хуторі ще перед тим, як він,— а незабаром таке вже мало статися,— відійде на той світ.

Матіс уперто відмовлявся, казав, що сам хоче порядкувати своїм життям, коли вже виконав синівський обов'язок перед батьками. Ніщо не могло його похитнути. Однак батьки не давали йому спокою: гризли з ранку до вечора, спокушали можливістю стати господарем і старшим у родині. А коли й це не допомогло, почали дорікати синові, що він не хоче й пучкою кивнути для своїх старих, спрацьованих батьків, не хоче скрасити їхніх останніх років. Коли Матіс був поблизу, вони зітхали, а за столом ненастанно заводили мову про батьків, що віддали дітям усе своє життя, а ті відплачують їм чорною невдячністю.

Цього вже Матіс не міг слухати. Він завше виконував свій синівський обов'язок, звик офірувати собою, тож і цього разу скорився. Хоч і здавалося йому, що тепер останнє віконечко до світла закрилося для нього навіки.

Після весілля дядько відразу подужчав, що вельми засмутило Матісових батьків. На хутір ще, видно, доведеться довго чекати! Самому Матісові було байдуже. Він жив своїм власним життям і не став згідливіший. навіть як Боділь поспішилася народити йому сина. Для Матіса то була просто ще одна людина, якої треба уникати.

Матіс погано ставився до хлопця, та ніхто й не чекав від нього добра. Для нього дитина була як сіль

в очі. Він сердився, як бачив, що мале безжурно радіє, і так само сердився, як воно, навчене гірким досвідом, ховалося від нього, але сам завважив, що в серці його кожного разу здійсмається злість. Причин тієї злості він не дуже доскіпувався. Адже все на світі можна пояснити, а надто свою власну поведінку. І він пояснив її дуже просто: що хлопця треба виховувати суворо, однак справедливо. І те, на що інші поблажливо заплющували очі, він карав твердою рукою. Його самого теж виховували суворо, і він перейняв ту школу по батьках.

Боділь боялася приступити до чоловіка, не певна була, які почуття викличе в нього. Матіс ніколи їй не дорікав, а все ж вона боялась його: щось у його погляді було таке, що змушувало її завше матися на бачності.

Та й не варто було заводити з Матісом мову про те, що він надто суворо ставиться до сина,— він і сам непомалу карався тим, але не годен був знайти ніякої ради. Його мучило сумління, що він не може прихилитися до малого Ганса.

Якось Матіс непомітно підійшов до хлопчика ззаду, коли той у дровітні крутив точило так, що вода ясним струменем розбризкувалась на долівку. Ганс був такий захоплений своєю забавою, що помітив батька, аж як той схопив його за шию. Він несамовито закричав з переляку, відчувши на собі важку батькову руку, і крик той паралізував Матіса. Він не вдарив приголомшеного хлопця, тільки турнув його на в'язку трави, а сам непевною ходою рушив до своєї роботи. Йому було прикро, що син так його боїться.

Батько взявся рубати дрова, але між ударами сокири до нього долинав жалібний дитячий плач і немов оскаржував його. Він почав ще завзятіше гатити по дровах, намагаючись заглушити плач, але дарма.

Врешті йому було вже несила слухати, він пошпурив сокиру й випростався. Хай йому дідько, невже десь поблизу не знайдеться дубця, щоб раз і назавше відучити клятого хлопця ревти? Він був такий лютий, що аж в очах йому потемніло.

І раптом усередині в нього наче щось урвалося... лють його зникла. Він протер рукою очі й злякано глянув у куток. Маленький, сплаканий хлопчик лежить скоцюрблений під стіною, тремтить і ковтає сльози, боїться, аби ще раз не дістати прочуханки. Та це ж достоту він сам, Матіс! А точило теж! Колись, іще хлопцем, Матіс не раз крутив його крадькома, йому страх цікаво було дивитись, як вода розбризкується навсідіч. Нема кращої забавки, як розкрутити камінь над водою так, щоб бризки летіли вище тебе. Але йому не дозволяли, він міг погратися точилом тільки потай. На долівці лишалися мокрі плями, і одного разу він дістав за те прочуханку, як тепер... А долівка ж глиняна, нічого їй не станеться. Так йому тоді здавалося, хоч він і розумів, що дорослі просто бувають у поганому гуморі. А тепер? У житті він спізнав стільки горя, що поволі й сам зробився черствий і жорстокий, як його батько. І ось карає дитину за невинні радощі. Який же він кат!

Жалібне схлипування малого звучало для Матіса як звинування, брало його за серце, стискало за горло. Він мусить покласти цьому край! Матіс безпорадно озирнувся навколо, немов усе ще шукаючи дубця, тоді підбіг до хлопчика й узяв його на руки. Він не звик бавити дітей, і несподівано його долоні відчули, як від маленького тількиця вливається в них ніжне тепло. Йому стало навдивовижу радісно. Він посадовив хлопчика на коліна й спробував відірвати йому від обличчя брудні рученята. І вперше завважив, що вони схожі на його власні: маленькі лапки були геть подряпані

й порепані від того, що дітвак повсякчас порпався в глині. Отже, він правдивий хлопець, не шкодує своїх рученят!

Малий відслонив обличчя — певне, зі страху. Але не дивився на Матіса: відвернув голову й став випручуватись йому з рук.

Не знаючи, чим забавити сина, Матіс підвів його до точила й сам почав крутити за корбу так, що вода розбризкувалась на долівку. Хлопчина дивився недовіжливо, намагаючись триматися ближче до дверей, одначе нишком стежив за точилом, а як вода хлюпнула йому на ногу, навіть усміхнувся.

— Ану чи ти зумієш покрутити так, щоб вода досягла до тата? — сказав Матіс, відступаючи до дверей; він уперше назвав себе татом.

Хлопчина все ще боязко підійшов до точила, та швидко розгулявся і забув про страх. Матіс теж тишився, дивлячись, як вода здіймалася з-під каменя, мінилася опаловими барвами і, мов півнячий хвіст, дугою спадала додолу. Він надолужував, хоч трохи запізно, своє дитинство і грався так само захоплено, як і малий.

Перший час Ганс був ще не сміливий, і Матісові самому доводилося підходити до нього. Батька журила, навіть сердила синова недовіра, але що він мав діяти? Матіс, як міг, розважав хлопця, ходив рачки, вдаючи звіра, а як і це не допомагало — зваблював його точилом.

Та ось малий сам підійшов до батька й тицьнув свою ручку в його велику долоню. Матіс здивувався, як швидко дитина може все подарувати й забути, і йому стало соромно.

Чогось незвичайного годі було по цьому сподіватися: серце Матісове давно вже запеклося, і йому важко було перемогти себе. Але з хлопчиком він немов заново

переживав своє дитинство, таке, як воно мало бути. Тому він уже не міг жити без малого.

Точило стало початком усього: розваг і спільної праці. Ганс підростав, і дитячі забави заступила ще цікавіша за них робота: хлопець навчився ловити рибу, давати собі раду з вітрилом, допомагав батькові в полі. Вони завше й скрізь були разом, не могли обійтися один без одного, і поволі їхня приязнь міцніла. Всі люди вважали Матіса за незрозумілого дивака, і тільки з хлопцем він почувався добре.

«Не хочу, щоб його життя склалося так, як моє»,—казав Матіс сам собі й дбав, щоб син мав більше волі. Коли інші заводили мову про Гансове прийдешнє, Матіс сердито перебивав їх: мовляв, хлопець, як настане час, сам собі вибере те, чого захоче.

Матіс добре знав, чого той захоче, знав набагато раніше за самого Ганса. І журився тим. Однак поборів у собі прикре почуття і після конфірмації сам повів сина до міста й напитував йому роботу на судні. А вернувшись додому, відразу подався до дровітні. Тепер він там сидів цілими днями, думав свої гіркі думки й мимохіть колупав нігтем м'який точильний камінь. Життя без хлопця стратило для нього всякий глузд.

Коли за кілька тижнів Ганс приїхав і заявив, що його звільнено, бо судно стало текти і його треба лагодити, Матіс знову ожив.

Він розумів, що повинен вилаяти хлопця: хто ж вертається додому, коли треба пошукати собі іншої роботи. Але не лаяв і ще дужче прихилився до нього.

Пораючись разом коло якогось діла, вони часто обмірковували, де б знайти Гансові іншу роботу, і Матіс щиро хотів цього, він ніколи не стояв хлопцеві поперек дороги.

Протягом зими не трапилося доброго місця, а весною Ганс заявив, що хоче вчитися на столяра; столярові,

мовляв, більше платять на судні. Матіс мав про це свою думку, але не дуже переконливу, і кінець кінцем вийшло так, як захотів син.

Улітку нарешті помер господар хутора. Матісові батьки ще жили, тільки були вже зовсім немічні. Їх лише підтримувала надія переїхати колись до Лаугора. Матіс волів би продати хутір, але старі та Боділь не погодились. Вони всі троє перебралися туди, а Матіс залишився в хатині сам. Що йому робити на хуторі? Батьки й дружина були йому байдужі, вони тільки міцно сплутували його. Тепер нарешті він їх спечкався. Щоправда, він не став вільний та й ніколи не стане: надто довго ті пута його зв'язували. Але тепер вони вже хоч не так його муляли. Тут, у хатині, він мав усе, без чого не міг жити,— море, що співало йому свою пісню від самого його народження, й хлопця!

Хлопець мешкав з батьком, поки вчився, і Матіса гріла його присутність. Йому було тяжко думати про те, що рано чи пізно Ганс його залишить: хлопець-бо тримав його на світі, ним він жив і дихав. Для себе він уже нічого не бажав, а вдовольнявся тим, що сліпо любив сина й пишався ним. Матіс уже не прагнув вихопитися в широкий світ: нехай те, чого він сподівався в житті, здійснить його син.

Ганс повинен прожити життя за нього; все, чого йому не довелося зазнати замолоду, нехай зазнає його син. Тільки ж не витримає він розлуки з хлопцем!

Але поступово його почало мучити сумління; він дорікав собі, що прийняв синову офіру й залишив його вдома. І настав день, коли він нарешті збагнув, що стоїть Гансові поперек дороги, так само як колись його батьки стояли поперек дороги йому. Матісові було дуже боляче, проте він бачив перед собою тільки одну, страшну раду: знову рокувати себе на самоту. Він мав добровільно відіслати від себе єдину істоту, що гріла

йому серце, сповнювала втіхою. Матіс, що звик усього відрікатися, цього разу твердо наполіг на своєму.

Одного недільного ранку він узяв сина з собою в море. Кілька годин вони ловили на мілині дрібну тріску, тоді попливли продавати її, мандруючи від судна до судна, що стояли на кітвиці, перечікуючи береговий вітер. Матіс сам вилазив на судна й торгувався зі шкіперами, а Ганс тим часом важив у човні рибу.

З одного судна, великої барки, Матіс повернувся, якось чудернацько похитуючись, і Ганс на мить подумав: «Чи не пригостили там батька чаркою?» Але зразу відігнав ту думку, адже батько ніколи не пив горілки. Матіс сів на лавку і вступився перед собою в простір: обличчя йому наче скам'яніло.

— Іди краще на судно,— тихо сказав він.— Їм треба столяра, та й платню вони добру дають.

Гансове обличчя відразу засіяло з радощів, але, помітивши батьків погаслий погляд, він повільно спитав:

— А як же ви, тату?

— Я... я піду спакую твій мішок. Певне, встигну до вечора, поки зміниться вітер,— відповів Матіс, звівши очі на хмари.

— Та ні, я питаю про вас. Як ви?

— Як я? Та...— почав Матіс і замовк.

— Їдьмо зі мною! Вас тут ніщо не тримає. Ми наймемося разом тут чи на іншому судні. Подамося вдвох у далекий плав, добре, тату?

Матіс сидів згорбившись, наче нічого не чув, чи, може, дослухався до далекої музики. Тоді враз випростався.

— Гаразд, наймемося разом, ти і я,— сказав він і потиснув синові руку.— А тепер гайда на судно.

— То ви привезете два мішки?— спитав Ганс, тримаючись за поруччя.

Матіс кивнув.

Два мішки! Невже хлопець і справді вірить цьому? Молодість знає своє, і не треба бути йому тягарем. Який добрий і чутливий син, а диви — ляпнув таку дурницю. Матіс дістав від життя все, що йому належало, навіть більше, а тепер годі. На судні немає місця для нього!

Він спакував дорожню скриньку й мішок і попросив відвезти їх синові,— сам не зміг, тільки здалеку стежив за човном, аж поки він підплив до судна. Тоді зайшов до повітки з рибальським спорядженням і заходився лагодити мережу. Він відчував, що вітер скоро зміниться і барка, де залишився його син, та решта суден вирушать у дорогу, але навіть не підвів голови.

Він-бо добровільно вернувся в свою в'язницю, то навіть озирається назад!

ПАСАЖИРИ ВІЛЬНИХ МІСЦЬ

Я сиджу в швидкому потязі і мчу назустріч данському літові. Це один із тих сірих, імлистих днів, коли сонце ховається десь і ллє на землю сріблясте світло. Скрізь тихо, все мерехтить у притьмареному сяєві. Красвид, що повільно розстеляється перед очима, теж гремтить у теплій поволоці.

Такого дня, коли вологе повітря леліє над лісами й полями, немов зеленавий серпанок, а вода міниться полиском олива й срібла, саме такого дня треба дивитися на Данію. В інших країнах обриси чітко вимальовуються проти далекого неба, що світиться глибокою блакиттю. Тут же немає такої прірви між небом і землею, небесний простір огортає землю, злагідное її риси і сам стає до неї подібний. Кожна барва красвиду облита ним, немовби росοю, кожна лінія — немовби легенький слід тих небесних пестоців. Такого дня хочеться взяти всіх своїх земляків і рушити в мандри по Данії, а надто ж тих, хто рідко її бачить або й не бачить ніколи.

Пасажирів у потязі мало; в довгому вагоні, де я сиджу, їх усього десятків зо два, хоч умістилося б сотні з півтори. Тим більше впадають в око вільні місця.

Мого єдиного сусіду вони нітрохи не бентежать. Тільки-но потяг рушив, він зачинив двері купе й загнув завісу на вікні.

— Може, так ніхто більше не зайде, — заявив він.

— А чому, власне, ви не хочете, щоб усі місця засіли пасажири? — питаю. — Як на мене, то приємніше їхати в повному купе, ніж у порожньому!

— Аякже, приємніше! Ані поворухнешся, ані дихнути не маєш чим! Ні, я волію якнайменше сусідів, а найкраще взагалі їхати самому.

З цими словами він відхилився в куток біля вікна й зажмурих очі. А за хвилину вже спав, згорнувши руки на животі.

А все ж таки приємніше, коли в купе ніде повернутися, навіть якщо й буває затісно. Адже найвеселіший повіз — то зовсім не велика ресорна карета з самотнім їздцем, що розлігся на м'яких подушках, а переповнений шарабан. Вільні місця випромінюють прокльони, поблизу них згасають хоч які веселощі. А однак такі вільні місця зустрічаємо повсюдно, в кожній царині життя. Оглядна постать мого сусіда поки що панує в купе — певне ж, йому треба чималенько місця, щоб простягтися як слід!

Для більшості пасажирів вільні місця — це тільки змога вигідно простягти ноги, але для декого вони ніби живі — живіші навіть, як засядені: вони відслоняють світ людських прагнень і людських утрат. Над вільними місцями завше літає рій стомлених життям людських душ.

Я заплющую очі, зморений миготінням ланів за вікном, а може, й порожнечою, що, немов оскарження, зяє на мене з вільних місць у купе. Хропіння мого супутника теж додає свого, мене змагає сон.

Коли я знову розплющую очі, купе моє повне пасажирів. Коло мене сидить стара бабуся, я вже наче десь її бачив. Вона жовта й зморщена, але всміхається. Скромно сидить, випроставшись, на самому краєчку лавки й підтрибує від кожного поштовху; в своїй накрохмаленій сукні вона скидається на школярку, що їде на вакації, або на птаху, що випадково залетіла сюди й ладна знятися на кожен, бодай найменший, переполох. Інші теж замість зручно вмотитися на

лавці, сидять як на голках, рівно й насторожено. То ціла родина: чоловік, жінка й трое дітей. Очевидно, досі вони дуже бідували: щоби їм запали, шкіра поспіла, а під очима залягли глибокі тіні, немов то не очі, а порожні ями. Вони ніби не з цього світу: одяг висить на них негнучкими згортками, як покривець на мертвому.

Хвилину я міркую, як вони опинилися тут, коли потяг за розкладом ще піде не спинявся. Але скоро забуваю свої сумніви, так мене зацікавлює їхній незвичайний вигляд.

Бабуся коло мене згортає на колінах зашкарублі руки й дивиться перед себе таким захопленим поглядом, як дитина, що вперше побачила світ. Немає нічого прекраснішого за стомлено згорнені руки старої жінки. Я не втримуюсь і торкаюся тієї знівеченої ревматизмом руки з синіми вузлами жил. Вона холодна, як крига.

— Ви, певне, давно не бували в селі, бабуся? — питаюся я.

Вона киває головою й каже:

— Яке ж бо чудове пині літо!

— А давно ви з села? — знову питаюся я.

Бабуся кліпає очима, тоді каже невиразно:

— Часом не буваєш у селі відтоді, як вісімнадцятирічною дівкою попадеш до столиці. Але ж колись таки поїдеш... неодмінно.

— Либонь, тягне вас на батьківщину?

Бабуся таємниче всміхається:

— Господарі мали б мене відвезти додому, але я сама взяла собі відпустку. Бо вісімдесят два роки дбаєш про інших, а про себе зовсім забуваєш. А в селі на цвинтарі, в західному кутку, є горбик, звідки видно і як сонце заходить, і все навколо. Там би я хотіла спочити...

Тепер я впізнав стару: вона з північного кварталу. І почав розуміти її.

— Вона їде вмирати,— втрутилася молодша жінка, і голос її уривався на кожному слові.— Вона вже он яка стара. А от ми їдемо, бо хочемо жити. Еге ж, вибачте, що я розмовляю так нерозбірливо: це тому, що вони продали мою штучну щелепу на важливіші потреби...

Жінка закашлялась, і аж тепер я завважив, яка вона худа. Почали кашляти й чоловік та діти, сухим, глухим кашлем, наче в них не лишилося легенів.

— Це сухоти,— прошепотіла жінка.— Ми всі їх дістали. Але тепер їдемо на узбережжя й видужаємо. На узбережжі таке здорове повітря.

— Аби тільки не було запізно,— каже бабуся.— Надто пізно ми, бідаки, починаємо думати про себе.

— Раніше ми не могли. Чоловік мій робив щітки, і нам треба було помагати йому, щоб прохарчуватися. От ми й заслабли на груди.

— А тепер він уже не робить щіток? — спитав я.

Мені всяке спадало на думку: хтозна, може, вони якось зуміли скористатися воєнною скрутою. Вони їдуть на узбережжя цілою родиною; певне, заробили на якій спекуляції, хоч на найдрібнішій.

— Ні,— відповідає бадьоро жінка.— Прийшла ж бо війна, чи, радше, дорожнеча, і дуже нам допомгла. Нам уже ні на що не ставало, навіть на хліб, так упали в ціні тих наших дрібка грошей. Та ось ми здибали пророка з Вільномістя...

— Пророка з Вільномістя?

— Авжеж, і він навернув нас на свою віру. Там майже нічого не їдять на знак протесту проти дорожнечі, а тому байдуже, скільки коштує хліб. Та й одяга не зношується, бо кожного, хто вступає в громаду, так убирають, що йому вже того одягу ніколи не треба

поновляти. А що всі члени громади подорожують за-дарма, то й ми надумали собі вирушити на узбережжя, всі п'ятеро.

— То ви не маєте квитків? — спитав я і стурбовано подумав, що ж то буде, як прийде кондуктор.

Жінка, всміхаючись, похитала головою:

— Навіщо нам квитки? І бабуся не має, бо вона та-кож належить до наших. Правда, бабуся? Еге ж, ми своїх завжди пізнаємо по очах!

Ту хвилину зайшов кондуктор. Він збудив мого су-путника й пробив його та мій квитки, тоді вийшов, на-віть не глянувши на решту шістьох пасажирів.

Мій гладкий супутник позіхнув і вмостився спати далі. А жінки знову почали розповідати про свої зли-годні й муки, що їх вони зазнали, поки прийшли до нового життя. Чоловік і діти сиділи цілком нерухомо: чоловік якось дивно хрипів, а діти наче зовсім не ди-хали. Але жінки не могли мовчати: нескінченна по-вість про страждання лилася навіпереміну з їхніх уст, скорботна пісня, що до неї могли приєднатися тисячі інших голосів.

— Тільки подумати,— вигукнула бабуся,— як нам тепер добре! Двічі, коли туга за рідними місцями зне-магала мене, я сідала в потяг і збиралась їхати, зна-ла-бо з газет, що по всій Данії що божої днини ходять потяги і що в них є місця. Писали навіть, що багато тих місць вільних. Але щоразу мене ловлено. Мені дві-чі треба переїздити воду, щоб потрапити додому. Один раз я добулася аж до першого переїзду. Але мене за-вернули назад і торочили щось про кару, хоч я не за-сіла нічийого місця. А тепер я можу собі їхати, куди лишень хочу.

— Авжеж, усі вільні місця на землі належать нам,— сказала молода жінка, звертаючись до мене,— а їх ба-гато. Якщо тобі скрутно живеться, то приставай до

нас. Ми не знаємо, що таке дорожнеча, і всього в нас порівно. В нас нема ані значних, ані пригноблених, усі ми однакові перед лицем пророка з Вільномістя.

Потяг засвистів різко й протягло. Мій гладкий сусід позіхнув і потягнувся — ми доїхали до порона. І не встиг я озирнутися, як пасажири вільних місць зникли.

Я побачив їх знову на пероні, коли вийшов, — їх і ще багато інших, що, певне, теж до них належали. Вони змішалися з «правдивими» пасажирами, переважаючи їх числом. Цілий натовп подорожніх, що стали штурмувати порон.

— Дивний люд подорожує тепер по Данії, — сказав я кондукторові.

Він вражено глянув на мене:

— Це ви про ту зграю торговельних агентів кажете? Їх тут повно товчється цілісінький рік.

Але ті, про кого я говорив, не були примари. Вони засіли верхній поміст, просторий верхній поміст, де звичайно гуляють пасажири першого й другого класу. Засіли так упевнено, наче то для них були призначені невикористані від інших розкоші. Так, я бачив на власні очі, як вони леліли в сонячному світлі, майже зливаючися з ним, пасажири вільних місць.

ВИКИНУТИЙ НА БЕРЕГ

I

Весілля Карен Бакегор довго й докладно обговорювали в окрузі. Це чи не вперше вийшло, що найбільше мовилося про весілля серед тих, хто на ньому не був, а не були там найшанованіші в окрузі люди. Їх, певна річ, ласкаво запрошували, але в останні тижні перед весіллям навколишні хуторяни почали слати нареченій подарунки та поздоровлення й заразом просили вибачити, бо... одному сталося те, другому інше, і все невідкладне. Спершу Карен Бакегор брала їхні відмовки за щирю правду, але скоро здогадалася, що сусіди роблять так навмисне,— вирішили обминати її.

— Лишіть собі своє дрантя! — сказала вона черговому посланцеві, що стояв біля ганку з подарунком і вибачався за батька.— І я не дуже побиватимусь, як вашої ноги тут більше не буде!

Син господаря Лугового хутора повернув коня й поїхав, навіть не попрощавшись. Про те, як його прийнято, до вечора знала ціла округа,— чутка облетіла всі хутори. Відтоді ніхто вже не посилав Карен подарунків і не перепрошувався.

Карен Бакегор вдовольнилася цим,— краще відверта війна, ніж перешіптування в неї за спиною, що його вона останнім часом помічала. Коли хуторяни обминають її, то й вона їм покаже, що може без них обійтися. Замість кожного багатого господаря вона запросить двох бідних, а весілля відгуляє. От тільки прикро, що троє її дорослих синів не відгукнулися на запросини. Хоч, може, вони ще приїдуть в останній день... Ну, а як ні, то й ні! Коли вже вона обходиться

без своїх знайомих, то обійдеться й без синів. Вийшов більший клопіт, ніж Карен сама сподівалася, але тепер уже що буде, те й буде. Найкраще було б запліючити очі і вимести все за поріг, і добре, й зле, геть до останку.

Той, задля кого вона все офірувала, пропадав у місті й рідко заглядав на хутір. А їй так би хотілося, щоб він тепер був із нею, в господарстві потрібна чоловіча рука, не одне годилося б зробити. І знову ж таки, як приємно було б мати опору тепер, коли всі відвернулися від неї. Та відколи призначено день весілля, його все десь носить. Карен не мала часу поміркувати, що там у нього за справи,— стільки треба було напекти й наварити, а крім того, серце її сповнювала радісна певність, що скоро він належатиме тільки їй, і приглушувала всі сумніви.

Аж уранці перед самим весіллям він з'явився на чолі цілої зграї зайд — галасливих, нахабних фертиків з міста у капелюхах набакир і подорожніх керелях. То були всілякі гендлярі й ошуканці, що їх звикли бачити в селі лише поодиночі, тому хуторяни аж полегшено відітхнули, як та компанія врешті покинула округу.

Весілля Карен Бакегор було гучне; зібралася сила гостей, столи вгиналися від наїдків і напоїв. Карен сама ходила поміж гістьми, велика, спокійна, й пильнувала, щоб їм чого не забракло. Вона була така гарна у весільному уборі, просто красуня, дарма що мала сорок два роки. Тільки дві рожеві плями на скронях не пасували до її виразного, урівноваженого обличчя. Та, може, їх запалила любов, «жар кохання», як пишеться в книжках?

Від неї погляд мимоволі звертався на молодого, двадцятирічного хлопця, що сидів на покуті. Гарний, нема що казати; не одна дівчина, певне, задивлялася на

нього і вигадувала собі якесь діло, щоб трапити йому на очі, але решта всі не помічали в ньому нічого особливого. Чорний буйний чуб і дві вуглини замість очей, до того ж трохи вже пригаслих, от і все. Та, може, для кохання цього й досить?

Люди мали за зле не те, що Карен Бакегор знову виходила заміж. Вона чесно вдовувала чимало років після смерті чоловіка, підтримувала в господарстві той самий лад, що був за нього, й добре виховала трьох синів. Кожне розуміло, що вона стомилась і потребувала опори та й трохи домашнього тепла, бо ж не дарма кажуть, що вдовина постіль найхолодніша. Аби Карен вибрала собі вдівця, та ще й господаря з їхньої округи, то все було б як належить. Але в таких літах захотітися в молодого, дати волю своїй пристрасті,— а всі ж мали її за таку стриману й статечну! — задивитись на чорночубого двадцятирічного волоцюгу, перепродувача коней, гендляр, чи який він там біс! Хіба ж не ганьба? Мабуть, надто в неї кров розгулялася в переступному віці. В кожному разі, гірко на таке дивитися,— не буде з того заміжжя пуття!

Карен Бакегор махнула рукою на поговори, бо ж не могла позатикати людям роти. Вона завше дотримувалася правил і звичаю, рахувалася з думкою округи, життя її плило спокійно, як широка, могутня річка, що ніколи не виходить із своїх берегів. А тут раптом вона знехтувала все і пішла своєю дорогою, безоглядно відкинула пристойність, повагу до бога й до людей, надумала одружитися всупереч законам природи.

Карен знала, що їй не буде прощення, тому ніякої втіхи не відчувала. Та що вона могла вдіяти? Якась чужа, невідома сила опосіла її душу й поряdkувала нею. Карен сама собою не володіла. Хіба вона була винна, що в неї тисло під серцем і паморочилося в голові від погляду чорних Йоганесових очей? А ноги під-

гиналися, тільки-но він торкався її? Звісно, сини мають слухність, і сусіди теж. Її саму десь глибоко точив ненастанний сумнів. Але що мусить бути, того не минеш: вона не мала іншої ради, як заплющити на все очі. Її опанувало кохання, яке вона знала досі тільки з пісень і дешевих книжок; воно завше несе з собою горе, смуток і ганьбу. Ганьби Карен уникнула, вперто домагаючись шлюбу в церкві; ох, якби ті, хто з неї кпив, знали, якої потуги й приниження їй це коштувало! А вже смутку й горя не може вона відвернути; їх бог посилає, скільки сам кому схоче.

Наступний рік Карен Бакегор прожила наче в норі. Вона, що цілий вік свій була на видноті, вставала й лягала разом із сонцем, а вночі спала здоровим сном, тепер зробилася наче якоюсь нічною істотою, що боїться світла. Ранок не давав їй відчуття, що вона добре відпочила, вдень вона ходила млява і тільки на вечір знову оживала. Її бентежив ясний день і погляди хуторської челяді; вона робила те, що сам бог призначив жінці і що ні для кого не таємниця, але тепер боялась, аби ніхто нічого не помітив. Під чужими поглядами вона почувала себе нечистою, наче на її косах, убранні і в очах лишилися сліди нічних любовців.

А жага її не меншала. Запаморочена й пригнічена соромом, ходила Карен удень, чужа сама собі, й нетерпляче дожидала ночі, важкої від п'яного чаду. Свого першого чоловіка Карен любила, вони жили тихомирно, ділячи між собою щоденний клопіт. Їхні взаємини склалися в спільній роботі, і день закінчувався поцілунком. А їх з Йоганесом нічого не лучило вдень; їхні руки ніколи не стрічалися коло одного діла, а погляди — в спокійному виrozumінні. Стомлені, вони позирали одне на одного за сніданком і не мали про що говорити. Потім Карен ішла до своїх справ, а Йоганес,

звелівши запрягти собі підводу, вирушав до міста. Вона дбала про нього, тримала в порядку його одяг, годувала смачними стравами, як він повертався додому. А Йоганес приймав усе те як належне, ніколи не дякував і нічого не хвалив. Сам він не почував за собою ніяких обов'язків; вважав, що й так багато зробив, зв'язавши свою долю з літньою жінкою. Коли вона пробувала заводити мову про господарство, він позіхав.

Тоді Карен поклала собі мовчати, боячись, що надокучить йому й відіб'є бажання вертатися додому, сама собі радила й надрилася на роботі, щоб добути йому грошей на виїзди. Вдень вона дозволяла Йоганесові тинятися де завгодно, коли вже сонце все одно не обдаровувало їх благодаттю своєю, вимагала тільки, щоб на ніч він неодмінно повертався додому.

Коли минув рік, обоє вони вигасли. Карен помітила це і по собі, й по ньому, до того ж переконалася, що завагітніла. Вона збентежено ворушила попіл, шукаючи під ним жару чи бодай іскорки. Невже ж вона не знайде хоч децицію тепла до того, чию дитину вона носить під серцем, а в Йоганеса — хоч краплю ніжності до матері своєї дитини? Яка б то була тепер винагорода й спочинок — спертися в кволості своїй на дужу руку й цілувати її з покірною вдячністю... Але такого не сталося.

Відтоді вона цілком змінилася, стала знову колишня, зухвала Карен Бакегор. Та в ній з'явилося й щось нове — відвага й рішучість, що змушувала інших до покори. Вона вже не спускала очей ні перед ким і не ховала свого суворого обличчя від денного світла. Покликавши наймитів, вона звеліла винести чоловікове ліжко та всі його речі до іншої кімнати. Приголомшені тим наказом, наймити боязко зайшли до спальні, обережно ступаючи по підлозі, наче мостини пекли їм

ноги, і спантеличено презирнулися. Спальня, либонь, могла б викликати двозначні жарти, але в постаті Карен було щось таке, що не допускало ніякого базікання; вона трималася напрочуд рівно і швидко порядкувала в своєму схованому від денного світла гнізді, ніби стояла вище над усе те. Не довго думаючи, вона викинула свого непутячого чоловіка за двері: невже не бажає тримати свого улюбленця при собі?

Якийсь час Карен ще сподівалася, що дитина в неї під серцем збудує для них з Йоганесом місток до іншого життя, такого, як має бути в подружньої пари, і день їхній сповниться злагоди й корисної праці. Але й цієї надії вона тверезо й хутко зреклася. Йоганес добачав у ній тільки літню жінку, вдвічі старшу за себе, що — сміх та й годі! — збирається знову родити дітей.

Тоді Карен твердо надумала собі, що він повинен зійти їй з дороги.

Вона і в голову не покладала вступитися йому; хутір належав їй, тут господарювала її родина з діда-прадіда. А Йоганес був зайда: як він уліз сюди, так його треба й вигнати.

Але Йоганес зовсім не хотів, щоб його виганяли, і вони стали змагатися за владу на хуторі. Він водно потребував грошей на виїзди до міста і не мав уже стриму в своїх вимогах. Здавалося, що Йоганес накоївся якнайшвидше пустити за вітром хутір, відчуваючи, що однаково не зуміє на ньому вдержатися. Він мав на своєму боці закон, а Карен — наймитів, що слухались тільки її. Навіть як він велів запрягти йому підводу, наймити зверталися до господині, щоб вона потвердила наказ.

Та й уся округа стала на її бік. Йоганес був зайда, паразит, і як Карен відвернулася від нього, громада знову прийняла її до себе і всіляко підтримувала.

Сини теж не зналися з матір'ю, відколи між ними став Йоганес, та якось у неділю вони всі троє приїхали додому, ніби наперед змовилися. Сусіди Карен Бакегор розповіли їм, що діється на хуторі, і вони, певне, вирішили підтримати матір у її намірах. Вітчим був дома, як приїхали сини, але вони не привіталися з ним і навіть не глянули в його бік. Походжаючи по кімнатах, вони розмовляли з матір'ю так, наче, крім неї, в хаті нікого й не було. Йоганес не тямився з гніву й не міг того приховати, а сини ніби аж хотіли, щоб він дав притоку до бійки. Однак він стримався, вийшов з хати й звелів запрягти підводу.

Карен дивилася, як він виїздив з подвір'я, але вже не хворобливим поглядом, як перше, не було в ньому колишньої неприродної собачої відданості. Вона тепер ненавиділа Йоганеса так, як ненавидять селяни того, хто несе руїну. Сини помітили це і зраділи.

Вони почали гуртом радитись. Минулого сини не торкалися: вважали, що не мають права судити свою матір, і їй теж не спало на думку виправдуватися перед своїми дітьми. Вони разом міркували, що можна і треба зробити. Закон був на боці вітчима, але ж ніхто не міг заборонити їм якнайдужче прикрити його. А що він гарячий і нестриманий, то напевне колись зірветься, ось цим і слід скористатися. Домовились, що двоє менших синів розрахуються з роботи й повернуться додому до матері. Тепер не годилося залишати хутір на саму неї.

Йоганес нічого про те не знав, аж поки сам побачив, як сини Карен Бакегор у робочому одязі пораються на подвір'ї. Йому взагалі тепер нічого не казали, не питали його думки й не вважали за потрібне обмірковувати з ним хутірські справи. Його усунули від усього, просто не помічали на власному хуторі, як і в цілій

окрузі, і цим доводили до сказу. Та дарма було лютувати, бо ніхто йому не відповідав, ніхто навіть не бажав його слухати.

Якось він, осатанівши, що до нього не озиваються, прискочив до Карен і копнув її. Але не зміг пробити тієї мовчанки. Ані слова не кажучи, сини схопили його, повели з хутора на крутий морський берег, прив'язали там до колоди, що її викинуло море, й пішли назад до своєї роботи. Йоганес дав зв'язати себе, бо з того, як цупко сини його схопили, відчув, що вони були б раді-радісінькі, коли б він став пручатися.

Після цього Йоганес зовсім перестав триматися домівки, часом не вертався й на ніч, а рахунки велів посилати на хутір. Карен не могла відмовитися від сплати. Так тривало, без якихось особливих змін, аж поки в неї знайшлася дитина.

Після пологів Йоганес довго взагалі не з'являвся, і ніхто не жалкував за ним. Карен, хоч яка була здорова, оклигувала поволі, роки давалися взнаки. Їй довелося три тижні пролежати в постелі, потрібен був цілковитий спокій. Аж як вона подужчала і нарешті підвелася, Йоганес вернувся додому.

Карен саме лягла спочити й годувала дитину, коли він притарабанився з двома такими ж п'яницями, як сам. Сини її пішли до моря відтягти далі на берег човна. Хоч який Йоганес був п'яний, а відразу помітив, що їх немає дома. Непевною ходою він поминув світлицю й рушив просто до спальні своєї дружини. В дверях він спинився, хитаючись, блідий з ненастанної п'яти-ки й безсонних ночей, аж гидко було на нього дивитися.

— Я приїхав з товаришами,— сказав він, показуючи рукою в гліб світлиці.— Вставай, даси нам щось перекусити.

Карен не озивалася, тільки зневажливо дивилась на нього.

— Ти що, оглухла? — крикнув він роздратовано.

Клямка вислизнула йому з руки, і двері грюкнули об стіну. Йоганес боком ввалився до спальні.

Карен усміхнулася.

— Бісова віро! Ось як торохну тебе цими дверима, то миттю перестанеш сміятися! — закричав він.

І справді зняв двері з завісів і пошпурив ними в дружину на ліжку. Карен звела руки й коліна, захищаючи дитину, і мимоволі зойкнула.

— О, таки озвалася! — крикнув Йоганес і глузливо передражнив її зойк. — Змогла розтулити пащу, га?

Ту мить зайшли сини, — служниця збігала по них на берег. Побачивши їх, Йоганес припинив; він почув, що приятелі гуркочуть на подвір'ї підводою, й спробував чкурнути до них.

Але сини Карен Бакегор зовсім не хотіли, щоб Йоганес так дешево відбувся. Тепер вони мали його в своїй руці! І якщо цього разу він поїде з хутора, то вже назавше.

Вони стягли з Йоганеса штани на випадок, якби він здумав тікати, зачинили його в мурованій прибудові, де лежало рибальське причандалля, й кинули йому туди оберемок соломи. Там Йоганес і сидів, поки вони обмірковували, що з ним зробити.

Два дні вони радились, поки вирішили, як їм найкраще вчинити. То була нелегка справа. Вони могли подати на Йоганеса в суд за жорстоке ставлення до дружини, але ж потім знову довелось б мати стосунки з ним, арештантом! Найліпше спровадити його за океан, куди їде стільки різної мерзоти, до Америки!

Нарешті Йоганеса покликано до хати. В ньому не було вже нічого чоловічого, він тремтів, як пес, коли

його вели подвір'ям. Карен бачила його з вікна своєї спальні й горіла з сорому. І оце той, задля кого вона все занедбала!

Йоганес завважив, що на подвір'ї стоїть віз, а на ньому складено весь його мотлох; навіть упряж була вже винесена. У світлиці обстава була вельми вродлива: на столі лежала рівненько складена купка кредиток і якийсь папір. Перо й чорнило теж приготовлено. Вперше на своєму віку Йоганес почувся беззахисним і самотнім, завсігдашнє нахабство зрадило його, він не втримався й захлипав.

— Авжеж, Йоганесе, твій час настав,— суворо озвався старший син.— Ми могли подати в суд, і тебе скарала б, але волиємо владнати все по-доброму. Ось у цьому папері написано, що ти знущався з своєї дружини, як вона лежала слаба після пологів, і зобов'язуєшся виїхати з краю й ніколи не домагатися нічого від Карен Бакегор ані від її родини, якщо вона не стане тебе позивати. А ось тобі тисяча крон на дорогу. Нам довелося їх позичити, бо ти вже все розтринькав, що було на хуторі.

Він умочив перо й простягнув Йоганесові. Той узяв його тремтячою рукою і підписав папір.

Якусь хвилю вони мовчки дивилися один на одного. В кімнаті панувала тиша й немовби питала: «Чи не маєш ти, Йоганесе, якогось бажання? Може, хотів би з кимось попрощатися чи навіть перепроситись?»

Однак Йоганес не виявив такого бажання, тут не було в нього нікого близького.

— Ну, то будемо запрягати,— сказав старший син і підвівся.

Він сам повіз Йоганеса до міста й дочекався, поки судно, на яке той сів, вийшло з гавані. Хотів, щоб уже не було ніякої можливості до відступу.

Нарешті на хуторі Карен Бакегор запанував спокій.

II

Карен Бакегор вешталася по світлиці та спальні і прибирала. Того дня малому Йоргенові сповнилося сім років, і в нього гостили діти. Тепер хлопчик спав на широкому ліжку, пригорнувши до себе іграшки. Йому багато всього надарували, і Карен подумки дивувалася, скільки нині тратять на дурнички для дітей. А надто її дорослі сини не знали міри; для малого Йоргена їм нічого не шкода.

Тепер вони всі три знову відійшли від неї. Не було змоги тримати їх дома, хоч господарство потребувало твердої чоловічої руки. Видко, воно вже так і не направилося після шкоди, яку йому заподіяно кілька років тому.

Карен кружляла по хаті тихо й замислено,— адже цей день давав немало приток до роздумів. Чудно було якось міркувати, що ось вона ходить тут і порядкує, малий Йорген спить у ліжку, а той, хто зв'язав до купи їхнє життя, десь тиняється бездомний по світах. Як йому, сердешному, живеться? Може, він загинув на чужині або пустився берега. Бо навряд, щоб йому десь повелося з його норовом!

А який же, властиво, його норов? У чому, якщо роздивитися добре, полягали його вади, що їх усі, і вона також, вважали за невитравні? Вони одне одному не пасували, але чому його вина більша, ніж її? Вона ж бо старша за нього. Може, саме через це він так і повадився? Коли вже до того дійшлося, то що вона відає про його норов, та й інші теж? Хто мав час приглядатися до його прикмет,— він же був зайшлий пес, що його належало гнати геть. А він, тікаючи, огризався, платив злом за зло!

Карен не знала вже, за кого їй вважати Йоганеса, вона стільки перебачила й передумала всього за мину-

лі роки, що не могла просто ділити людей на добрих і лихих. У кожному є своя гидота, так само як і добре, либонь, знайдеться в кожному. Якби оце її цькували за те, що сталося, і не вибачили досі, то що було б з нею? Чи вона витримала б такий довгий час неславу і не запеклася б? А вона ж бо має, як то кажуть, твердую вдачу!

Карен жаліла Йоганеса, а надто сьогодні ввечері. Може, вона прагнула захистити його з бажання, щоб у малого Йоргена був путній батько? Багато що в її спогадах поставало інакшим: з плином часу деякі фарби на картині блякнуть, а деякі проступають чіткіше. От і виходило, що серце їй сповнював неспокій, як вона чула ревіння моря. Коли хвилі, як нині, билися об прибережне каміння, віщуючи бурю, вона, як не дивно, завше згадувала Йоганеса.

Карен виглянула надвір: світив місяць, але по небу швидко пливли хмари. Однак тут, на землі, ще вітру не було. Треба глянути, чи дома наймит, щоб разом витягти на ніч велику вершу з води, а то буря геть її розламає.

Карен, запинаючись хусткою, дивилася на хлопця. Чуб на голові, мов товста чорна шапка, а ніс... ні, обличчям він не схожий ні на кого з її роду. А вдачею?.. Чорний і гостроносий, він гасав подвір'ям, немов заблуканий птах. Авжеж, заблуканий птах!

Почувши надворі ходу, Карен подумала, що то наймит, і приспішила, щоб перекинутись із ним словом. Коли вона дійшла до середини світлиці, двері відчинились, і на порозі з'явився якийсь чужий чоловік; він був блаженсько зодягнений, а на шиї мав грубу хустку. Карен довелося спертись на стіл. Вона стояла, не годна вимовити й слова; по тілу від крижів і по обважнілих ногах у неї бігали корчі, як при летючому ревматизмі.

Чужинець зацікавлено озирнувся по світлиці, ступив ближче до Карен і простяг руку, жалібно всміхаючись. Карен не ворухнулася. Тоді він сів коло столу й опустив голову на руки. На вигляд він був такий пуждений, змізернілий.

Карен Бакегор не знала, на яку ступити. Щось штовхало її підійти й приголубити його розпатлану голову, сказати на привітання ласкаве слово, але давній страх не минувся й стримував її. Мужня жінка стояла, мов приголомшена, й не знала, що діяти.

— Ти, певне, голодний? — нарешті прошепотіла вона розгублено.

Він не підвів голови. Тоді вона пішла до кухні розпалити плиту.

Пішла, ніби уві сні, насилу ступаючи. Розум її мовчав. Що тепер буде, як воно все обернеться? Вона просто не зважувалась думати про це. Його треба нагодувати чимось смачним, більше вона нічого не тямила.

Відірвавшись на хвилю від свого діла, Карен побачила, що він стоїть у дверях і дивиться на неї; його привабив запах печені. Він сказав щось, і Карен почувала, що відповідає йому.

Із його слів випливало, що він гірко набідувався і взагалі йому не щастило. В якій же він далечі побував, але тепер знову дома, і більше йому нічого не треба. З його тону чути було, що все те позаду, і тепер він у тихій гавані.

— Ми ж бо чоловік і жінка,— закінчив він,— і, крім розлучення, ніщо не може розірвати нашого шлюбу.

Авжеж, вони подружжя. Безглуздо було давати йому тоді підписувати папірця, Карен і сама розуміла. Шлюб лишається шлюбом, поки закон його не скасує. Атож, він повернувся й домагається свого права, на хуторі знову з'явився господар. Бозна, як воно далі

складеться. Гай, гай, багато води сплигло відтоді, як він виїхав, може, тепер усе вийде на добре?

— Хочеш поглянути на свого сина? — спитала Карен і, взявши лампу зі столу, пішла поперед нього до спальні. — Нині йому якраз сім років минає.

Йоганес схилився над хлопчиком і торкнувся його щок. Той прокинувся і злякано глянув на нього.

— Це твій батько вернувся додому, — сказала Карен, і голос її ледь затремтів.

Хлопчик усміхнувся й підвівся на ліжку. Батько взяв його на коліна, а Карен тим часом пішла готувати каву. Вони сиділи на ослінчику й гралися: Йоганес і далі був мастак на вигадки. Він удавав того або іншого звіра, що хоче вкусити малого за живіт, і хлопчик аж надригався зі сміху.

— Обережніше! — гукнула з кухні Карен. — Не забувай, що він ще малий.

Йоганес і тепер ні в чому не знав міри, але їй приємно було, що він голубить дитину.

На хвилю вони затихли, потім знову почали вовтузитися. Цього разу в хлопцевому сміхові наче забринів страх, може, хай він краще лягає спати? Зараз вона ще раз процідить каву й покладе його.

Раптом Карен почула, що дитина чимось давиться. Вона кинулась до спальні. Хлопчик бився на ослінчику, аж посинівши на виду, й силкувався щось виблювати. А Йоганес сидів і всміхався.

— Що ти йому зробив? — крикнула Карен.

Вона перевернула хлопчика й засунула йому до горла зігнутого пальця. Звідти випав великий шматок жувального тютюну. Йоганес безглуздо щирив зуби.

— Нічого йому не станеться, — сказав він.

Карен змовчала, поклала дитину в ліжко і твердою, рішучою ногою вийшла до світлиці. Тепер вона знала, що їй робити. Відхилився краєчок завіси, показуючи

їй майбутнє, і струснув з неї сон,— вона вже не покладалася на долю. Раз вони були вирядили Йоганеса й сподівалися, що назавше,— тепер вона спробує послати його в таку подорож, з якої він ніколи не вернеться.

Карен зайшла до спальні в пал'ті й теплій хустці.

— Ходімо, допоможеш мені забрати велику вершу,— мовила вона.— Наймита немає вдома.

Вони взяли двоє весел з мурованої прибудови, де колись Йоганес сидів замкнений, і подалися до прибережних пагорбів. Весла двигала Карен, він не здогадався забрати їх у неї. Вона відімкнула човна й звеліла Йоганесові сісти на носі, а сама заходилася гребти. Море було вже неспокійне, та Карен мала міцні руки, до того ж сьогодні почувалася такою дужою, як ніколи.

Нарешті вони допливли до верші. Карен поставила човна проти вітру, і Йоганес узявся витягати вершу. То виявилось нелегке діло, і по Йоганесові знати було, що воно йому не до вподоби: щоразу, як вода бризкала на нього, він мимоволі здригався.

— Тягни ж бо! — гукнула Карен, щосили впираючись у весла.

Верша вигулькнула з води, тепер починалося найважче. Йоганес обернувся до дружини:

— Я сам не подужаю втягти її в човен! Поможі мені.

— Ти й досі не став правдивим чоловіком,— глузливо сказала Карен.— Тягни дужче!

Йоганес перехилився вперед. Ту мить човен вислизнув з-під нього, і він з головою пірнув у воду. Човен швидко поплив до берега, його підганяли вітер і хвилі. Карен побачила, як із води показалася рука, тоді нога. Та ось човен ударився в берег, треба було клопотатись про інше. Вона підтягла його вище, присилила

добре до стовпа й занесла весла в прибудову. Коли вона зайшла до хати, хлопчик спав, але помітно було, що він плакав, і в куточку коло губ видніла чорна пляма. Карен довго стояла над ним, заглиблена в свої думки.

Зненацька малий розплющив очі, боязко оглянув кімнату й спитав:

— А де чужий дядько?

— Тут нема ніякого чужого дядька,— ласкаво мовила Карен.— Він тобі, мабуть, приснився. Лягай краще й спи.

Хлопчик ліг на подушку й заплющив очі.

Другого дня на берег коло хутора хвилі викинули мертве тіло. В ньому пізнали Йоганеса, непутящого чоловіка Карен Бакегор, і люди з дива не сходили, що його прибило саме там.

ВІРНИЙ ДО МОГИЛИ

(Спомин з берегів мого дитинства)

Ми не раз чуємо, що, мовляв, тепер усяке може вибитися в люди, аби тільки мало кебету, і що в нас хтось-зна-як намагаються відшукати хист і дати йому розвинутися. Це має бути дуже вагомий доказ, радше, навіть життєва засада того, буцімто суспільство наше таке досконале, що в ньому кожен посідає місце, яке собі заслужив.

Чуючи таке, я щоразу мимоволі згадую всіх тих горопах, що загинули, надаремне пробиваючи собі шлях до світла. Якби могла цілковито розвинутися бодай частина незвичайних талантів, схованих у народі, що так і не видобулися з пільми, то світ нині виглядав би зовсім інакше.

Правду каже давнє прислів'я, що даремне плакати за ненародженою дитиною, але ж як-бо сумно дивитися, коли з'явиться талант; героїчно змагається, щоб ствердити себе,—і марно гине в лабетах невблаганних буднів.

Малим я часто чув, як дорослі оповідали про обдарованого музику Бона. То був неможливий селянин, що мешкав у північній частині Борнгольму; здається, не було нікого на острові, хто б не знав про нього та про його долю. Він умів грати на всіх інструментах, що попадали йому до рук, навіть годен був видобути мелодію з немuzичних на око речей: з дошки, віконної шибки, порожньої пляшки. Ноти він вивчив самотужки й міг записати мелодію відразу, скоро почувши її. Бон скомпонував чимало музичних творів і опрацював

їх для оркестру, зладив великий оркестр, сам диригував ним, і слава про нього покотилася по цілому острові. Водночас він ходив на заробітки до багатих хуторян і дбайливо доглядав своє хісно — невеличкий клас поть землі та дві корови.

Бон був задоволений своєю долею, хоч, звісно, бажав би, щоб твори його набрали ширшого розголосу. Тому коли настор послав деякі його композиції тямущим людям у столиці, він не заперечував, навпаки, дедалі нетерплячіше чекав відповіді: на острові ж бо вони мали он який успіх! Проте ніяких чуток не надходило, всі вирішили, що його твори нічого не варті. Бон поступово заспокоївся, й далі роблячи свою щоденну роботу.

Та якось, через кілька років, будучи в місті, він надивав ноти нових музичних творів і впізнав у них свої речі, послані до столиці. Один шанований композитор тільки трохи їх обробив і видав за свої власні.

Бон вернувся додому й потрощив на друзки свої й хлоп'ячі інструменти, спалив геть до класця ноти й чернетки і суворо заборонив хлопцям не те що торкатися будь-якого інструмента, а й взагалі думати про музику. Аби його воля, він вибив би з них усе, чого досі навчив.

Від того дня Бон зненавидів музику. Він мінився на виду, скоро зачувши звук, схожий на мелодію, а як вулицею йшли мандрівні музики,— навіснів і шукав, на чому б зігнати свою лють. Досі Бон був побожний, а тепер перестав ходити до церкви: боявся церковного співу і ладен був скавуліти, як хворий пес, коли озивався орган.

Він мав восьмеро синів, один менший за одного, наче рурки в органі, і всі музично обдаровані, аж до найменшого, чотирирічного Януса,— то був правдивий геній. Бон із хлопцями вже непогано грали і не раз

дуже успішно виступали на великих урочистих святах. Бон мріяв створити оркестр, якого ще світ не знав.

Тепер для хлопців настала скрута. Наче сама природа не хотіла допустити, аби змарнувався такий чудовий хист,— батькова невдача ніби ще збільшила потяг дітей до музики, і вони всіляко знаходили до неї шлях. Одначе батько ловив їх на гарячому попри всі хитрощі й безжально карав, навіть дубцем. Маленький Янус урятував від батька флейту: він сховав її на пасовиську й витягав лишень тоді, коли допевнювався, що поблизу нікого немає. Він викопав собі на узбіччі пагорба яму й ховався туди, як грав, щоб бути в цілковитій безпеці. Але все ж таки батько одного дня застукав його: він розстроїв дерев'яним шкарбаном флейту і, розпалившись, налунцював також і хлопця.

Бон почав заглядати в чарку й дома всім життя не давав. Тільки як дуже впивався, то знову ставав колишнім Боном, починав хвалитися й виробляти розмаїті музичні штуки.

Сини при першій же нагоді один по одному покидали батьківську оселю, а ставши самостійними, знову поверталися до музики, лише додому не зважувалися більше показуватись. Вони працювали каменярями й наймитували. Коли підріс найменший, Янус, брати створили під його орудою оркестр. Слава про них розійшлася по цілому острові. Вони мандрували по всіх його околицях, аж до південного краю, і грали на великих святах. Там я й побачив їх, ще бувши хлопчаком. Які ж то були радощі для самотнього пастушка, коли зненацька линула чудова музика й на обрії з'являлося восьмеро молодих братів, награвши на ходу веселих мелодій!

Одного ранку старого Бона знайшли мертвого в траві під вікном, де його сини ввечері грали на святі,— він підкрався послухати їх. Дехто казав, що в нього розі-

рвалося серце з люті, а дехто — що він помер з великого хвилювання.

Усю цю історію я був майже забув. Вона, мов геологічний шар, лежала десь у глибині моєї свідомості під іншими, наверстаними пізніше подіями.

Та однієї неділі минулої зими я загостив до свого земляка, що одружився й осів у Швейцарії. Ми пообідали чудовою данською юшкою з двох гатунків м'яса й підливою з паприки — на честь гостя! І от сиділи ми в господаревому кабінеті, курили швейцарські сигари й почувалися якнайкраще.

— Тепер добре було б послухати, чим дихає наша вітчизна,— озвався господар і заходився коло приймача,— хоч удень і нелегко спіймати нашу любу батьківщину. І це мене дивує, ми ж бо, данці, наче не боїмося денного світла.

Останні слова він проказав так сумно, що я аж засміявся.

— Спробуй на коротких хвилях,— глузливо порадила йому дружина.— Може, так легше буде спіймати вашу миршаву Данію.

Господар крутив настроювач туди й сюди, і, поки він шукав потрібну хвилю, з rozmaїтих станцій линули найхімерніші згуки: уривки джазу з Лондона, щось гугняве з Кенігвустергаузена. Часом він блукав десь у світовому просторі, звідки проривалося виття, від якого в мене мороз ішов поза шкірою. І раптом почувся ніжний танцювальний ритм, що взяв нас за душу, але відразу ж зник.

— Оце була Данія! —схвильовано вигукнув господар, пильно шукаючи на тому місці, де була озвалася мелодія.

Кілька разів йому ще пощастило піймати чудові згу-

ки вальса, два-три такти, що хапали за серце, заколисували, пливнули... Але вони хутко замовкли, і, поки господар надаремне шукав далі, стиха лаючись, як уміють лаятись тільки данці, ті дивовижні кілька тактів перенесли мене додому, на рідний берег.

...То було ввечері, на свято обжинок. Я припинив у клуні, намагаючись не впасти в око, щоб мене, малого пастуха, не відіслали спати. В клуні йшли горсю танці. На столі сидів молодий каменярь і грав на скрипці, а перед ним кружляли пари, аж мені в очах мерехтіло. Господар танцював із Кароліною, невеличкою пухленькою служницею з прегарними ямками на щоках, а старший наймит — із молодого господинею (диви, зважився!). Він усе не відпускав її, і як музика врешті стихла, скинув куртку й викрутив — така вона була мокра від поту.

— Заграй нам вальс кохання! — сказав хтось. — Еге ж, свій вальс! — загукали всі один поперед одного й заплескали в долоні.

І каменярь став грати. Він притулювся підборіддям до скрипки і, ледь похитуючись, із заплющеними очима, наче вві сні, видобував ніжні, чудові згуки.

Господар танцював уже з господинею; вона поклала йому голову на плече й тим самим зняла з мого хлоп'ячого серця важкий тягар: отже, вона все ж таки його кохала! А старший наймит кружляв із Кароліною, своєю любкою. То ж був вальс кохання, і все пішло своєю колією, як і належить.

Ті дві пари наче пливли по підлозі, та й інші теж. Жінки заплющували очі з утіхи, чоловіки хвацько при-тупцювали підборами об мостини.

Тієї ночі я майже не спав, і вдень теж, бо просидів його на пасовиську під терновим кущем. Цілий день одноманітно сіявся дощ, і худоба трималася поблизу, наче шукала в мене захистку. Корови повідвертали го-

лови від вітру й сумно ремигали, а дощ усе поливав їх згори.

Я накрився старим господаревим плащем. З купця капало, але мені було затишно, і я майже весь час дрімав, лише подеколи розплющував важкі повіки, щоб поглянути на худобу. В голові в мене наче крутилася карусель: мигтіла підлога, кружляли пари, згучав чудовий вальс. Той вальс наче бринів у моїй крові, відлунював у стукові серця, змореного безсонною ніччю, заколисував мене, зливаючись із тупотом ніг, веселим жіночим вереском, із кільцем пилюки навкруг лампи. Аж нарешті мені здавило горло зі страху, я хотів крикнути, так само як уночі, коли чийсь дужі руки взяли мене на оберемок з-під ослона й поклали до ліжка...

Тепер я теж мало не скрикнув і отямився, важко зітхнувши, тієї миті, коли господар кинув приймача: моя мандрівка до рідних берегів була коротка. Але так само як і тоді я геть спітнів і почувався недобре: всередині пекло, на устах немов відчувався смак теплої крові. Тепер я згадав усе! То поденник Андерс Швед штрикнув старшого наймита ножем через Кароліну. Вальс кохання довів його до нестями. Тому я й упав з ослона на підлогу! Зачмелений, немов після важкого сну, я взяв програму й прочитав: «Вальс селянина Януса Бона».

Отже, найменший із Бонових синів доскочив більшого, аніж його батько: принаймні на його творах стояло його ж таки ім'я! Та що потім із ним сталося? Поки що я попросив у господаря програму й поклав собі неодмінно дізнатися про долю Януса Бона.

Нарешті влітку, повернувшись додому на острів Борнгольм, я почув про нього ось що.

Янус був такий самий талановитий, як і його батько, і багато в чому скидався на нього: міг грати на всіх інструментах, komponував мелодії і сам обробляв їх

для оркестру. Але, крім того, він навчився також виготовляти інструменти й почав робити гармонії та налагоджувати роялі. Янус Бон перший на острові опанував це ремесло: досі раз на рік доводилося викликати майстра зі столиці. Тепер уже така потреба відпала, проте людям доводилось миритися з тим, що їхні роялі налагоджувано вночі, бо вдень Янус Бон працював каменярем. За дві крони він долав по чотири милі на другий кінець острова і повертався вчасно додому, встигаючи вранці на роботу до каменярні. А як хтось торгувався за ціну, то він узагалі не брав платні.

Янус був ще й тим схожий на свого батька, що теж мав багато дітей — аж дванадцятро.

Коли йому минуло сорок, він покинув каменярню і влаштувався листоношею. Тепер Янус міг робити одну роботу, не занехаючи іншої: компонував на ходу, а тоді сідав на узбіччі й записував ноти; за пюпітр йому правила поштова торба. В кишені в нього завше був якийсь невеличкий інструмент, ним він перевіряв розмаїті голоси.

На той час Янус змайстрував перший орган — для своєї ж таки парафіяльної церкви — і сам грав на ньому. Гра його так зворушувала слухачів, що мешканці сусіднього села теж забажали мати орган. «Як він грає, то наче сам господь бог присутній на відправі», — заявила якась бабуса.

Янус Бон грав на обох органах щонеділі та щосвята й діставав за те двадцять п'ять крон на рік. Тепер він почував себе щасливим: аякже, службова особа, що дістає платню! Семеро братів, що були ще на той час живі, трактували його як старшого в родині, всі люди шанували його за хист і захоплювалися ним.

А тим часом у будень він і далі розносив листи, в неділю грав у церкві, а ночами майстрував орган. До шістдесяти років він зробив сімнадцять органів, що

стоять по навколишніх церквах, місіонерських будинках і засвідчують його працьовитість, відданість і вміння. Янус Бон був щасливий: досяг того, на чому так тяжко спіткнувся його батько. Але вважав, що своїм успіхом зобов'язаний не лишень собі, тому й казав братам:

— Чим би ми були, якби не мали такого батька? Він уторував нам дорогу.

Авжеж, Янусові Бону велося непогано. В шістдесят років йому як органістові вдвічі збільшили платню, навіть подейкували, що про нього подбають і йому не доведеться тюпати щодня по чотири-п'ять миль із важкою поштовою торбою за плечима, що він матиме змогу сидіти собі вдома й віддаватися своєму мистецтву. Ним, мовляв, зацікавився депутат рікедагу й домагається для нього невеличкої державної пенсії, щось же той депутат мав робити!

Однак доля інакше повелася з Янусом і всіх випередила. Улітку в церкві проводили центральне опалення, а як воно стало до ладу, Янусів орган завередував і перестав слухатись свого творця. Він грав дедалі гірше, тож Янус нарешті дійшов висновку, що інструмент треба наново перебрати. Старий музика сміливо взявся до тієї справи. Вдень, як звикле, він розносив листи, а вночі, лежачи на холодному церковному горищі, порпався в своєму улюбленому інструменті.

А тим часом настав суворий грудень із сніговицями й лютими морозами, і люди почали боятися за старого майстра: ще, бува, замерзне. З іншого боку, тяжко було відмовитись від такої прекрасної органної музики, а надто що надходило різдво, а старий обіцяв до того часу скінчити роботу.

І таки скінчив. Три тижні поспіль він щоночі чаклував на горищі біля органа, а рано-вранці вирушав із поштовою торбою за плечима засніженими стежками.

Як хтось питався, чи не холодно йому на горищі, Янус відповідав: «Ні, зовсім тепло!»

Та коли орган був готовий, Януса почало морозити. Довелося піти з церкви й лягти до ліжка; він дістав тяжке запалення легенів.

Однаке свій улюблений орган Янус примусив згучати краще, ніж будь-коли. В погляді старого майстра можна було вичитати радість перемоги, поки він не втратив пам'яті й поки очі його не потьмянішали. Він лежав непритомний і, здавалось, навіть у гарячці на-полегливо працював далі.

Останнього дня свого життя він знову прийшов до пам'яті й захотів перевірити, чи добре наладнаний орган.

— Не турбуйся, старий,— сказала дружина.— Новий учитель уже пішов до церкви й пробує орган. Він обіцяв заграти на твоєму похороні...

Тоді Янус заспокоївся і навіки склепив очі.

Мартин Андерсен-Нексе
ПАССАЖИРЫ НЕЗАНЯТЫХ МЕСТ
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, вул. Володимирська, 42.

Редактор *М. Ф. Кагарлицький*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. І. Дубова*
Коректор *С. І. Шевцова*

Виготовлено на Київській книж-
ковій фабриці № 1 Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР,
вул. Довженка, 5.

Здано на виробництво 16. XII
1968 р. Підписано до друку
13.III 1969 р. Папір № 1. Фор-
мат 70×90¹/₃₂. Фізичн. друк. арк.
9. Умовн. друк. арк. 10,53. Облі-
ково-видавн. арк. 12,097. Ціна
74 коп. Замовл. 01450. Тираж 28000.

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

Вийшли з друку:

Книжка перша

Ернест ХЕМІНГВЕЙ

Сніги Кіліманджаро

З англійської переклав Володимир Митрофанов

Книжка друга

Антуан де СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Планета людей

З французької переклав Анатоль Перепадя

Книжка третя

Ернст-Теодор-Амадей ГОФМАН

Золотий горнець

З німецької переклав Сидір Сакидон

Книжка четверта

Еліо ВІТТОРІНІ

Еріка

З італійської переклав Іван Дзюб та інші

Готуються до видання:

Генріх БЕЛЬ

Біла ворона

З німецької переклала Євгенія Горєва

Генрі ЛОУСОН

Тут місце не для жінок

З англійської переклала Ірина Стещенко

Марія ДОМБРОВСЬКА

Сільське весілля

З польської переклав Євген Концевич

Азіз НЕСІН

Листи померлого віслюка

З турецької переклав Грицько Халимоненко

Божена НЕМЦОВА

Дика Бара

З чеської переклав Юрій Круть

Акутагава РЮНОСКЕ

Расемон

З японської переклав Іван Дзюб

Анна ЗЕГЕРС

Легенда про Артеміду

З німецької переклав Микола Казарлицький

Редіард КІПЛІНГ

Місто жаскої ночі

З англійської переклав Юрій Лісняк

Вільям ФОЛКНЕР

Червоне листя

З англійської переклав Ростислав Доценко

Томас МАНН

Трістан

З німецької переклав Євген Попович

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Якщо потрібного Вам видання немає у місцевих книгарнях, його можна замовити відділам „Книга-поштою“ облкниготоргів або столичному магазину „Книга-поштою“ /м. Київ-117, вул. Попудренка, 26-Д/, які надсилають книги післяплатою.

